

Нажмиддин Комилов

ТАСАВВУФ

Иккинчи китоб

ТАВҲИД АСРОРИ

Faafur Fulom nomidagi Adabiёт va sanъat ҳамда
«Ўзбекистон» нашриётлари
Тошкент — 1999

87.3(5)
К 64

Муҳаррир: Ж. СУБҲОН

К 4702620204—72
М 352(04)—99 режага қўшимча, 99

ISBN 5-635-01806-8

© Нажмиддин Комилов,
Faфур Fuлом номидаги
Адабиёт ва санъат
хамда «Ўзбекистон»
нашримётлари, 1999 й.

Тасаввұф, бир томондан, дин ва шариат, иккінчи томондан, фалсафа ва ұқымат илми билан боғлиқ ҳолда ривожланиб келган үзига хос таълимотдир. Аммо шуниси борки, сұғиілар үзларини ҳар доим файласуфларга ва калом аҳли (шариат аҳли уламолари)га қарама-қарши құйиб келгандар. Нега? Чунки қалом аҳли Қуръон оятылары, Пайғамбар ҳадисларини зоҳирان үрганиш, олам яратилиши ва тузилишини айнан диний тасаввурлар билан тушунтиришдан нарига үтмас, Исломни ҳам, иймонни ҳам ақыл билан қабул қилиш ва аҳқомларнинг расм-русумлари, одатларни мустаҳкам сақлаш учун курашгандар. Шу боис сұғиілар аҳли каломни “муқаллилар”, яни үтгандарга тақлид қылувчилар, қуруқ ақыдапараастлар деб атагандар. Файласуфлар (чунончы, Форобий, Ибн Сино, Ал-Киндий, Ибн Рушд каби) эса юонон донишмандлари Афлотун, Арасту ва бошқаларнинг тажриба ва кузатув, мантиқий таҳлил ва умумлашмалар орқали табиат, инсон ва жамиятни тадқиқ этиш йўлидан боргандар. Қўринадики, аҳли каломда ҳам, аҳли ұқыматда ҳам ақлий-мантиқий илм, тажриба қилиш, билим йигиши етакчилик қиласиди.

Файласуфлар Худони ҳам шу йўсинда үрганиб, уни Сабаби аввал, Биринчи турткى берувчи ёки Жавҳар деб таърифлагандар. Гарчи Афлотун ва унинг издошлари Худони мутлоқ руҳ деб, инсон ва оламда руҳ бирламчи асос эканлиги тан олинса-да, бироқ бу руҳни үзидан үтказиб эмас, балки “объектив борлиқ” сифатида, бир асбоб сифатида четдан туриб ҳиссиз қараб чиқиши кўзга ташланади. Фалсафада одамни табиий тараққиётнинг олий қўриниши, Парвардигор энг мукаммал ва мўътабар хилқат деб қараш мавжуд. Форобий ва Ибн Сино асарларида бу тез-тез тилга олинади. Қуръони Каримда ҳам “Валақад каррамна

бани одама” (“Одам болаларини мұкаррам қилиб яратдик”) деб инсон улуғланади ва фаришталар унга сажла қылдирилади.

Тасаввуф инсон ҳақидаги бу қарашларни қабул қылган. Шу каби инсоннинг икки асос — жисм ва руҳдан иборатлиги, инсон жисмидә түрт унсур — сув, олов, ҳаво ва тупроқ хусусиятлари жамлангани қайд этилади. Инсон ўз руҳи билан фаришталарга, жисми билан эса табиатга, яъни ҳайвонларга бориб тақалади, дейди тасаввуф шайхлари.

Бироқ уларнинг ҳаммаси тасаввуфда ўзга мақсад, ўзига хос йўлда талқин қилинади. Бу ўзига хослик нималарда кўринади?

Биринчидан, бу — дунёга **антропоцентризм** нуқтаи назаридан қарашда кўринади. Яъни инсонни “олам меҳвари” деб билиш, оламдаги барча ҳаракат, воқеа-ҳодиса, ўзгариш-янгилашишларни инсонда мушоҳада этиш ва инсон орқали тушунтириш. Табиатдаги жамики ички зиддият ва ривожланиш, ўсиш-улғайиш, руҳнинг мўъжизалари инсонда бор, деб таърифлайди Жалолиддин Румий “Маснавии маънавий” асарида. Шу каби Оламни ва Одамни яратган Парвардигор жавҳари, исмлари, қудрати ва моҳиятини англаш ҳам инсон руҳи хусусиятларини ўрганиш ва англаш билан амалга ошади.

Иккинчидан, Парвардигорни ва Унинг қудрати, мўъжизалари, файб оламини **фақат** ақл билан билиб бўлмайди. Мен “фақат” сўзининг остига чизиб таъкидладим. Чунки баъзи ишларда тасаввуфнинг билиш назарияси бўлган ирфон илмини ирроционализм ёхуд мистика деб таърифлаш расм бўлиб келмоқда. Тўғри, тасаввуфда ирроционал(важдий) билиш етакчилик қиласди. Аммо, бу тасаввуфда ақл бутунлай инкор этилган, деган гап эмас. Тасаввуфда ҳам ақлий билиш, ақл қудрати тан олинади. Бироқ ақл дунёвий билимлар, далил билан исботланиши мумкин бўлган билимларга ярайди, файб илмини идрок этишга эса ақл ожиз, дейди сўфийлар. Файб илми, Худованд оламидаги беҳад-беҳудуд илмларни сўфий алоҳида ҳиссий-важдий тафаккур билан, қалбга тушган қаромат нури билан англаб идрок этади. Шу боис тасаввуфда **мукошафа**, **кашфу қаромат**, **ҳол-сукра** тушунчаларига алоҳида эътибор берилади.

Худли шу ерда тасаввуфдаги **учинчи ўзига хослик** келиб чиқади. Яъни ақлий тараққиёт, бор билимларни эгаллаш билан қаноатланмасдан, балки руҳни чиниқтириб, қалбни мусаффо-лаш орқали **чексиз камолоттга** интилиш, ўз-ўзини такомиллаш-

тириш, янги-янги мақомлар-мартабаларни эгаллаб бориш. Бу эса фақат назарий тайёргарлик, таълим-таҳсил билан бўлмайди, бунинг учун муайян руҳий-маънавий йўл-тариқатни босиб ўтиш, қаттиқ ва қатъий чекланиш ва маҳрумликларни бошдан кечириш лозим, дейди сўфийлар. Шундай қилинмаса, руҳ тана устидан, нафс устидан, табиат устидан ғолиб бўлолмайди. Инсон ўз асли бўлмиш Мутлақ руҳ ҳолатига яқинлашиш, Унинг васлига етишиш учун ҳам шундай қилиши керак.

Шундай қилиб, **комиллик** сари интилиш, фаришта хусусиятини касб эта бориш ва ундан-да ўзиб кетиш кенг тарғиб қилинади. Бунинг амалий одоби, расму русуми, кодекслари ишлаб чиқилиб, булар тариқат деган тушунчада жамланди.

Кўринадики, тариқат ижтимоий ҳодиса сифатида жамият тараққиётiga хизмат қилган. Тариқат асосида тасаввуфнинг яхши, идеал жамият ҳақидаги қарашлари вужудга келган. Масалан, Жомийнинг “Хирадномаи Искандарий” ва Навоийнинг “Садди Искандарий” достонларида подшоҳсиз одамлар, яъни солиҳ кишилар жамияти ҳақида гал боради. Тасаввуф бундай жамиятга зўрлик, инқилоб йўли билан эмас, ҳар бир инсонни ахлоқий тарбиялаш орқали етиш мумкин, деб ҳисоблаган.

Инсоннинг мутлақ ҳақиқат, мутлақ адолат ва покликка эришиш истаклари тасаввуфда мужассам бўлди. Бу эҳтиёж, орзу кучли завқ ва иштиёқни, ўзини унугиши ва беҳудликка олиб борган Ишқни келтириб чиқаради.

Шундай қилиб, тўртинчи хусусият — тасаввуфда Илоҳий ишқ орқали покланиш ва пок Парвардигор васлига етишиш ғоясидир (яъни Инсон ва Илоҳнинг қоришиб, қўшилиб кетиши ғояси). Парвардигор — бир Идеал, Унинг олами Мутлақ поклик олами. Шунинг учун инсон ҳам батамом пок бўлгандагина бу оламга эриша олади. Пок бўлиш учун эса қалбда шу поклик тимсоли улуф Тангрига беҳудуд ва адо бўлмас муҳаббат бўлиши керак. Бу муҳаббат мавхум бир туйғу эмас. Балки Илоҳ яратган моддий оламдаги гўзаллик — Илоҳнинг каломи ва жамоли акс этган нарсалар ва Унинг гултоғи инсонга муҳаббат орқали боради. Шу тариқа дунёвийлик билан илоҳийлик ўзаро боғланади. Шуниси ҳам борки, илоҳий муҳаббат — бу ирфоний бир туйғу, яъни билиш завқи, англаш завқидан, ғояга, маърифатга айланиш завқидан бошқа нарса эмас. Ғояда, сўфий муҳаббат оташида ёниб, гўё моддийликдан қутулиб, яхлит бир ғоя — бир **маъри-**

фат парчасига айланади. Шундай қилиб, агар тасаввуфга шу нүктәи назардан таъриф бермоқчи бўлсак, унда: “Тасаввуф ишқ оташида туғилган туғёнли тафаккурдир” деган жумла ҳосил бўлади. Демак, бунда ҳам инсонни — олам меҳвари деб қарап ўз моҳияти билан намоён бўлмоқда. Зеро, ишқий тафаккур суратдан моҳиятга қараб бориш, руҳнинг номаълум жилолари, манзараларини кашф этишга етаклайди. Бежиз эмаски, ҳозирги гарб файласуфларида кўринадиган психологияк билимлар мажмуи (психоанализ, парапсихология, экзистенциализм) кўп жиҳатлари билан ориф сўфийлар ва Ф.Аттор, Ж.Румий, Ибн Арабий каби мутафаккирларнинг фикрларини эслатиб туради.

Бешинчидан, тасаввуфдаги онтология, яъни олам ҳақидаги қарапшлар ҳам ирфоний муҳаббат тушунчаси билан боғлиқ эканлигини сезиш мумкин. Олайлик, ўша тасаввуфда кенг тарқалган ваҳдатул вужуд таълимотини. Бу таълимотга биноан, Худованд оламларини Ўз жамоли ва камолини намойиш этиш учун яратди. Яъни У Ўз ҳуснини томоша қилиш учун Ўзига кўзгу яратдиким, бу бизни ўраган моддий оламдир. Аммо, бу кўзгунинг жавҳари — инсон қалбидир. Бошқача қилиб айтганда, Парвардигор инсон қалбida Ўзини кўради. Демак, олам — муҳаббат маҳсули, инсон — Худонинг энг севган маҳлуқи. Шундай экан, муҳаббат, интилиш икки томонлама — биз Худога интиламиз ва Худо бизга таважжуҳ этади. Ошиқ ва маъшуқ тушунчалари бир-бири билан алмашиб, қоришиб кетади.

Албатта, буни оддий фалсафий тил билан тушунтириб бўлмайди, буни шариат аҳли ҳам қабул қилмайди. Чунки бундай оламни ва Худони бир нажиб поэтик маънода тасаввур этиш инсоннинг абадий ҳаётдан умидвор қалбининг соғинчи ва армони, тасаввуридир. Тасаввуф бўйича, Парвардигор аввал жабарут(буюклиқ) оламини, кейин малакут(фаришталар) оламини, кейин мулк(моддий) оламини, кейин инсон бадани оламини яратган. Кўнгил(руҳ) шу оламларни сайр этиб, инсонга нузул этади ва яна шу оламлар бўйлаб уруж этади(кўтарилади). Оқибатда Руҳнинг бегоналашуви ва яна бирлашувидан **бир доира якун топади**. Бу доира олами Куброни олами Суфро — инсон билан боғлайди. Олами Суфро — инсонда олами Кубродаги жами хусусиятлар мавжуд. Бу ҳам оламга антропоцентристик қарап натижасидир.

Ваҳдатул вужуд таълимотининг иккинчи қисми — тажаллий назариясини олайлик. Бу назарияга кўра, бутун олам зоти аза-

лий нүрининг порлашидан мавжудлик топади. Ҳаракат ва боғланишлар, вобасталиклар, ҳаёт жилолари шундай. Инсон буни идрок этса ўз Раббини тезроқ танийди. Демак, яна инсон билан боғлиқ қилиб тушунтирилади.

Ваҳдатул шуҳуд тарафдорлари эса Ибн Арабий номи билан боғлиқ ваҳдатул вужуд таълимотини ислоҳ қилиб, уни яна ҳам инсонга яқинлаштириб талқин этадилар. Яъни, олам вужудининг ягоналиги эмас, балки олам ягоналигини мушоҳада этиш биринчи режага олиб чиқилди. Парвардигор инсон қалбида акс этиб, ўзидан шоҳидлик беради ёки ўзини-ўзи мушоҳада этади. Маълум бўладики, инсон қанчалик камолга эришса, покланиб, илоҳийлашиб борса, унда илоҳийлик сифатлари кўпайиб бора-веради ва охир-оқибатда у Мансур Ҳаллож каби “Анал ҳақ” (“мен ҳақман”) дейишга ҳақли бўла олади.

Шундай қилиб, тасаввуф аҳли оламни яхлит борлиқ (ҳасстий) деб тан оладилар. Аммо бу яхлитлик ва мавжудлик Худо вужуди – вожибул вужуд орқали англашилади. Моддий олам ўз ҳолича мавжуд эмас. Унинг мавжудлигининг сабаби – Вожибул вужуд (зарурий вужуддир).

Тасаввуфдаги ўз-ўзини такомиллаштириш гояси, ахлоқий юксалиш, эзгулик, хайр, ҳиммат, мардлик ҳақидаги қарашлар бутун мусулмон оламига кенг тарқалиб, катта ижтимоий ҳодисага айланган эди. Дарвешлар, сўфийлар, шайхлар, валийсифат руҳонийларни ҳалқ жуда ҳурмат қилган, уларга эътиқод қўйиш орқали Тангри таоло қудратини чуқурроқ ҳис қилган, амалий турмушда одамлар шу дарвешлар каби қаноатли, ҳалол бўлишга интилган, нафсини тийган. Шунинг учун ҳам тасаввуфга таъриф берганда, жуда кўп шайхлар уни – шайтоний нафсни жиловлаш ва раҳмоний хислатлар касб этиш илми деб кўрсатгандар.

Энди бу ўринда шуни айтиш керакки, агар тасаввуфнинг негизида чин инсонпарварлик гояси, ҳалқнинг адолат ва ҳақиқат ҳақидаги орзулари ётмаганда, у бунчалик кенг тарқалмас, бунчалик оммавийлашиб, ижод аҳли қалбидан ўрин олмасди, бу қадар қайноқ ва жозибали бир шеърият яратилишига туртки бўлмас эди.

Бироқ, яна бир нуқтани таъкидлаш муҳим: тасаввуфнинг сатҳи кенг, йўналишлари кўп. Ҳамма сўфийларни фалсафага дахлдор деб бўлмайди. Умуман, файласуфларни ёқтирмайдиган шайхлар ҳам бўлган.

Тасаввұфнинг “falсаfaлашиш” даври XIII — XIV асрларда бир қатор мұтағаккир адиблар, орын сұғиілар етишиб чиқдікі, биз уларни тасаввұфни фалсафа билан боғловчилар деб айтамиз. Чунонча, Ибн ал Арабий, Абу Ҳомид Мұхаммад Фаззолий, Фаридиддин Аттор, Азизиддин Насафий, Яхә Сұхравардий, Ибн Сабоин, Абдураззок Кошоний, Абдулкарим Жилий, Маҳмуд Шабистарий, Жалолиддин Румий, Абдураҳмон Жомий, Абдулқодир Бедил шүндай мұтағаккирлар. Буларнинг ижодида олам ва одам ҳақыда үйлар, қазову қадар, эрк ва ихтиёр, суврат ва маңын, ақп өз руҳ, вақт ва замон, инсон тийнати хусусида күплаб янги қарашлар баён этилган. Бу зотлар илохийшуносликтен бутунлай янги поғонага күтәрдилар. Уларнинг асарларыда инсоний маърифат, инсоний кечинмалар тасвири ва таҳлили билан олиб борилди, комил инсон хислатлари батағсил ишлаб чиқылди.

Бу муаллифлар үз қарашлари билан Ибн Сино, Ибн Рушд, Умар Хайёмга яқынлашиб бордилар, яғни ирфоний тасаввұфни ривожлантириларки, бу, масалан Ибн Сино томонидан ҳам илиқ қарши олинганды. Ибн Сино ирфоний билиш йүлини инкор этганды эмес, аксина, “Хайй ибн Яқзон”, “Ат тайр”, “Саломон ва Абсол” номлы асарларыда рамзлар орқали сұғиёна маърифатга эришишни тасвирлайды. “Рисола філ ишқ” асарда эса мұхаббатни айнан ирфоний мазмунда талқын этганды.

Умар Хайём рубоийлари ичида ҳам биз Абусаид Абулхайр, Авқауддин Кирманий, Хұжа Ҳофиз рубоийлари каби сұғиёнағояларни ифодалаганлари бор. Шунинг учун аслида соғи рационализм тарафдори бўлган олимлар ҳам тасаввұфнинг орифона йўналишини ўзига хос бир йўл деб қабул қилганини кўрамиз. Умуман, бизнинг тарихимиизда фалсафий тафаккур билан бадиий тафаккур бақамти ривожлангани каби ақлий(рационал) ва важдий(ирроционал) билимларни эгаллаш бирга ривожланган.

Шу боис сұғиій шоири ёки олимни деб ном чиқарған кишиларнинг асарларыда дунёвий билимлар, ҳикмат ва донишмандликнинг бутун бир сандигини очиш мумкин. Масалан, Жалолиддин Румийнинг асарларыда қанчадан-қанча фалсафа бор, қанчадан-қанча инсоний муаммолар тилга олиниб, ҳануз тозалигини йўқотмаган фикрларни топиш мумкин. Эрон олимни Мұхаммад Тақи Жаъфарий ўзининг “Мавлави ва Шарқу Фарб мактабларидаги дунёқарашлар” номли китобида кўпдан-кўп

мисоллар қиёси билан исботланганки, Румийнинг “Маснавии маънавий” номли олти дафтардан иборат муҳташам асари бутун бир фалсафий қомусдир. Унда нафақат Шарқ руҳият фалсафаси, ирфоний илмлар қаймоғи акс этган, балки кейинчалик Фарбий Оврупода кашф этилган қарашлар тизимининг дастлабки тагзамиинини кўрса бўлади. Чунончи, Румий биринчи бўлиб, оламнинг заррадан коинот қадар ўзаро вобасталиги, бир-бири билан тортилиб туриши, диалектик тараққиёти(оддийдан мурраккаб сари ривожланиш, ҳамма ерда зиддият ва қарама-қаршиликлар бирлигининг мавжудлиги) ҳақида фикрлар баён этган эди. Бу бир неча асрдан кейин Ҳегел томонидан ривожлантирилди.

Руҳнинг ички интизоми, фикрнинг пайдо бўлиши ва йўқолиши, тасаввур ва тафаккур, хаёл ва борлиқнинг онгга, онгнинг борлиққа таъсири, инсон мавжудлигини аниқлайдиган белгилар, инсоннинг алданиши, ёлғон тасаввурлар ва чин билим, тажриба ва таҳлил, жузв ва кулл, конкретлилик ва мавхумлик, ҳақ сифати ва одам сифати каби юзлаб масалалар устиди баҳс юритилади “Маснавии маънавий”да.

Тасаввув мусулмон халқларининг ахлоқига чукур сингиб борган, бу шу даражадаки, дарвеш, сўфий ахлоқи бир ибрат, намуна сифатида олиб қаралган. Дарвеш кундан-кун бадиий асарларнинг қаҳрамонига айланган. “Ахлоқи Носирий”, “Ахлоқи Жалолий”, “Ахлоқи Мўҳсиний” каби ўрта аср ахлоқ китобларида давлатчилик, адолатли жамият, одил ҳукмдор тушунчалари ҳам сўфиёна қарашларга боғлаб талқин этилади. Бу foялар бадиий адабиётдан чукур ўрин олади ва ўзига хос **тасаввув** эстетикаси шаклланади.

Шулар асосида комил инсон ахлоқи, маънавияти ҳақидаги қарашлар мажмую түпланган. Тасаввув foялари бора-бора халқнинг яхшилик, олий ҳақиқатлар ҳақидаги foялар, орзулари билан қўшилиб кетади ва фольклорга ҳам сингади.

Бу қисқа баённимиз шуни кўрсатадики, тасаввув бирор-бир фалсафий тизим ўрнини эталлашга даъво қилган эмас. У бир томондан диний, иккинчи томондан, фалсафий-ирфоний қарашлардан озиқланган ўзига хос таълимот ва ахлоқий уставлар мажмуидир. У инсон руҳияти эрки, инсон ички олами, ҳислари парвозини ифодалаб, Шарқ фалсафий тафаккурида муҳим ўрин эгаллаган, маънавиятимизни бойитишга улкан ҳисса бўлиб қўшилган эзгу foялар, нахиж ҳикматлар силсиласидир.

УРУЖ

Тасаввуфга оид манбаларни мутолаа қилган одам, шуб-ҳасиз, **мақом**, **марҳала**, **мартаба**, **манзил**, **даража** каби атамаларга бот-бот дуч келади. Улар инсон зотининг тако-миллашуви, бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиши, аввалги сифатидан юқорироқ, мукаммалроқ сифатга юксалишини англатади. Яъни, руҳнинг манзилдан манзилга са-фар қилиб(шу боис сўғийлар сайр, сафар сўзларини ҳам кўп қўллаганлар), бир мақом — бекатдан иккинчи ма-қомга тараққий этиб, мартабалар сари кўтарилиб-кўтарилиб бориши, қувватланишини билдиради. Чунончи, та-риқатдаги мақомат босқичларини ёдга олинг: тавба, зуҳд-(тақво), вараъ(парҳез), факр, сабр, хавф(қўрқув), ражо умид), таваккул, ризо. Мурид(солик ҳам дейилади) пир қўлида ана шу руҳий-маънавий босқичларни босиб ўтиши керак. Бу мақомларнинг ҳар бири инсоннинг ўз-ўзи билан жанг қилиши, ўз нафсини енгиш жараёнини ифода этади. Ҳар бир мақом — бир имтиҳон, бир улуф довон-дир. Айни вақтда муайян руҳий ҳолат ҳам. Бир ҳолатда камол топмаган одам иккинчи ҳолатга ўтолмайди. Агар со-лик эгаллаган даражаси билан қаноатланса, ўша ҳолатда қолиб кетади. Аммо инсоннинг инсонлиги шундаки, у эришган даражаси билан ҳаргиз қаноатланмайди. У билим олиш, ўсищ, улгайишдан чарчамайди; киши нақадар би-лимли бўлса, маънавияти нақадар юксак бўлса, шу қадар яйрайди, ғалаба уни бақувват қиласи, қалбига жасорат, куч бағишлайди. Бунинг учун у риёзат ва ажзга ҳам чидайди, чунки бу ажзу азоб ортида мусаффолашиб, нур билан тўлишиб, ҳузурланиш борлигини билади. Бу хусусият соғ нурдан иборат фариштада ҳам, жисм эҳтиёжи билан яшайдиган ҳайвонда ҳам йўқ. Бу фазилатни Оллоҳ фақат фаришта ва ҳайвон орасидаги мавжудот бўлган инсонга

ато этган. Чунки инсон руҳи Раҳмони Раҳимнинг нуридандир(амридандир) ва шу боис бу руҳ ўз асли — Мутлақ руҳ олами сари тинимсиз интилади, ҳайвонийликни тарк этмоқ учун курашади. Тариқат йўли, шундай қилиб, тараққиёт йўлидир. Тариқат йўлига кирган солик эса бунга ўзини онгли равишда бағишлайди, бу жараённи тезлаштирмақчи бўлади, ўзлигидан, ўз нафсидан ғолиб келади, янги-янги мақомларга кўтарилаверади, унинг қалбидаги Илоҳга муштоқ илҳом булоқлари кўз очаверади. Шу тариқа диққат қилсангиз, тариқат мақомлари инсоннинг Илоҳ сари, Мутлақ руҳ сари, ҳақ сари таважжуҳи ва сафарининг зиналари — меърождир.

Буюк сўфий шоир Жалолиддин Румийнинг фикрича, фақат соликлар эмас, одамзотнинг барчаси ҳам узлуксиз тараққий этиши керак. Чунки одам — табиат тараққиётининг натижаси, яъни Парвардигор аввал жонсиз жисмларни яратди, ундан ўсимликлар вужудга келди, ўсимлик тараққий этиб, ҳайвонга айланди, ҳайвон тараққиётидан одам пайдо бўлди:

*Аз жумодий мурдаму нумий шудам,
В-аз нумо мурдам, зи ҳайвон сар задам.
Мурдам аз ҳайвонию одам шудам,
Пас, чи тарсам, кай зи мурдам кам шудам?
Жумлаи дигар бимарам аз башар,
То барорам аз малоик болу пар.
Аз малак ҳам боядам жастан зи жў:
“Кулли шайъин ҳолака ило вужсүх”.
Бори дигар аз малак паррон шавам,
Он чи он дар ваҳм н-ояд-он шавам,
Пас одам гардам, одам чун аргунун,
Гуядам: “Аъно алаиҳа рожеъун”.*

Яъни: жисмликдан кечиб, ўсимлик бўлдим, ўсимликдан кечиб, ҳайвонга дўндим. Ҳайвонликдан кечиб, одам бўлдим. Бас, нега қўрқайин, ахир, баридан кечиб(ўлиб) кам бўлганим йўқ-ку! Энди одамликдан ҳам буткул кечмоқчиман(одам сифатида ўлмоқчиман), токи фариштадардай қанот чиқарайин. Аммо фаришталикдан ҳам сакраб ўтишим керак, (чунки): “Бор мавжудот ҳалокатга юз тутади”(дейилган Куръонда). Яна бир марта фаришталик-

дан парвоз этайин, хаёл бовар қилмайдиган не нарса бўлса, ўшанга айланайин. Кейин куй каби гойиб бўлайин йўқлик қаърига, шунда Тангрим десин: “Барчаси Ўзимга қайтиб келади”

Мавлоно Румийнинг бу сатрларида оламнинг айланиши, одам ва табиат, одам ва Илоҳ орасидаги боғлиқлик ва муносабатларнинг буюк бир фалсафаси акс этган. Аввало “ўлмоқ” сўзи ҳақида. Шоир бу сўз воситасида бир шаклдан иккинчи шаклга, бир сифатдан иккинчи сифатга ўтиш жараёнини баён этади. Яъни жонсиз жисмлар — бир моддий шакл; ўсимлик — иккинчи моддий шакл; ҳайвон — учинчи моддий шакл; инсон — тўртинчи моддий шакл. Аммо булар бир-бири билан вобаста: жонсиз жисмлар, нарсалар бўлмаса, ҳайвон йўқ; ҳайвоний шакл юзага келмаса, инсоний шакл ҳам бўлмас эди. Инсон — жамийки мавжудотнинг гултожи, қаймоғи деган фикр шунга асосланади. Инсонда ўзигача тараққий этган моддий шакллар — маъданлик, ўсимлик, ҳайвонлик мужассам. Шундай қилиб, инсон — табиий тараққиёт маҳсулни.

Журналхоннинг ҳафсаласи пир бўлиб, кўнглида алланечук галаён бош кўтарса ажаб эмас: ахир, бу — “маймуншунос” Дарвиннинг таълимоти-ку?! Наинки, Жалолиддин Румийдек авлиё бир зот материализмни тарғиб этган бўлса?

Йўқ, муҳтарам ўқувчи, Румий материалзмни тарғиб этган эмас. Кўнглингиз хотиржам бўлсин. Мавлоно бус-бутун олам тараққиёти ҳақида гапирган, холос. Ул зот тасаввуррида моддий олам тараққиёти руҳ тараққиётидан айри ҳолда эмас. Бошқача айтганда, маъданлар ёки тўрт унсур — олов, ҳаво, сув, тупроқдан иборат жисмларнинг ўсимликка, ўсимликнинг ҳайвонга, ҳайвоннинг инсонга айланиш жараёни руҳнинг иштироки ва бошқаруви остида содир бўлади. Шу боис руҳнинг ҳам даражалари бор, дейилади. (Бу ҳақда ҳали тўхтalamиз). Руҳнинг энг қуий даражаси — маъданлар руҳи; сўнгра — ҳайвон руҳи; кейин — инсон руҳи, яъни руҳи нотиқа(гапиравчи руҳ) туради. Демак, руҳ тараққий этгани боис ҳаёт бошланган, ҳаётнинг турли шаклда такомиллашуви эса руҳнинг тобора янги мартабаларга юксалиши(уржи) натижасидир. Мавлоно Румий айнан руҳ тараққиётини назарда тутганлари боис “ўлиш”дан, яъни бир шаклдан иккинчи шаклга ўтишдан қўрқмаслик керак, чунки бу “ўлиш”лар руҳни

тубанлик сари эмас, аксинча, юксаклик сари етаклайди, дея таъкидлаганлар. Оддийликдан — мураккабликка; зоҳирдан — ботинга; саёзликдан — теранликка; кўринган вужуддан — кўринмас, гайб вужуд моҳиятига қараб бориш — юксалиш жараёни ана шудир.

Руҳ, қадимги файласуфларимиз ва машойихларимиз нуқтаи назарича — бир латиф(гоят нозик) жавҳар, балки олий бир биологик қувват, амр оламидан нузул бўлган Раҳмоний нафас. Тириклик, ҳаёт жисм ва руҳ таносубиятидан ҳосил бўлган. Мия эса ана шу мураккаб тананинг нозик ва мураккаб аъзоси. Инсон Илоҳ яратган энг мураккаб хилқат бўлгани боис янада мураккаблашиш, яъни, тараққий этишга мойил, шунга эҳтиёжманд.

Мавлоно Румий назаридаги, руҳнинг боқийлиги ва фалаклар узра парвози муҳим. Буюк мутафаккирнинг фикрича, инсон фаришта ва ҳайвон орасидаги вужуд бўлсада, у ўша ҳолида қолиб кетмаслиги керак. У азобдан халос бўлиши, фаришталик мақомига етишиши, ҳатто бундан ҳам юксалиб, илоҳий олам саодатига мушарраф бўлиши мумкин. Мавлоно “Неки моддийдир — ҳалок бўлади” деган ояти каримани зикр этиб ўтар экан, жисмоний ўлимдан кўрқмаслик керак, чунки ўлим руҳни халос этади, тараққиёт учун унга яна қанот бағишлийди, дейди. Инсон камолоти, руҳининг парвози поёнсиз. Бу камолот миқёсини ҳатто хаёлга ҳам келтириб бўлмайди.

Шундай қилиб, руҳ тадрижий тараққиётга сабабчи омил экан, унинг ривожланиш чегараси борми? Руҳ билан бирга жисм ҳам тараққий этадими? Нега руҳ аввал пастга қараб тушиб, кейин яна юқорига юксалади? Инсон вужудида руҳ ва жисм бирдан яратиладими ёки бирин-кетинми? Ҳамма одамларнинг руҳи ҳам бирдек такомиллашув қобилиятига эгами, йўқми? Бунга ўхшаш саволлар пайдо бўлиши табиий. Қадимги файласуфларимиз, машойихларимиз ҳам бу масалалар ҳақида бош қотирганлар. Руҳнинг мабдаи(чиқиши жойи), маоди(қайтиши), руҳ манзиллари ва даражалари ҳақида ҳам турлича қарашлар бўлган.

Масалан, XIII асрда яшаб ўтган шайх Азизиддин Насафийнинг фикрига кўра, бу масалада тўрт хил қараш бор. Биринчиси — аҳли калом, яъни шариат аҳли қарашлари; иккинчиси — аҳли ҳикмат, яъни файласуфларнинг қарашлари; учинчиси — аҳли ваҳдатнинг биринчи тоифаси, яъни ваҳдатул вужуд таълимоти тарафдорларининг

қарашлари; тўртингчиси — аҳли ваҳдатнинг иккинчи тоифаси, яъни ваҳдатул мавжуд тарафдорларининг қарашлариридир. Насафий тасаввуф таълимотида шу тўрт тоифанинг қарашлари омухта бир кўринишда ифодаланган деб ҳисоблайди. Шу боис у “Зубдатул ҳақойик” (Ҳақиқатлар қаймоги) рисоласида руҳ даражалари, руҳнинг нузул(тушиш) ва уруж(кўтарилиш) хоссалари ҳақида фикр юритганда, шариат, ҳикмат ва ваҳдат аҳли қарашларини ўзаро солишиб чиқади ва шу асосда тариқат аҳли ниятини ҳам баён этади. Шариат аҳли ҳам, ҳикмат аҳли ҳам, ваҳдат (тасаввуф) аҳли ҳам одам руҳ ва жисмдан иборат эканини, руҳ Парвардигори оламнинг Раҳмоний нури — нафаси эканини тан олади, руҳ муайян даражаларга эга ва шу даражалари билан нузул этади, деб уқтиради. Шундай экан, уларнинг қарашлари нимаси билан фарқ қиласди? Фарқ шундаки, шариат аҳли таълимоти бўйича, ҳар бир одамнинг руҳи тақдири азалда белгиланган даражага-марtabада туради, шу даражада нузул этади ва қайта кўтарилганда ҳам ўзи нузул этган пайтдаги манзил-марtabагача боради, ундан юқорига кўтарилоғандайди.

Ҳикмат аҳли ва сўфийлар таълимоти бўйича эса одам руҳи тараққий этиб, аввалги манзил-марtabасидан ошиб кетиши мумкин. Бунинг устига, сўфийлар дейдиларким, агар одам Илоҳ сари таважжуҳ этиб, унинг васлига мушарраф бўлса, тириклигига ёқ руҳи жисмидан ажralиб чиқиб, барча оламларни, жаннату дўзахни айланаб қайтиб келиб, яна жисмига кириши мумкин.

Насафий таснифига биноан, оламлар Парвардигорнинг зот ва сифатларидан иборат бўлиб, сифатлар оламини яна жабарут(буюклик), малакут (фаришталар) ва мулк (моддий) олами деб учга бўладилар. Тангри субҳонаҳу таоло оламларни яратган ва жамийки мавжудот эса Унинг сояси бўлган Воҳиди ваҳдатдир. У илк дафъа руҳи аввал — нафси аввални яратди. Руҳи аввал бир жавҳардир. Оллоҳ шу жавҳарга нигоҳ ташлади, у эрий бошлади ва кўпирди. Унинг қаймоги — қиёмидан руҳларни, қуйқасидан жисмларни яратди. Руҳлар ҳам, жисмлар ҳам даражаларга эга. “Руҳ — жавҳардир, у жисмни ҳаракатга келтиради ва та-комиллаштиради”, деб ёзади Азизиддин Насафий. Руҳ табиатга кўра — ўсимлик даражасида; иродага(ҳаракат)га кўра ҳайвон даражасида; ақлга мувофиқ эса инсон даражасида зухур этади. Кўринадики, Насафий инсон ақлинни унинг

руҳи билан баробар нарса деб билади, яъни руҳ инсон даражасидаги ақлдир. (Румий ҳам ақлни шу мазмунда таърифлаган.)

Бироқ руҳ даражалари фақат шундан иборат эмас. Насафий шариат, тариқат ва ҳикмат(файласуфлар) аҳлининг нузул ва уруж, руҳ ва жисм ҳақидаги қарашларини қиёслаб чиқар экан, уларнинг ўхшаш ва фарқли жиҳатларини ойдинлаштириб беради. Унингча, ўхшаш жиҳатлар шундан иборатки, шариат аҳли ҳам, ҳикмат аҳли ҳам, сўфийлар ҳам инсон руҳи даражаларини эътироф этадилар. Бу даражалар ўн учтадир(агар Руҳи аввал ҳам улар сирасига кўшилса, ўн тўртта бўлади). Улар қуидагилардан иборат: пайғамбари хотам руҳи; улулазм пайғамбарлар руҳи; мурсал пайғамбарлар руҳи; қолган набилар руҳи; авлиёлар руҳи; илми маърифат аҳли руҳи; зоҳидлар руҳи; тақво аҳли руҳи; иймонлилар руҳи; қолган одамлар руҳи; ҳайвонлар руҳи; ўсимликлар руҳи; маъданлар ва ашёлар руҳи. Пайғамбари хотам — пайғамбарлар хулосаси деганда, Насафий Муҳаммад Мустафони назарда тутган. Парвардигор руҳи аввал — жавҳарнинг қиёмидан(қаймоғидан) илк бор Пайғамбаримиз (САВ) руҳини яратди, кейин унинг қолдиги — қаймоғидан улулазм, яъни шариат келтирган пайғамбарларни, унинг қолдиги-қаймоғидан мурсал — рисолат келтирган пайғамбарларни яратди. Шу тариқа, руҳларнинг даражалари юқоридан пастга қараб таърифланган. Насафийда жисмлар шунга мувофиқ 13 даражалидир: арш; курси; 7-осмон; 6-осмон; 5-осмон; 4-осмон; 3-осмон; 2-осмон; 1-осмон; олов; ҳаво; сув; тупроқ. Даражага мувофиқ, арш — пайғамбари хотам руҳи макони, курси — улулазм пайғамбарлар руҳи манзили; 7-осмон — мурсал пайғамбарлар руҳи манзили; 6-осмон — анбиёлар руҳи макони; 5-осмон — авлиёлар руҳи манзили ва ҳоказо шу тартибда қуидаги қараб тушилаверади.

Шариат аҳли фикрига кўра, яна бу даражалар ўзгармасдир. Парвардигор азалдан ҳар бир одамнинг руҳини белгилаб қўйган, бу руҳлар ўша белгиланган манзилдан пастга нузул этиди, жисм билан қовушади ва жисм маҳв бўлгач(одам вафот этгач), яна аввалги манзилига йўл олади.

Аммо таъкидлаш жоизки, Азизиддин Насафий шариат аҳлининг бундай ҳукмини тўлиқ ёқламайди. Шу боис ул зот кўпроқ ҳикмат ва тасаввуф аҳлининг фикрларига ҳусни таважжӯҳ билдирган. Чунончи, аллома бундай ёзади: “Ин-

соннинг вазифаси — узлуксиз маърифатга интилиш ва нур билан тўлишиш ва илм топиб, мусаффолик сари талпинишдир” Яна бошқа ўринда бундай дейди: “Одам нақадар маърифатли ва покиза бўлса, унинг жаннатдаги жойи ҳам шу қадар юксак бўлади”

Азизиддин Насафий нузул ва уруж ҳақида мулоҳаза юритар экан, тараққиёт доираси масаласини ҳам қиёсий-назарий таҳлилдан ўтказади. Ул зот ҳам руҳнинг чиқиши (мабдаъ) ва қайтиш(маод) нуқталари борлигини таъкидлайди. Руҳ олами кубро — Илоҳ оламидан чиқиб пастга нузул этади ва инсон танасига келиб жойлашади. Кейин шу нуқтадан яна юқорига қараб қайтиш бошланади. Аммо бу қайтиш қандай содир бўлади, руҳда сифат ўзгариши бўладими, йўқми, юксалиш — такомиллашув юз берадими ёки тубанлашиши? “Зубдатул ҳақойик” рисоласида таъкидланишича, инсон руҳнинг жавҳарини, “улуг оламнинг аввалу охири, зоҳиру ботини, моҳият ва шаклларини идрок этиш учун” биринчи галда ўзининг моҳиятини англаб етиши керак. Демак, такомилнинг боши ҳам ўзни англашдир. Нузул этган руҳ одам орқали яна уруж қилиб Аслига қайтади ва шу тариқа бу жараён доира шаклини олади.

Шариат аҳли фикри бўйича, яна руҳ — алоҳида, жисм — алоҳидадир. Инсон вужудига руҳ ташқаридан(юқори олам манзилларидан) келиб киради, она қорнидаги ҳомила аниқ шакл касб этганидан кейин руҳ унга нузул этади.

Аммо ҳикмат ва ваҳдат аҳлининг таълимотига кўра, руҳ ва жисм алоҳида-алоҳида воқе эмас, балки инсон вужудининг барча белги ва сифат-хислатлари нутфа — уругда пинҳондир. Ҳомилада жон ва руҳ бирга ўсиб, инсон қиёфасига киради, инсон туғилганидан сўнг улар биргаликда равшанлашади. Насафий ўша нутфанинг ҳомиладаги тараққиётини хийла тафсилоти билан тушунтирган. Ул зот шу тариқа инсон фарзандининг она қорнидаёқ бир талай ҳолат — босқичлар, хусусан, оддий жисмдан — ўсимлик ҳолатига; ўсимликдан — ҳайвонлик ҳолатига; ҳайвонликдан — инсонлик ҳолатига ўсиб боришини исботлайди. Она ҳомиласида, балки ота уруғида инсоннинг кейинги тараққиётига асос бўладиган жамийки зарур имкониятлар бор, дейди Насафий. Зотан, ул зотнинг уқтиришича, олами кубро ва олами суро(катта олам ва кичик олам) таълимоти шуни тақозо этади. Негаки, кичик олам — инсон.

Инсон катта оламнинг кичрайтирилган нусхаси, катта оламнинг хусусиятлари унинг яна ҳам кичрайтирилган нусхаси — нутфада мавжуд. Бу таълимотдан келиб чиқадиган хulosса шуки, биринчидан, Одам — илоҳий оламнинг ажралмас қисми, илоҳий оламдаги илм ва ҳикмат унда бор. Инсонни Илоҳ олами билан боғлайдиган жавҳар — руҳдир. Агар Илоҳ оламини билмоқчи бўлсангиз, инсонни, яъни ўзингизни ўрганинг, ўзингизни танинг. Инсоннинг қалби, руҳи, кўнглини билиш, кашф этиш воситасида Парвардигорнинг исмларию сифатлари, мўъжиза — кароматлари, илму ҳикмати ва ҳатто зотини ҳам кашф этиш мумкин. Демак, Худони англаш, таниш инсонни англаш ва таниш орқали кечади. “Кимки ўзини таниса, Раббини танийди”, деган ҳадиснинг маъноси ана шу. Азизиддин Насафий, Абу Ҳомид Фаззолий, Жалолиддин Румий бу ҳадисни мудом зикр этганлар.

Аммо ўзликни англаш, ўзини таниш руҳ ва қалбни поклаш, ақлу шуурни тоблаш, тақво ва тавба йўли орқали борилади. Фақат шу тариқа руҳ Аслига қайтади, яъни покланиб, уруж этади. Зотан, инсон руҳи илоҳий оламдан нузул этиб, инсонга келиб тўхтар экан, шу нуқтадан яна юқорига қайтиш учун кураш бошланади. Руҳ жисм билан олишиб, охири уни тарқ этади ва ўз мақомига қайтади:

“Хар бир кишининг олдиндан белгиланган мақоми бор ва белгиланган мақомига эришгач, унинг доираси якун топади, доира якун топгач эса, бошқа ривожланиш бўлмайди”

Бу мулоҳазалар шунга ҳидоят этадики, инсон ўз камолотида чексиз имкониятга эга. Ва ҳар бир кишининг камолоти унинг ўзига боғлиқ. Аммо бу фикрлардан Азизиддин Насафий ёки ул зотнинг маслакдошлари бўлган буюк сўфийлар, файласуфлар тақдиди азални тан олмаган эканда, деган хulosса чиқармаслик керак. Насафий мазкур рисоласида бу масала хусусидаги фикрини ҳам баён этган. Ул зот тақдиди азални тан олган. Аммо бу масалани шариат аҳли каби тор ва сколастик маънода эмас, балки файласуф сифатида хийла теран англаб таҳлил этган. Шайхнинг талқинига кўра, тақдир билан бирга тадбир ҳам бор. Тақдир — Худодан, тадбир — инсондан. Худо тақдирни белгилаб қўйган бўлса-да, бироқ инсонга ривожланиш, илм-маърифат эгаси бўлиш имконини ҳам берган. Агар шундай бўлмаса эди, Худони таниш ва севиш ҳам иложисиз бўларди.

Шундай қилиб, руҳ тараққиёти бир доира ичиди содир бўладиган ҳодиса эмас. Балки ҳар бир доирадан кейин янгиси бошланади ва “ҳар бир янги доирадан бошлаб янги ибтидо бошланади ва у ўз такомилига эришиш учун даражама-даражада интилади” (*Насафий талқини*).

Маълум бўладики, уружнинг охири йўқ, чунки Парвардигорнинг илму ҳикмати чегарасиздир. “Агар қобилиятли одамнинг умри минг йил бўлса ва минг йил умрнинг барчасини тақво ва тоатда ўтказса, у ҳар куни илгари билмаган бирон нарсасини билиб олади”, дейди Насафий.

АЗИЗИДДИН НАСАФИЙ қарашларининг яна бир жиҳати дикқатни тортади: ул зотнинг фикрига кўра, фақат руҳ такомиллашув хислатига эга бўлиб қолмай, балки руҳ ва жисм бирга тараққий этади, мукаммаллашади. Алломанинг салафлари ва замондошлари Ибн Арабий, Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румий, Ибн Сино асосан руҳ тараққиёти ҳақида гапирғанлар. Насафий эса бундай ёзади: “Жисм ҳам, руҳ ҳам бирга ривожланади ҳамда комилликка эришгунча, зинапояллардан бирга кўтарилиб бораверади ва даражаларни эгаллайди” Руҳ — жавҳар, Жавҳари Зотнинг бўлаги, у жисмни ҳаракатга келтиради ва такомиллаштиради ҳамда ўзи у билан бирга такомиллашади. Жонсиз моддаларнинг ажабтовур тарзда жонли шаклларга кириши, ҳаёт, тириклик оламининг вужудга келиши, унинг беҳисоб кўринишлари — буларнинг барчаси руҳ мўъжизаси, унинг қуввати ва қудратининг намойишхонасидир.

Минг йиллар муқаддам идрок этилган бундай тадрижий ривожланиш назарияси, бир томондан, одам фарзанди билан оламнинг, одам билан муқаддас Мутлақ руҳнинг ўзаро вобасталиги, Мутлақ руҳнинг бирламчи асос эканини англатса, иккинчи томондан, буюк оламнинг кичик нусхаси бўлмиш одамнинг ривожланиш диалектикасини ҳам англатиб туради. Бошқача қилиб айтганда, одам ривожланиб онадан — табиатдан ажралиб чиқади (Румий айтганидек, табиат сифатида “ўлади”) ва жамият барпо этади. Кейин у жамиятга ҳам сифмай, ундан ажралиб чиқмоқчи бўлади. Сўфийларнинг жидду жаҳди ана шу ҳақдадир.

Алишер Навоийнинг мана бу сатрларига шу нуқтаи назардан эътибор беринг:

Чиқиб бу дайрдин Исогаnevчун ҳамнафас бўлмай,
Биҳамдиллаҳ, тажарруд бирла ҳимматдан қанотим бор.

Яъни, шоир дейдики, моддий дунёдан соф руҳ шаклида осмонга парвоз этган Исога ҳамнафас бўлмоқчиман, чунки менда ҳам жисмдан халос бўлган соф руҳ ҳимматидан қанот бор. Инсоннинг беҳудуд орзуси шудир: аввали ўз-ўзидан қаноатланмайди; табиятдан, жамиятдангина эмас, ўзидан ҳам ўсиб чиқмоқчи, халос бўлмоқчи бўлади. Янада юксакроқ, янада мукаммалроқ муҳитни истайдики, унда файз ва нурга фарқ, янги сифатларга(ахлоқи ҳамидага) эга киши бўлсин. Бу — инсоннинг Эзгулик олами сари тинимсиз интилиши. Инсон агар маънавий камолот йўлига кирган бўлса, чин одамийлик жавҳари ичидан ўйғонса, ўзидан, ўз борлиғидан қаноатланмайди, у қалбан Мутлақ ҳуррият, Мутлақ адолат, Мутлақ ҳақиқат, Мутлақ камол, Мутлақ жамол ва Мутлақ покликни қўмсайди ва ана шу эзгуликлар соҳиби Парвардигор ишқи шавқида ёнади. Зеро, инсон бу моддий ҳаётда ўзи истаган Мутлақ эзгуликка эриша олмайди. Чунки ҳаётдаги жамийки мавжудот каби адолат, ҳуррият, жамолу камол ҳам нисбийдир.

Тасаввуф эса ана шу Мутлақ эзгуликни шу ҳаётдан тошишга ва уни идрок этишга даъват қиласи. Сўфийлар таълимотига биноан, инсон бу эҳтиёжни қондириш ва руҳни яйратиш учун муайян риёзат мақомларини босиб ўтиши лозим. Агар буни қофозда акс эттирадиган бўлсак, қуйидаги силсила жадвал ҳосил бўлади (20-бетда).

ОЛИЙ ҚАДРИЯТ

Демак, Мутлақ әзгулик олами — илохий оламга мушарраф бўлмоқни истаган киши ерда — ҳаётда эзгу амаллар қилиши, эзгу хулқ әгаси бўлиши лозим. Ана шундай одамлар, гарчи ўзларини вали деб атамасалар-да, аслида валидирлар, Парвардигор бундай зотларни инсоният оламига юбориб туради. Жалолиддин Румий “Фиҳи мо фиҳи” (“Ичингдаги ичингдадир”) асарида бундай дейди: “Ажаб эмаски, Ҳақ таоло орамиздаги бир жинсдан иборат бўлган баъзиларимизни мумтоз этса, токи биз унга нисбатан жонсиз жисмдай бўлиб, у(руҳдай) бизнинг ичимишга кирса ва биз ундан бехабар бўлсак, у эса бизни билиб турса”.

Мана шундай: авлиёлар, гўё тоза руҳлардай, улар кўнгилни манзил этадилар, Илоҳ оламининг асрорини унга(кўнгилга) етказиб туради. Мавлоно Румий авлиёларни руҳ, қолган одамларни унга нисбатда жонсиз моддага қиёслар экан, маъдандан — ўсимликка, ўсимликдан — ҳайвонга ва ҳайвондан инсонга қараб ривожланиш тизимини кўзда тутади. Яъни, ул зот инсоннинг ўзи оддий инсонликдан юксакроқ, мукаммалроқ инсонликни ривожлатириши керак, у фариштадан ҳам ўзиб кетиб, Илоҳнинг Ўзига етишиши мумкин, деган гояни илгари суради. Аммо уни амалга ошириш фоят мушкул, балки у — амалга ошмас бир орзу. Бироқ ана шу орзуга интилиш керак:

*Ди шайх ба чароғ ҳамегашт гирди шаҳр,
К-аз деву дад малуламу инсонам орзуст.
Гуфтанд: ёфт нест, басе жустем мо.
Гуфто: он ки ёфт набошад— онам орзуст !*

Яъни: шайх кечада қўлида чироқ тутганча шаҳар айланар эди ва бундай дерди: дев билан даррандалардан тўйдим,

Инсонни күриш орзусидаман. Дедилар: биз ҳам уни күп изладик, аммо у топилмади. Дедики: ўша топилмаганни излайман, менинг орзуим — ўша.

Ха, инсоннинг қалби нозиклашгани, ақлу шуури түлишгани сари у янада комилроқ бўлишни, янада баркамол зотларни кўришни орзу қиласди, баркамоллик истаб, Улуғ олам — Илоҳ сари талпинаверади. Асрларки шундай бўлиб келган ва бундан кейин ҳам руҳимиз буюк Идеалга қараб юксалаверади. Бу эса инсонийлик мазмунига мазмун қўшади, инсонни янада шарафли ва янада қудратли зотга айлантираверади.

Тасаввуф таълимотининг ҳидояти ана шу.

МАҚСАД – ҲАҚҚА ЕТИШМОҚ

Алишер Навоийнинг “Насойимул муҳаббат” асарида келтириладиким, Жалолиддин Румий ўз замондоши Мавлоно Садриддин Қазванийни хушламас эди. Бир куни сұхбат асносида гап исломдаги мазҳаблар ҳақида борганда, Румий Қазванийга қараб: “Мен етмиш уч мазҳаб билан бирдирман”, дейди.

Мавлоно Садриддин шогирдларидан бирига: “Сен катта бир издиҳом ичида Румийдан мазкур гапни айтғанмидингиз, деб сўра. Агар иқрор бўлса, оғзингдан келганча сўк ва ранжида қил”, деб буюрди. Шогирд пайтини топиб, ҳалиги саволни берганда, Румий: “Ҳа, айтғанман”, дея тан олади. Шунда у қабиҳ сўзлар айтиб, Румийни ҳақорат қила бошлияди. Аммо Жалолиддин Румий ҳеч бир жаҳли чикмай, табассум қилиб: “Мен сенинг айтғанларинг билан ҳам бирдирман”, дейди. Мавлоно Садриддиннинг шогирди ўзи уялиб мажлисни тарк этади.

Ушбу ҳикоя нимага ишора этади? Нега Жалолиддин Румий ўзини етмиш уч мазҳаб билан биргаман, деб эълон қилган ва нима сабабдан бу мавлоно Садриддин Қазванийга ёқмаган?

Бу саволларга жавоб беришдан олдин, қисқача бўлсада, ўқувчиларга етмиш уч мазҳаб нималиги ҳақида маълумот беришимиз лозим. Етмиш уч мазҳаб — бу исломдаги сиёсий, ижтимоий ва мафқуравий курашларни ифодалаб келган ҳар хил оқимлар, гуруҳ ва фирқалардир. Аввало шуни ҳам қайд этмоқ жоизки, бу ибора баъзи манбаларда “етмиш икки мазҳаб” шаклида ҳам учрайди. Сабаби, етмиш учинчи мазҳаб исломнинг асосий анъанавий йўли ҳисобланган сунна ва жамоа мазҳабидир, қолган етмиш икки мазҳаб ана шу сунна ва жамоадан ажралиб чиққан, деб қаралади.

Энди етмиш икки мазҳабнинг ўзига келсак, уларни дастлаб олти гуруҳга ажратадилар. Чунончи: **рофизия** (ўз қавмини, сафини тарқ этганлар), **хорижия** (ажралиб чик-қанлар), **жабария** (тақдиди азал ҳукмини қатъий деб билувчилар), **қадария** (инсоннинг эрки ўзида деб билувчилар), **жаҳимия** (Жаҳм бин Саффан тарафдорлари — барча масалаларни дўзах ва жаннатга боғлаб тушунтирувчилар), **муржия** (Худо бандасини ноумид қилмайди дегувчилар).

Мазкур олти гуруҳнинг ҳар бири яна ўн икки фирмага ажralади. Масалан, рофизия оқими фирмалари: алания (ҳазрат Али ҳам пайғамбар эди дегувчилар), абадия (Али пайғамбарликка шерик дегувчилар), шия (Кимки Алини барча саҳобалардан афзал деб билмаса, кофиридир дегувчилар), исҳоқия (пайғамбарлик тамом бўлган эмас, дегувчилар), зайдия(имомликка фақат Али авлоди муносиб дейдиганлар), аббосия (Аббос ибн Абумуталлибдан бошқа имомни тан олмайдиганлар), имомия (ғойибдан келувчи имом ер юзида доим бор дегувчилар), норисия (кимки ўзини бошқалардан афзал ҳисобласа кофиридир дейдиганлар), мутаносихия (жон чиққандан кейин яна бошқа вужудга кириши мумкин деб ишонувчилар), лоъиния (саҳобалардан Талҳа, Зубайр ва биби Оишани лаънатловчилар), рожиъия (Али яна дунёга келади дегувчилар), муртазия(мусулмон подшоси билан жанг қилиш раво дейдиганлар).

Албатта, барча мазҳаблар ҳақида бу мақолада батағ сил тўхташнинг иложи йўқ. Фақат шуни айтмоқчимизки, рофизия ва хорижия фирмалари шиачилик ақидаларига асосланса, яъни ҳазрат Али ва унинг авлодини улуглашни мақсад қилиб олса, қадария ва жабария фирмалари сунна оқимига таалуқли бўлиб, илми каломнинг назарий-схемолистик ақидалари атрофида баҳс қилгандар. Муржия, жаҳимия фирмалари ҳам шия ва ҳам сунна мазҳабига тортадиган маслаклардан иборат. Буларнинг баъзилари фикҳ масалаларида, баъзилари намоз-ибодат тартиблари, баъзилари иймон мазмуни устида тортишадилар. Аммо улар орасида ислом дини аҳком ва ақидаларини инкор этадиганлари ҳам бор. Чунончи, мұтазила мазҳабига кўра, ёмонлик илоҳий тақдирдан эмас, балки инсонларнинг ўзидандир; фосиқ кишининг имомлиги ҳаром; иймон эса бандадир.

сининг тажрибаси (ўзлаштиргани)дан ҳосил бўлади, олдиндан белгиланмайди; Куръон яратилгандир, ваҳий эмас; Меъроҳ Қуддус шаҳригачадир ва бу фақат руҳга тегишли, жисмга эмас; қиёматда гуноҳ-савобнинг ҳисоб-китоби, тарози йўқ, авлиёларнинг каромати ёлғон, қиёматда Ҳақ таолони кўриш мумкин эмас, жаннат аҳли ҳам ухлайдилар, овқатланадилар ва вафот этадилар... Сирожия аҳли фикрича, ўлиб кетган одамларнинг сўзи ҳужжат бўлолмайди, уларни инкор этиш мумкин (демак, пайгамбар ҳадисларини ҳам).

Муҳкомия оқими бўйича эса, Худой таолонинг бандаларига ҳеч бир ҳукми йўқ. Худо оламни ва одамни яратган, аммо одамнинг барча фаолиятда ихтиёри ўзида. Лафзия аҳли дейдиларки, Куръон иш Каломидир, илоҳий сўз эмас, бироқ Куръоннинг маъноси илоҳийдир. Риёзия бўйича, иймон суннат холос, яъни эзгу сўз, эзгу амал, эзгу ниятидир.

Шундай қилиб, етмиш икки мазҳаб бўлса, етмиш икки хил қарааш мавжуд. Улар орасида, юқорида кўрганимиздай, анъанавий сунний мазҳаби ақидаларига мутлақо тўғри келмайдиган қараашлар кўзга ташланади. Бу мазҳаблар ҳар бири ўзиникини маъқуллаб, ўзини “чин мусулмон” деб ўйлар, бошқа мазҳаб тарафдорларини эса кофир, душман ҳисобларди. Натижада бу мазҳаблар фақат назарий-мағкуравий майдонларда олишиб қолмай, балки қаттол урушларни ҳам вужудга келтирдилар, орада юз минглаб одамлар қирилиб кетарди.

Энди юқоридаги ривоятимизга қайтадиган бўлсак, маълум бўладики, мавлоно Садриддин Қазвений сунний мазҳабининг ашаддий ҳимоячиси бўлганлиги сабабли бошқа мазҳабларни ёқтиргмаган ва шу боис Румийнинг: “Мен етмиш уч мазҳаб билан бирдирман”, деган сўзини куфр деб ҳисоблаган. Аммо Жалолиддин Румий назарида бундай эмас. Румий учун бу мазҳабларнинг ўзаро баҳсу мунозаралари ҳали балоғатга етмаган одамларнинг дину диёнат, ислом ва иймоннинг моҳиятига етмай, зоҳирий нарсалар, атамалар устида маънисиз ва мақсадсиз тортишувлари бўлиб туолган. Нега? Чунки бирор мазҳабда ҳам Худонинг Ўзи, Унинг Биру борлиги инкор этилган эмас. Мазҳаблар Холиқ ҳақида эмас, балки маҳлуқот, яъни яратилган нарсалар, одамлар ўзи ўйлаб топган расм-руsumлар, қоида-қонунлар, ақидалар ҳақида баҳс-мунозара

қиладилар. Тасаввуф аҳли эса Ҳақ таолонинг Ўзи, Унинг зоти ва жавҳари, яъни моҳиятлар моҳиятига етишиш учун интилганлари сабабли бу расм-русумлар, қоидаларга эътибор қилмасдилар. Улар шариатни қаттиқ ҳурмат қилганлар. Бироқ шариат шариат учун эмас, балки шариат ҳақиқат учун восита деб қаралган. Шундай бўлгандан кейин восита турлича бўлиши мумкин, мақсад эса битта — Ҳаққа етишмоқ, деб уқтирилади Жалолиддин Румий асарларида. Мана шу маънода Румий мен барча мазҳаблар билан бирман деган. Бугина эмас, Жалолиддин Румий фикрича, дунё динлари моҳиятан бирдир. Чунки уларнинг ҳаммасида ҳам тавҳид гояси бор, Парвардигори оламга сифиниш, Ундан мадад олиш, У сари интилиш мавжуд. Румийнинг “Ичингдаги ичингдадир” (“Фиҳи мофиҳи”) асарида келтирилади: “Бир кун бир йигинда ваъз ўқиларди. Мусулмону кофир — ҳамма йиғлар, турли аҳволга тушардилар. Бирор: “Кофирилар нега йиглашади, устига устак, тилни билишмайди. Мусулмонларнинг ҳам мингдан бири аранг тушунган ваъздан улар нимани англайтики, бу қадар йиглаб-сиқташади?” — деб сўради. Мавлоно буюрдики: Сўзнинг ўзини тушунишга ҳожат йўқ. Улар моҳиятни, мақсадни англашмоқда. Улар ҳам Аллоҳнинг бирлигини эътироф этишади. Унинг яратувчи, раззоқ, ҳамма нарсани ўз тасарруфида тутувчи эканини, ниҳоят ҳамма Үнга қайтажагини, авфу жазо Ундан бўлахагини англашади”

Жалолиддин Румий буни яна соддароқ қилиб тушунтириш учун мисол келтиради: кўрмаяпсанми, Каъбага Шимолу Шарқ, Жануб ва Фарбдан, Ироқу Ажам, Ҳиндудан Ямандан одамлар йўлга чиқади. Уларнинг йўллари ҳар хил, аммо мақсадлари бир. Йўлда ихтиофлар, тортишувлар бўлади, аммо Каъбага еткач, баҳслар тўхтайди, ихтиофлар барҳам топади. “Йўлда бир-бирларига: “Кофирисан, фалонсан-пистонсан”, деганлар Каъбага келишлари билан мақсадлари бир эканини англайдилар”, дейди Румий. Келишмовчиликлар маънода эмас, шаклда — сўздадир. Маънога етишганлар орасида низо йўқ. Румий таъкидлайдики, Худони чин дилдан севиш, Ундан умидвор бўлиш, Үнга суюниш ҳар бир инсон қалби тубида балқиган муқаддас бир ҳисдир. Худони ҳамма ҳам мутлақ Қудрат ва абадий-азалий зот деб билади. Бу маъно инсон қалбida шундай ўрнашганки, унинг на инкор, на тасдиқ кўрини-

ши бор. Унинг исми ҳам, ифодаси ҳам йўқ. Аммо маъно сўзга айланиши, шаклга кириши билан куфр ёки иймон, инкор ва тасдиқ пайдо бўлиб, муҳокамалар, ихтилофлар бошланади. Зеро, Парвардигор — Буюк бир ғоя, мавхумият. У бирор шаклга, суратга сифмайди, гарчи жами шакллар, суратлар Ундан бўлса ҳам. Фарқлар шаклларда ифодаланади, шу боис маҳлуқият дунёси, яъни бизнинг ўзимиз ва бизни ўраб кўриниб турган моддий дунё беҳисоб шакллар, ўзгаришлар, алмашинишлардан иборат. Парвардигор оламида бу хусусият йўқ. Парвардигор дийдорига ошиқ инсонлар ҳам қайси дин, мазҳаб ва миллат ёки ирқقا мансуб бўлишидан қатъи назар, қалбан бир маслакдаги одамлардирлар.

Шу учун Румий дейди:

*Ҳар валиву ҳар набиро маслакест,
Лек то Ҳақ мераванд чумла якест.*

(Ҳар бир вали ёки набининг ўз маслаки бор, аммо ҳақ олдига борганда ҳаммаси бир бўлади).

Шундай қилиб, буюк сўфий шоир динлар ва мазҳабларни бир-биридан фарқланадиган, аммо бир манзилга олиб борадиган йўллар деб билади: “Йўллар хилма-хил бўлса ҳам, лекин мақсад бирдир”, деб қайд этади у. Одамларнинг бир-бирини тушунмаслиги, биринчидан, маънога эмас, балки номлар, атамалар, ташқи кўринишларга қараб ҳукм қилишда, иккинчидан, Худони севиш ва Унга бегараз, нафсу тамаъдан холи ҳолда иймон келтирмасдан, балки манфаат юзасидан муносабатда бўлиш, аниқроғи, Худони ўзининг ғаразли ниятларини амалга ошириш учун рўкач қилиш, мададгор деб ҳисоблашларидан келиб чиқади.

Моҳиятни тушунмасдан сўздаги фарқга қараб ўзаро ихтилоф қилишни Румий мана бу ривоят билан тушунтирган: Тўрт миллатдан тўрт киши — турк, форс, араб ва юононлик йўлда бирга кетаётгандарни уларга бирор бир дирҳам пул беради. Тўртовлон бир-бирининг тилини тушунмагани сабабли пулга нима сотиб олиш кераклиги устида жанжаллашиб қоладилар: форс “ангур” (узум) оламиз деса, араб “ман ангур емайман, инаб (узум) истайман дейди. Турк “узум” оламиз деб туриб олса, юононлик “йўқ, истофил (узум) емоқчиман” деб

мушт ўқталади. Натижада улар бир-бирини тушунмай, ёқалашыб кетадилар. Шу пайт “юз тилни биладиган сирлар соҳиби” бир одам йўлиқиб, уларнинг низосига қулоқ солиб, пулни қўлларидан олиб, бозордан узум сотиб олиб берганида, тўртталаси ҳам бир нарсани хоҳлаганини кўриб ҳайрон қолишади, истаклари амалга ошиб, ярашиб кетадилар.

Румий ушбу ривоят билан нафақат номлар, ифодаларнинг хилма-хиллиги маъно-моҳиятни яшириб, одамларни адаштиришини англатиш баробарида, муҳим бир foя — Худонинг моҳиятини англашда инсоннинг хушёрги, ақлий ва маърифий камолотига асосий эътиборни қаратади. Одам қанчалик нодон бўлса, у шунча хурофотга, сўзлар сехрига, шаклларга маҳлиё бўлади, расмруsumга, ақидаларга берилувчан бўлади. Ва, аксинча, одамнинг маърифати, билими ошган сари, у Илоҳ имига, гайбга яқинлашиб боради, мазҳабпастлик, ақидапастликдан юқори кўтарилаверади, ҳақиқат ошиғи бўлиб, ҳақ сари талпинаверади. Мазҳабпастлик инсонни кичрайтиради, маънавий дунёсини торайтириб, муайян бир схоластик тушунчалар кишанига солиб қўяди. Шунинг учун сўфийлар ўзларини мазҳабларга, шариат чорчўбасига bogлиқ қилиб қўймаганлар. Сўфийлар зоҳирни эмас, ботинини ростлаш, қалбнинг, руҳнинг шарафланиши, камолоти учун курашардилар. Жалолиддин Румийнинг таъбери билан айтганда: “Инсоннинг ичи ҳуррият оламидир” Ҳа, инсон қалбан ҳурдир. Аллоҳга бўлган муҳаббат, ҳаётга бўлган муҳаббат ҳам ҳурлиқдан пайдо бўлган шавқдир. Бу шавқ куйдирувчи ишққа айланиб, инсоннинг ўзини ҳам оламларни ўз ичига сифдирувчи буюк бир хилқатга айлантиради. Яъни Аллоҳга қарин этади. Бу ишқ, боя айтганимиздай, ҳар қандай дунёвий ва ухровий манфаатпастликдан, гаразлардан холи, покдир. Бунда тоат-ибодатдан, аҳкомларни бажаришдан кўра, самимият, ёниқ ҳарорат билан жонфидолик қилиш ҳисси устун.

Шу ўринда Румийдан яна бир ривоятни нақл этмоқчимиз. “Маснавии маънавий”да келтириладики, Мусо пайғамбар бир яйловдан ўтаётганида бир чўпонга дуч келади. Чўпон Худога нола қилиб дер эди: Эй Художон, Сен қаердасан, кел сочларингни тарайин, чоригларингни тикайин, наки ўз жоним,

балки кўйларим, фарзандларим ҳам сенга фидо бўлсин. Қаердасан, бориб дастёриг бўлсан, сут-қаймогим билан қорнингни тўйдирайн, бошинг оғриса, бошингни силайин, юзкўлингдан ўпайин, оёқларингни уқалайнин...

Мусо буни эшитиб, чўпонни койиди: Эй аҳмоқ, кофир бўлдинг, Худонинг чориги ҳам, тўни ҳам йўқ, у емайди, ичмайди, Уни ўзингга ўхшатма. У гўё қуёш, сен бир чивин. Чўпон Мусонинг бу гапидан қаттиқ хафа бўлади ва жимиб қолади.

Шунда Парвардигори оламдан Мусога ваҳий келади: Эй Мусо, нима қилдинг, бандамизни биздан айирдинг, кўй айтсин, сен бандаларнинг дилини Парвардигорга улаш учун юборилгансан, ажратиб ташлаш учун эмас. Биз ҳар одамга, ҳар бир элга ўз даражасида, ўз тилида муҳаббат изҳор этишга имкон бердик. Ҳиндларни ҳинд тилида, синдарни синд истилоҳида сўзлатдик.

Бу ривоятда ҳам Румий ташқи белгилар, сўзлар шаклига эътибор қиласлик, балки сўзнинг маъносига, са-мимилигига эътибор бериш лозимлигини таъкидлайли. Чўпоннинг сўзлари жуда тўпори, содда. Чўпон Худони ўзига ўхшатиб тасаввур этади. Аммо унинг сўзлари, муҳаббати сохта эмас, тамаъ-фаразга асосланмаган. У борбудини Худо йўлида сарфлашга тайёр. Албатта, юракдан айтилган гаплар қандай тилда бўлмасин айтувчининг садоқатини ифодалайди.

*Мо бурунро нангарему қолро,
Мо дарунро бингарему ҳолро.*

(Биз ташқи тузилишга ва сўзга қарамаймиз, биз ичкарига ва ҳолга боқамиз), дейди Худованд Мусога қараб. Бу Куръондаги оятнинг шеърий таржимаси экани кўриниб турибди.

Зеро, инсон қалби Аллоҳнинг уйи, бу уй қанча тоза, саришта бўлса, Аллоҳ нури, Аллоҳ илму ҳикмати унда шунча акс этади. Кўнгил — бу жавҳар, сўз эса — араз (ходиса), дейди Румий. Агар киши фикрини сўз билан ифодаласа ҳам, лекин бу сўз кўнгилдан чиқдими ёки йўқми — муҳими шу! Сўз — қурол, мақсад эса — кўнгил. Кўнгил ўртганмаса, эҳтиросларга тўлишмаса, сўзда таъсири бўлмайди:

*Чанд аз ин алфозу измору мажоз,
Сўз хоҳам сўз, бо он сўз соз!*

(Қачонгача бу сўзлар, киноя ва мажозларни келтирасан, олов истайман, олов, олов билан қизитгин).

Олов — Аллоҳнинг ишқи, олов — маъно, олов — ҳақ ишқида ёнган кўнгил дарди. Демак, Моҳиятга ишқ олиб боради. Шу боис Жалолиддин Румийнинг “Маънавии маснавий” асарини инсон тафаккурини оловлантириб, илонгий моҳиятни англаш сари олиб борадиган Ишқнинг тафсири деса бўлади.

Эшиш, най не ҳикоятлар қилур,
Ким жудоликдун шикоятлар қилур,

дея бешланади бу муazzам фалсафий достон. Най — Аслидан ажралган рӯҳ тимсоли, ошиқ қалб рамзи. У Аслига қараб тинимсиз равишда интилади, нола-изтироблар билан ўзлигини ва ўз Роббини англаб боради. Румий бу маънони олам-жаҳон ҳикоят ва масаллар келтириб, Қуръон оятлари ва ҳадислардан фойдаланиб тушунтириб беради. Унинг ўткир мушоҳадалари “Ичингдаги ичингдадир” асарида ҳам ёрқин намоён бўлган. Бу асарда ҳам ташқи ва ички оламлар қиёси, мақсад, гояни, ҳақиқатларни шарҳлаш асосий ўринни эгаллаган. Одамлар кўп ҳолларда кўзга кўринган ташқи белгилар, сурат-шаклларга қараб ҳукм чиқарадилар, дейди мутафаккир. Сийрат ва моҳиятни англашга ожизлик қила-дилар, шунда улар одатлар, маросимлар, ақидаларга ёпишиб оладилар; мазҳаббозлик, тарафкашлик билан шуғулланадилар. Ҳолбуки, Илоҳ талабгори булардан юқорига кўта-рилиши лозим. Дарвишлар, сўфийлар ана шундай одамлардирлар. Моҳиятни идрок этмай тавҳид сирини, иймон нурини эгаллаш, илм-маърифат қозониш мумкин эмас. Илоҳ ҳақидаги тасаввурлар ҳам бир хил. Бу тасаввурларнинг ҳақиқати тўпланса, балки Аллоҳ маърифатига яқинлашиш иложи топилар? Румий куйидаги масални келтиради: тўртга кўзи ожизга филнинг қанақа эканлигини англатмоқчи бўлибдилар. Филни улар олдига олиб келибдилар. Улардан бири филнинг хартумини ушлаб, ҳа, илонга ўхшар экан, дебди. Иккинчиси оёқларини пайпаслаб, фил бинонинг устунига ўхшаш экан, дебди. Учинчиси қорнини ушлаб, қопга ўхшар экан, дебди, тўртинчиси филнинг қулоқлари-га кўл теккизисиб, супрага ўхшар экан, дебди.

Демак, уларнинг бирортасида ҳам фил ҳақида тўлиқ та-саввур йўқ. Шу каби одамларда ҳам алоҳида-алоҳида олин-

ганды Худо ҳақида тұлиқ тасаввур йүқ. Фақат қалб күзи билан идрок этадиганлар бу Моҳиятта яқынлашиб борадилар. Суратта ишқибоз зоҳирбинлар эса бундан маҳрумдирлар. Румий келтирган мана бу масал ҳам шу ўринда ибратли:

Бир тулки шердан қутулиш учун унга қараб: ўрмонда сендан ҳам зўр бир жонивор пайдо бўлибди, у сенга ҳужум қилиб емоқчи, дебди. Шернинг ҳаҳри келиб, қани ўша маҳлук, деб сўрабди. Тулки шерни қудуқ бошига олиб бориб сувга қарагин, кўрасан, дебди. Шер сувга қараган экан, ўз аксини кўрибди ва ҳали сенми мени ейдиган дея ўзини қудуққа ташлабди ва ҳалок бўлибди. Румийнинг холосаси: суратпарастлик, ҳовлиқмалик, манманлик ва тақлидчикликни юзага келтиради. Манманлик эса охир-оқибатда инсонни ҳалокатга олиб боради.

Шундай қилиб, инсон руҳи Аллоҳдан ажралиб, “Аллоҳга қайтар экан” (Куръон ояти), у албатта юксалиб, ирфон нуридан баҳраманд бўлиб бориши лозим. Бўлмаса, моҳиятлар моҳияти, жамики ҳақиқатлар ҳақиқати — ҳақ таолони англамай, ҳодисалар, аразлар, суратлар ичида ўралашиб қолади. Албатта, Румий сурат ва ҳодисалар оламини инкор этувчи эмас. У тажаллиёт фалсафасининг мутафаккири сифатида Аллоҳ нурининг бутун мавжудот бўйлаб тарқалиши, ҳар бир нағислик, оҳанглар, ҳаракатларда бу нур зухур этишини ғазалларида тараннум этган. Аммо у ҳодиса ва сурат билан чекланишга қарши. Киши оламнинг ўзини, ҳодисаларини идрок этиш билан чегараланмасдан, ҳодисадан моҳиятга қараб бориши даркор. Шунда у шариат босқичидан ҳақиқат мартабасига кўтарилади. Камолот сари интилганлар йўлда тўхтаб қолиши мумкин эмас. Ана шу маънода Жалолиддин Румий барча динлар ва мазҳабларни ҳам ўзимга сифидираман ва яна барчасидан ўзид кетаман, дейди.

Бу ўринда шуни ҳам қайд этмоқчимизки, Румий барча мазҳаблар ёки динларни бирлаштиришни мақсад қилган эмас ёхуд улар ўрнига янги умумжаҳоний дин таклиф қилгани ҳам йўқ. (Маълумки, XX аср бошида Эронда Баҳоулло леган киши ўзини пайғамбар деб, баҳоя динини дунёнинг ягона дини деб эълон қилган эди. Бу дин тарафдорлари ҳозир ҳам бор. Аммо улар тасаввуфни ҳам, Румийни ҳам хуш кўрмайдилар). Жалолиддин Румий ўзининг барча қарашларига ислом фалсафаси, Куръон foяла-рига таянади. Муҳаммад пайғамбарнинг ҳадисларидан кўплаб мисоллар келтиради. Умуман олганда, чукур ўйла-

ган одам Румий таълимоти исломнинг ўзагидан келиб чиқишини яхши англаб етади. Нега? Чунки ислом дини нисбатан янги дин бўлганлиги сабабли олдинги динларнинг ирфоний жиҳатини мустаҳкамлади, ислом бутпарастликка қарши курашиб шаклланган дин. Бутпарастлик эса сурат-парастлик, зоҳирбинликдир. Шунинг учун исломда тавҳид биринчи ўринда туради: Худо мутлақ ва ягона яратувчи зот эканлиги чуқур исботланади. Исломда, шунингдек, суратга эмас, маънога, гояга эътибор қилиш етакчи фикрдир. Тасаввуф айнан ана шунга суюнади ва исломий иймонни, тавҳидни яна ҳам ривожлантиради. Шу боис Румийнинг фикрларини исломий тавҳиднинг янада чуқурлашуви, ирфоний мазмун касб этиши деб билишимиз лозим.

Шу ерда Румийнинг яна бир фикрини ўқувчиларга етказмоқчиман. Румий дейдики, Аллоҳнинг яратган оламилари чексиз бўлганидай, унинг илми ҳам чексиздир ва Қуръони Карим Аллоҳ илмининг ҳаммаси эмас. Қуръон бу илмнинг бир қисми — Мұҳаммад саллаллоҳу алайҳи вассалламга араб тилида юборилган илм. Аллоҳ илми олдинги пайғамбарларга бошқа тилларда ҳам юборилган эди, демак, кейин ҳам бу илм кашф этилиши мумкин.

Шундай бўлгач, динларни бирлаштириш мумкинми? Йўқ, мумкин эмас, дейди Румий. “Ичингдаги ичингдайдир” китобида у ёзади: “Сиз қандай қилиб динни бир қиласиз? Бу фақат қиёматда мумкин. Бу ер дунёдир ва шунинг учун ҳам диннинг бир бўлиши мумкин эмас. Чунки бу ерда уларнинг турли-туман истаги ва тилаги бордир. Дин дунёда бирлашолмайди, фақат қиёматда бир бўлади. Қиёматда уларнинг ҳаммаси бирлашади, бир қулоқ, бир тил ҳолига келади”

Ҳа, дунё касрат(кўплик) олами. Касрат эса хилма-хиллик, хилма-хил қарашлар, тушунчалар, истак ва хоҳишлар демакдир. Дин ана шунга мос равиша кўпдир. Қиёматда улар бирлашади, чунки ҳамма ягона Парвардигор ҳузурида бўлади, истаклар Аллоҳ истагига келиб уланади. Аллоҳ — ваҳдат. Ваҳдат эса касратни бирлаштиради.

Демак, динларнинг, мазҳаблар, таълимотлар, қарашларнинг турли-туман бўлиши қонуният, табиий ҳол. Унда булар орасидаги жанжал ва тортишувлар ҳам қонуниятми?

Жалолиддин Румий буни очиқ айтмаган. Аммо “дин дунёда бирлашмайди”, деган фикрнинг ўзи улар орасидаги фарқлар, демакки “менинг диним ҳақ”, “менинг мазҳабим

түгри” деган тортишувлар сақланаверади, деган маънони ҳам англатади. Зоро, бу тортишувлар замираидаги дунёвий манфаат ётади. Дикқат қилинса, Румий “дин дунёда бирлашмайди” дейиш билан дин гарчи Худога эътиқодни талаб қилса-да, охират ҳақида сўзласа-да, аммо у дунёвий ҳодисадир. Дунёга эмас, балки Аллоҳга боғланиш, ҳаққа етишиш учун риёзатларни роҳат деб улуғ муҳаббат билан интилиш фақат тасаввуф таълимотига хос. Ана шу жиҳати билан тасаввуф аҳли, айниқса, Румий, Ибн Арабий, Жомий, Машраб каби улуғ орифлар барча динлар ва мазҳаблардан юқори турганлар, мазҳаблараро тортишувларни маънисиз ва беҳуда нарса деб қараб, одамларни буни англашга ва бирлашишга чақирганлар. Тасаввуф гуманизмининг умумжаҳонийлиги ва ўлмаслиги ҳам шундадир.

Тасаввуф таълимотида қўйидаги уч тушунча кенг тар-
ғиб қилинади: **муҳаббат, шафқат ва мурувват**. Бу ўринда
биз кўпроқ шафқат ва раҳмдиллик хусусида тўхталмоқчи-
миз. Аммо шуни айтиш керакки, сўфиylар назарида му-
ҳаббат, шафқат ва мурувват бири иккинчисини тақозо
этувчи ўзаро боғлиқ тушунчалар бўлиб, нафақат муҳаб-
бат, балки шафқат ва мурувват ҳам илоҳийдир. Негаки,
Аллоҳга муҳаббат қўйган одам золим ва шафқатсиз бўли-
ши мумкин эмас. Шафқат ва раҳмдиллик илоҳий муҳаб-
батнинг ижтимоий-амалий кўриниши, ҳаётда аёnlашуви-
дир(шу каби вафо ва садоқат ҳам).

Мирзо Абдулқодир Бедил “Чор унсур” асарида ёзади:
“Шуни билгилки, кимниким Ҳаққа иймони бор, у халқ-
дан ўз шафқатини дариф тутмайди”. Демак, шафқат, меҳр
— иймон белгиларидан бири, мўминлик сифати. Шунга
кўра, қалби қаттиқ, бераҳм ва золим одамлар мусулмон-
чиликдан, иймондан йироқдирлар. Ишора шуки, Аллоҳ-
нинг сифатларидан бири Раҳмон ва Раҳим сифатлари-
дандир. Зоро, биламизки, Куръони Каримнинг ҳар бир
сураси “Бисмиллаҳир Раҳмонир Раҳим” (Раҳмли ва Меҳ-
рибон Аллоҳ номи билан) деб бошланади, жуда кўплаб
оятларда Еру Кўкни яратган Парвардигорнинг жамики
маҳлуқотга ва Унинг гултожи Инсонга ризқу рўз бериб,
уни парвариш этгани, шафқат ва мағфират ёмғири би-
лан баҳраманд этиб туриши айтилади. Аллоҳнинг ўз бан-
даларига марҳамати чексиз. Бас, шундай бўлгач, яъни
раҳму шафқат, саховат ва қарам Парвардигорнинг сифа-
ти экан, инсонлар ҳам унга яқинлашиш учун ушбу си-
фатлар билан ўз ахлоқларини безашлари лозим. Чунки
Аллоҳни севмоқ Унинг покиза сифатларини севмоқдан
бошланади.

Иккинчи томондан, бунга далил яна шуки, меҳри-
бонлик, шафқат кўрсатиш каби нажиб ахлоқий хислат-
лар — пайғамбаримиз Мұҳаммад саллаллоҳу алайҳи ва-
салламнинг сифати ва суннатларидир. Ул зотдан қолган
ҳадиси шарифларда бу нарса бот-бот уқтирилади. Ва, бе-
жиз эмаски, шайхул машойих Ҳожа Аҳмад Яссавий ма-
салага ана шу нуқтаи назардан қараб, ўзининг “Ҳикмат-
лар” китобининг бошидан бошлаб диққатимизни шунга
қаратади.

*Сўз айдим: ҳар ким бўлса дийдор талаб,
Жонни жонга пайванд қилиб, рагни улаб,
Фариб, етим, фақирларни кўнглин сийлаб,
Кўнгил бутун ҳалоийқдин қочдим мано.*

Яъни: Кимки сидқидилдан Худованд дийдорини
кўриш талабгори бўлса, ғариб-фақирларнинг кўнглини
овласин, “кўнгли синик” кишини қаерда кўрсанг, «маҳ-
рам ва малҳам бўлгин», чунки “ғариб, етим, фақирлар-
ни Расул сўрди”, дейди Яссавий. Улуғ шайх шафқат ва
меҳрибонликни тоат-ибодат, ҳаж ва рўза каби шариат
фарзларидан ҳам баланд кўяди. Фақир, деганда, Аҳмад
Яссавий камбағал-қашшоқ табақаларни ҳам, ихтиёрий
равишида тариқат йўлига кирган дарвешларни ҳам назар-
да тутади.

Яссавийда “Кўнгли бутун”(бошқа жойда “Кўнгли қат-
тиқ”) ва “Кўнгли синик” иборалари бир-бирларига зид
тушунчалар сифатида тилга олинади. Бу иборалар, аслини
олганда, тасаввуф тимсолларидан бўлиб, кўнгил бутун-
лик — илоҳий жазба ва ишқдан бехабарлик, кўнгли си-
ниқлик эса, илоҳий ишқ шавқига тушган одам қалбини
англатиб келади. (Бу ҳазрат Навоийда “синғон сағоф” ибо-
раси билан ҳам ифодаланган бўлиб, ишқ майидан маст
хароботийларни англатиб келади).

Аммо, Аҳмад Яссавий бу тушунчаларга ижтимоий маз-
мун бағишлигар. Унинг талқинига кўра, “кўнгли синик”
кишилар(форсийда: “дилшикаста”) бошидан муҳтоҷлик
азобини ўтказган, қалбida шафқат булоги қайнаган, адоп-
лат ва инсоф туйғуси түфма бир хислат бўлиб кўринади-
ган одамлардир. Қалбida илоҳий дарди бор одам дардманд-

лар ҳолини тушунади-да (Фузулий: күзи ёшлуларин ҳолин на билсун мардуми ғофил, Кавокиб сайрини шабто саҳар бедор ўландин сўр). “Кўнгли бутун” кишилар деганда эса, Яссавий ана шундай дарддан, илоҳий муҳаббат шаробидан бебаҳра, “дунёпаст, ножинсларни” тушунган. “Ҳикматлар”да кўнгли қаттиқ золим кимсалар, бегам кишиларга нисбатан бир ўтли нафрат балқиб туради. Шоир бундайларни гоҳ нодон, гоҳ ғофил, гоҳида жоҳил ва кўнгли кўзи кўр кишилар деб ҳам тилга олиб ўтади. Аммо уларнинг умумлашма таърифи бу — “кўнгли қаттиқ”лик, раҳмисизликдир. Яссавий таърифи бўйича, бундай кишилар ҳали одамийлик даражасига ўсиб етган эмас, уларнинг энг катта нуқсони — маърифатдан, дину иймондан бехабарлигидир. Бундай одамлар дағал ва қўпол, ҳали маданият ва маърифат қалбини юмшатмаган. Бундай одамларда ҳали ҳайвоний эҳтиёжлар устун. Шундай қилиб, шафқат ва шафқатсизлик тушунчалари **мулойимлик** ва **қаттиқлик**, **руҳ** ва **жисм**, **инсонийлик** ва **ҳайвонийлик** тушунчалари билан боғланиб кетади.

Агар Аҳмад Яссавийда бу айрим таъкид ва ишоралар тарзида кўринса, Жалолиддин Румий ва Мирзо Бедилда у муайян концепция бўлиб кўзга ташланади.

Жалолиддин Румий тўғридан-тўғри ёзади:

*Мехру риққат — васфи инсоний бувад,
Хашму шаҳват — васфи ҳайвоний бувад.*

(Яъни меҳр ва назокат, мулойимлик, латофат — инсонийлик васфидир. Фазаб ва шаҳват — ҳайвонийлик белгицидир.)

Назокат, мулойимлик, латофат сўзларини алоҳида олиб таъкидламоқчимиз.

Румий нима демоқчи? Айтмоқчики, инсон ҳайвон билан фаришта ўртасидаги махлуқ экан, унинг ҳайвонийлиги табиат билан, яъни сув, ҳаво, ўт, тупроқ қўшилмасидан иборат тўрт унсур билан боғлиқ ва ана шу табиат билан боғлиқлик унинг дағаллигини, ваҳшийлигини ва қаттиқлигини келтириб чиқаради. Бу худди руҳ билан жисм орасидаги муносабатга ўхшаш: руҳ латиф ва мулойим, жисм эса дағал ва қаттиқ. Мана руҳга берилган таърифга диққат қилинг: ”Руҳ — шундай бир латифадирки, у файб-

дан қалбга келиб киради, у ҳаётнинг асоси ва ҳатто ҳаётдан ҳам баланд, руҳ — Раббоний амрдир”

Демак, руҳ гайб оламидан келиб қалбга кирадиган латиф бир қувват. Уни шу боис **латифа** ҳам дейдилар. Инсоннинг ҳақиқати (моҳияти), табиатдаги бошқа жонзотлардан фарқлантирувчи белгиси ҳам шу руҳдир. Шу руҳдирки, бизни тинмай маънавий камолотга етаклайди, бизнинг ақлимиизни ўстиради, нозиклаштиради, мулоҳимлик бағишлади.

Жалолиддин Румийнинг фикрича, киши қанча жоҳил бўлса, у шунча ҳайвонсифат бўлади, лутф ва назоқат, меҳрибонликдан узоқ туради. Яна қизиги шундаки, деб давом эттиради Румий, жоҳилларда икки хусусият аниқ қўзга ташланиб туради: бунинг бири — оқил ва соҳибдил кишилар устидан ҳукмдорлик қилишга интилиш бўлса, иккинчиси — руҳий-маънавий жиҳатдан юксалганларга эмас, балки ўзига ўҳшаган нодон ва дағал табиатлиларга раҳм-шафқат кўргизадилар, ўшалар билан бирлашадилар. Яъни, паст-пастга қараб тортади, олижаноблик эса — олижанобликка етаклайди. Румий эса бунга рози эмас, унинг фикрича, ҳайвоний хислатларга ҳам (жумладан, нафс ва жисмга), ҳайвон табиатли одамларга ҳам раҳм қиласлиkerak. Faқat ruҳ, ruҳоний ҳаёт ҳимояга, шафқатга сазовор. Албатта, буни Румийнинг табиатга нисбатан бадбинлиги деб тушунмаслик керак. Балки инсоний тараққиёт тарафида туриб қилган даъвати сифатида қабул қилиш ўринли. Руҳни ҳимоя қилиш инсон камолотини ҳимоя қилиш ва парвариш этиш деб тушунади улуғ мутафаккир. Шу боис у тамсил тариқасида Исо билан эшагини мисол қилиб келтириб (Исо — руҳ, эшак — жисм) дейди:

*Раҳм бар Исо куну бар ҳар макун,
Таъбро бар ақли худ сарвар макун.*

(Исога раҳм қил, эшакка эмас, табиат (жисм)ни ақлинингга йўлбошли қилма).

Мана шундай, жисм-табиат инсоннинг қобиғи, моддий жиҳати, руҳ эса ақл жавҳари, инсон моҳиятидир. Шундай бўлгандан кейин — руҳни ривожлантириб бориши

ва уни жисмга йўлбошли қилиш лозим (буни қисман “Уруж” мақоласида ҳам кўриб ўтган эдик).

Румий демоқчики, жисмга, нафсга зулм қилиш мумкин ва ҳатто лозим ҳам. Чунки нафсга зулм қилишмаса, руҳга шафқат бўлмайди.

Иккинчи томондан, руҳ албатта фалаба қиласи, гарчи вақтинча унга зулм ва ситам қилинса ҳам. Зеро, инсон қудрати руҳдандир. Модомики, инсонийлик даражалари руҳнинг тараққиёти даражалари билан белгиланар экан, демак, руҳий-маънавий юксаклик зулму шафқатсизлик, нодонлик, паст табиатлилик устидан фалаба қилиши аниқ.

Ушбу фоя айниқса, Мирзо Бедилда ёрқин ифодаланган. Лекин шуни айтиш керакки, мазкур масала Бедилда Румийга нисбатан анча ижтимоийроқ. Бедил инсонларнинг табиатинигина эмас, балки ўзаро муносабатларини, ҳаёт зиддиятларини ҳам эътиборга олади. Замонаси кишиларини кузатар экан, атрофида қалби тошдай қаттиқ золимлар тўлиб ётганини кўради.

У ёзади:

*Жаҳон талоши лагадкўби якдигаранд,
Чу сажда қофилаҳо пайи ҳам афтода аст.*

(Жаҳон бир-бирини оёқ остига олиб тепиб босиш иштиёқи билан банд. Барча гўё саждага бош қўйиб, қофила — карвонлар бирин-кетин чўкканлар).

Ажойиб ташбеҳ! Одамлар нафс жунунида бир-бирини тепиб йиқитиш билан овора, бирин-кетин оёқ остига тушган одамлар кетма-кет чўккан туяларга ўхшаб кетади. Бунда шоир дўппайиб турган қабрларни ҳам назарда тутган. Бу албатта инсонлар табиатидан келиб чиқсан фожеани англаш ва уларни огоҳлантиришдир.

Бошқа бир жойда шоир “олам бағри тошлардан тоғтош бўлиб кетган” деса, яна бир жойда: “Бу тўфоннафас қиёматдан гапирма! Одамийлик қани? Дунёга ўт кетибдур”, деб нолийди. Мирзо Бедилда ана шундай ачиниш, ҳаловат кўрмаган, ўз-ўзини хароб қилаётган инсон аҳволини дард ва алам билан қаламга олиш хислати мавжуд. Демакки, бош зулмкор инсонга инсоннинг ўзидир. Бедил ҳам бундай қарашдан четда эмас.

Аммо унда бу борада бошқа қараашлар ҳам бор. У, бир томондан, золимни шафқатли қилиш мумкин эмас, деган фояни илгари суради. Чунончи:

*Мадам ба табъи дурушти золим фусуни
таєсири меҳр, Бедил,
Ҳазор оташ нафас гудозад, ки оби хушке
зи санг гирад.*

(Золимларнинг қаттиқ табиатини меҳр билан ўзгартираман деб овора бўлма, зеро тошдан қуруқ сув оламан деб минг олов уфурса ҳам бўлмас).

Бундан чиқди, зулмни енгиб бўлмайдими, барча уринишларимиз бехудами? Йўқ, ундин эмас. Гап, умуман зулмни енгиш ёки енгмасликда эмас, бу ерда Бедил золимни тарбиялаш ҳақида гапирмоқда. Золимни меҳр-шафқат кўргизиб, ўзгартириб бўлмайди, шунинг учун золимга меҳр-шафқат қилма, дейди Бедил ва бир рубоийсида: “Душман тифига қарши тобланган пўлат қилични кўтар”, деган фикрни баён этади. Аммо бу фоя Бедилда етакчи эмас. У зулм ва золимни енгиш мумкин, деб ҳисоблайди. Бироқ қўпол кучга қарши яна қўпол куч ишлатиб эмас, балки қўпол кучни майин ва мулоийим куч билан енгиш мумкин, дейди.

*Мо соғдилон саршикани табъи дуруштем,
Бар санг тараҳҳум набувад шишагаронро.*

(Биз соғдил кишилар қўпол табиатилар — раҳмсизларнинг бошини янчувчи(синдирувчи)лармиз. Шиша ясовчиларда тошга раҳму шафқат бўлмайди).

Ниҳоят, тоза ва жасоратбахш гоя! Бедилда шиша ва тош, оина ва тош тимсоллари тез-тез учрайди. “Шиша” ва “оина” — кўнгил рамзи, софлик, нозиклик, шафқат ифодаси. Қизиги шундаки, тошни тош ёки ундан ҳам қаттиқроқ нарса эмас, балки тошга урса чил-чил синадиган шиша енгади, дейди шоир.

“Шишада тошларни синдириш фикри туғилмоқда”, дейди у бошқа бир ғазалида.

Хўш, Бедил нимага суюниб бундай фикрни баён этмоқда? Аллоҳ таоло охир-оқибат ожизларнинг қасдини золимлардан олади(Куръонда ифодаланган фоя), золим

абадий, ёхуд ожизлар бирлашиб, катта кучга айланиб, золимларни нобуд қилади, демоқчими?

Булар ҳам бўлиши мумкин. Бироқ Бедил ифодалаган фоя чуқурроқ. Унинг назарида айнан мулойимлик дағаллик устидан ғалаба қилади. Бу — муҳим фикр, чунки бу билан у шафқат шафқатсизликни, адолат зулмни, маърифат жаҳолатни енгади, деган қарашни олға сурмоқда. Диккат қилинг:

*Шарм медорад дурушти аз мулойимтийнатон,
Голиб афтодаст сурб бар алмосчо!*

(Қаттиқлик мулойим табиатлилардан уялади, воқеан қўрғошин олмосни устидан ғалаба қилади).

Боя шиша тошни синдиради деган бўлса, бу мисолда қўргошин олмосни емиради, деган фикрни баён этмоқда. Бедилнинг бу фикрини тушуниш учун **мулойим, мулойимтийнат** сўзларининг маъноларини шарҳлашга тўғри келади. Мулойимлик Бедил талқинида бу — руҳ, яъни латифлик ва нозикликнинг энг олий намунаси. Руҳ шунчалик латифки, уни кўз билан кўриш мумкин эмас. Энергияни, ҳароратни, магнит майдонини кўриб бўлмаганидай. Руҳ — энг нозик ва энг қудратли. Руҳ — мусаффолик ҳам. Чунки олий даражадаги латофат олий даражада соғ ҳамdir. Худди нур сингари. Нур нозик, аммо у ҳаёт асоси, ҳаёт эса бениҳоят қудрат демак. Чунки нозикликда тараққиёт бор, ички ҳаракат бор, қаттиқликда бу хусусият йўқ. Қаттиқлик мўрт ва қуруқ тез бўлинади, парчаланади. Майсанинг тошни тешиб чиқиши шундандир балки.

Энди мулойимтийнат инсонлар ҳақида. Бедил бунда нимани назарда тутади? Албатта, биринчи навбатда кўнгли тоза, дили артилган ойнадай шаффофф кишиларни назарда тутган. Дилнинг шаффоғлиги унда илоҳий нурнинг, маърифатнинг кўплиги, муҳаббатнинг лиммолим эканлигидир. Ана шундай қалбга эга одамлар тошбагирлар, золимларни охир-оқибатда енгади, дейди шоир. Кўнгли пок фақирлар гарчи ожиз бўлиб қўринсалар-да, лекин улар қудратлидирлар. Чунки улар Аллоҳга яқиндирлар, чунки улар олий даражада инсоний камол касб этганлар. Инсонийлик ҳайвонийликка мағлуб бўлиши мумкин эмас.

Хуллас, мулойимлик қаттиқликни енгади, чунки:

- 1) мулойимлик ҳаётнинг жавҳари, ҳақиқати;
- 2) мулойимлик раҳму шафқат, мурувват демакдир;
- 3) мулойимлик Парвардигорнинг сифати;
- 4) у юксак мартабага кўтарилиган руҳ фазилати;
- 5) у Аллоҳга яқинлашган инсон сифати;
- 6) у инсоний тараққиёт, такомиллик, уйғунлик — гармония белгиси.

Инсон яратган маданият ва маънавият(мусиқа, раскомлик, шеърият) мулойимлик қонуниятига амал қилади: Инсоният тараққиётининг ўзи қўпопликдан латифликка, қаттиқликдан нозикликка, жаҳидан ақлга томон ҳаракатдир. Демак, тарихнинг ўзи мулойимликнинг қийинчилик билан, аммо муттасил ва муңтазам ғалаба қилиб келаётганига гувоҳ. Мулойимлик — бу эзгулик, гўзаллик демак, гўзал фоя, гўзал сўз, гўзал хулқ-атвор, гўзал қалб.

Шундай қилиб, инсон жавҳарининг ўзида мулойимлик, яъни шафқат ва мурувват мужассам. Яна Бедилга мурожаат қиласиз:

*Барнамеояд дурушти бо мулойимтийнатон—
Мешикофад шўхии мағз устухони пистаро.*

(Қаттиқлик, зулм юмшоқ табиатлилар билан келишолмайди, зеро магзининг шўхлиги, яъни ҳаракати писта суюги-пўчогини ёриб чиқади).

Писта экилганда магзи пўчогини ёриб чиққандай мулойим табиатлилар қаттиқ табиатлиларни маҳв этадилар. Бу баъзи коммунист тадқиқотчилар талқин этгандай, инқилобий гоя эмас. Бедил инқилобдан башорат ҳам бераетгани йўқ, бунга даъват ҳам қилмаяпти. Бу фақат ҳаёт қонунини қайд этиш, холос. Ҳаёт эса ҳаммавақт қотиб қолган назариялар, ақидаларни суриб ташлаб олға қараб бораверади — инсоният тинмай эзгулик томон интила-веради.

Бедил фикрича, инсоният тараққиётини ярим инсон, ярим ҳайвон(кентавр)га ўхшаш кишилар билан олға силжитиб бўлмайди:

*To бувад мўмин ба вазни ҳалқ бояд соҳтсан
Одамияят пеш нағон бурд бо насносҳо.*

(Имкони борича халқ раъига қараб иш кўриш керак, одамийликни одам шаклидаги ҳайвонлар — наснослар билан олдинга элтиб бўлмайди).

Наснослар деб Бедил ўз замонасининг золим амалдорлари, ҳирсу ҳавас бандаларини кўзда тутган. Ва, умуман ҳар қандай золим, ситамкор кишини наснос дейиш мумкин. Инсонийликнинг бутун моҳияти ана шу насносликдан қутулишдир.

Аҳмад Яссавий ҳам, Жалолиддин Румий ва Мирзо Бедил ҳам бошқа Шарқ мутафаккирлари каби шафқатсиз зулм ва золимлик илдизлари ҳақида кўп ўйлаганлар, бунинг сабаблари ва бартараф этиш чораларини қидиргандар. Аммо уларнинг бирортасида(маздакдан бошқа), табақани табақага, бир синфни бошқа синфга қарама-қарши қўйиш бўлган эмас. Чунки улар яхши билардилар: синфий курашга чақириш — бу зулмга қарши зулмни қўллаш бўларди. Бир синфни ҳукмронликдан четлаштирган иккинчи синф ўзи истар-истамас зулмкор, яъни эксплуататорга айланади. Қолаверса, чуқурроқ олиб қарайдиган бўлсак, синфий кураш замирида тўлиқ маънодаги ижтимоий адолат ғояси ётмайди. Бу аслида ижтимоий гуруҳларнинг нафс учун талашишидир. Яъни табиатдаги машҳур: ким зўр бўлса, ўша яшайди, деган қонунга амал қилиш. Тасаввуф бу қонунни рад этади. Бу қонунни фарриинсоний қонун деб ҳисоблайди. Чунки бу зўрлик устига зўрлик, қатл устига қатл, зулм устига зулм олиб келади. Одамларда ҳасад, ғазаб ва қасос каби салбий туйгуларни ривожлантиради. Натижада, чин одамийлик ҳислари сўниб боради, инсоннинг Аллоҳ томон ҳаракати тўхтайди, камолот сусаяди. Табиат қонунини бутунлай рад этиб бўлмайди, аммо у билан чегараланиш, унинг домига тушиб қолиш ҳам одам боласи учун хавфли. Одам боласининг ўз одамийлик қонунлари ҳам борки, у шунга кўпроқ амал қилиши керак. Шу каби бугун дин номидан иш кўраётган ақидапарастларни ҳам ҳирсу нафс гирдо-бига гирифтор бўлган кишилар деб айтамиз. Зеро, улар қилаётган бедодликлар, зулму ситам ҳеч бир дину диёнатга тўгри келмайди. Мехру шафқат бу кимсалар дилини мутлақо тарқ этган. Улар ўз мақсадлари йўлида ҳатто қавму қариндош, ота-оналарини нобуд қилишгача бо-

риб етмоқдалар. Ваҳоланки, бизнинг улуф шайхларимиз, ҳатто чумолига озор берма, коғир бўлса ҳам раҳм қил, деб таълим берганлар. Ҳазрат пиrimiz Яссавий ёзадилар:

*Суннат эрмиш коғир бўлса, берма озор,
Кўнгли қаттиқ дилозордан Худо безор.*

Ҳа, дилозордан Худо безор! У ким бўлмасин, қандай мазҳаб ёки динда бўлмасин, агар зулм-ситам билан шуғулланса, одамлар жонига қасд қиласа, ундай киши ҳарғиз одам эмас.

Ана шу нуқтада тасаввуф фоят инсонпарвар ва чуқур маъноларга эга бир таълимот сифатида ўзининг юксак мавқеини яна бир марта намоён қилиб турибди.

ТАВҲИД АСРОРИ

ФАНО ИБРАТИ

(Муқаддима ўрнида)

Нишопур яқинидаги Шодях шаҳри. Шаҳарнинг серқатнов кўчаларидан бирида озода ва шинам бир бино жойлашган. Бинонинг олдидан ўтган одамнинг димоғига хушбўй ҳидлар урилади, беихтиёр ичкарига кириб, бирпас ҳордигини ёзгиси, чиройли безатилган токча ва рафлардаги дориворлар, мушку анбар, занжабилу сунбул, сандалу кофурлар ва бошқа ёқимли атриётлардан харид қилгиси келади. Шодях аҳолисигина эмас, балки атрофжавонибдаги қишлоқ-шаҳарлардан ҳам бу ерга ҳожатмандлар келадилар, шифобахш дори-дармонлар сотиб оладилар. Дўкон соҳиби Йброҳим художўй ва соғдил инсон эди. У атторлик касбини ҳалол бажарар, узоқ шаҳарларга сафар қилиб, ноёб дорилар ва қимматбаҳо атир-упалар олиб келиб сотар, бу касбидан одамлар ҳам, ўзи ҳам барака топарди. Хуллас, обрў-эътибори жойида эди. Йброҳим ва-фот этгандан кейин атторлик касби ўғли Муҳаммадга мерос қолди. Нишопур мадрасаларида таҳсил олиб саводли бўлган, шеърлар ёзиб, оғизга тушиб қолган Муҳаммад ота касбига ҳам ихлос билан киришди, дўконни тартибга солиб, савдони ривожлантириш тарааддудига тушди.

Бир куни дўкон ёнидан жулдир кийимли бир девона дарвеш ўтди. У гоҳ дўконга ва унинг лиқ тўла токчаларию қизғин бораётган савдосига, гоҳ тўрда савлат тўкиб ўтириб, хизматкорлар ишини кузатаётган дўкон эгаси Муҳаммадга қараб, баъзан кулиб, баъзан оҳ тортиб йигларди. Девона охири, “шайъуллоҳ” — худо йўлига садақа қилинг, деб овоз чиқарди. Муҳаммад унга парво қилмади. Шунда дарвеш айтди:

— Эй хожа, не навъ ўлгунгдур?

Муҳаммад жавоб берди:

— Сен қандай ўлсанг, мен ҳам шундай ўлгумдир!

Дарвеш деди:

— Йўқ, сен ундей ўла олмассан.

Мұҳаммад сұради:

— Не учун?

Дарвеш деди:

— Шунинг учунким, менинг юким енғил, қуруқ та-
нам ва уни беркитган жаңда хирқадан ўзга нарсам йўқ.
Менинг бу дунё дўконини тарқ этишим осон. Аммо се-
нинг юкинг оғир: ҳашаматли иморатинг, мол тўла дўко-
нинг, зар тўла ҳамёнинг, хизматкор-гуломларинг бор.
Шунча юк билан манзилга қандай етиб борасан? Ўз
ишингнинг чорасини қил, мен эса мана бундай ўламан.
— Дарвеш шундай дедию, белидаги қовоқ качкулини бо-
шининг остига қўйиб жон берди. Мұҳаммад ҳайратдан
лол бўлиб қолди. Аста-секин дўкон олдидা одам йигилди.
Барча худонинг кароматини кўриб, қўзларига ёш олди-
лар. Мұҳаммаднинг аҳволи мутлақ ўзгарди, дарвешнинг
ўлими унга қаттиқ таъсир этган эди. У соҳибкаромат дар-
вешни иззат-эҳтиром билан кўмди, сўнгра хизматкор ва
гуломлари, қариндош-уругларини йигиб, бор мулкини
уларга бўлиб берди-да, улар билан хайр-хўшлашиб Шо-
дяҳни тарқ этди. Атторлик номи касбини эслатиб турар,
лекин энди бу ном унинг шоирлик тахаллусига айланди.
Энди у одамларнинг вужуд-аъзолари учун эмас, балки
қалблари учун дори-дармон излаш, илоҳий илмларни
эталлаган ориф мардлар даргоҳидан хушбўйликлар қиди-
ришга тушган эди.

Абдураҳмон Жомийнинг “Нафаҳот ул-унс” асарида кел-
тирилишича, Аттор дарвешлик хирқасини Шайх Маждид-
дин Бағдодий қўлидан кийган. Маждиддин Бағдодий шайх
Нажмиддин Кубро халифаларидандир. Аммо Давлатшоҳ
Самарқандий маълумотига кўра, Аттор хирқани Маждид-
дин Бағдодий қўлидан олган бўлса ҳам, тариқат сулукида
Шайх Рукниддин муриди ҳисобланади.

Мұҳаммад Шодяҳдан чиқиб кетгач, Нишопурга бо-
риб, Шайх Рукниддин хонақосида муҳоҳидат ва риё-
зат билан машгул бўлади. Етти йил Шайх Рукниддин
муридлари сафида тариқатни ўтагач, Маккан мунавва-
рага ҳажга сафар қилади. Миср, Ироқ, Шом шаҳарла-
рини кезиб чиқади, кўп бузургворларнинг суҳбатини

олади, сўфий шайхларининг китоблари, ҳаётини берилиб ўрганади. Давлатшоҳнинг айтишича, Аттор умр бўйи сурункали меҳнат қилиб, сўфия ҳикоялари ва машойих ривоятларини йифди, “ҳеч ким бунчалик маълумот, рамзу ишорат ва ҳақойиқ дақойиқ” сўзларни жамламаган эди.

Аттор бу ривоят ва ҳикматларни шунчаки йиғиш билан чекланмади, балки ўзининг оламшумул достонларида фойдаланиб, ирфон foяларини қайноқ бир эҳтирос билан тараннум этди. Натижада, у тариқатнинг йирик пешволоваридан бирига айланди, сўфий шоир сифатида Шоддяхдан чиқиб кетган одам “Фаридиддин” (Диннинг ягонаси), “Шайх” деган шарафли унвонларга эга бўлди. Энди уни Муҳаммад Фаридиддин ибн Иброҳим Шайх Аттори Нишопурӣ деб улувлар эдилар. Шеърлари эса илоҳий маърифат foяларининг битмас-туганмас хазинаси бўлиб, Ҳақ ва Ҳақиқат асрорини кашф этиш, Мутлақ руҳ билан Кудсий комил инсон руҳи орасидаги муносабат ва моҳиятни англаб этишга ҳидоят этувчи буюк бир даъватномадай жаранглаб, ташна қалбларда муқаддас Ишқ оловини ёқиб келди. Шу боис ҳазрати Мавлави Жомий Фаридиддин Атторни улувлаб, “Унинг маснавиёти ва ғазалларида тавҳид асрори ва руҳ завқияти билан вужудият ҳақиқати шу қадар кўп ифодаланганки, бу тоифанинг ҳеч бирининг сўзида топилмайди” деса, ҳазрат Алишер Навоий “Маҳбубул қуслуб” асарида шоирларни мартабаларига қараб тасниф этар экан, Шайх Атторни пайғамбарона валийлик ва ваҳийлик неъматидан баҳраманд, “мақсадлари назмдан асрори илоҳий адоси ва маърифати номутанноҳий (туғанмас) имлосидан ўзга” бўлмаган шариф зотларнинг сардафтари сифатида тилга олади. Давлатшоҳ эса атторни “султонул орифин”, яъни орифлар султони деб улувлар экан, Яна қўшиб қўяди: “У шариату тариқатда ягона, шавқ ва ниёзмандлик, ўртаниш-ёнишдан шамъи замона, ирфон денгизига чўмган ва ҳақиқат дарёсига шўнғиб, дурлар терган” кишидир.

Кўп шайхлар сингари Фаридиддин Атторнинг ҳаёти ҳам ривоят ва афсоналарга йўғрилган. Унинг туғилган йилини бирор 1119 йил деса, бирор 1136 йил дейди. Яна бошқа манбаларда 1145 йил кўрсатилган. Туғилган жойи Нишопур яқинидаги Кадикон қишлоғи. Шуниси аниқки, Аттор

узоқ умр кўради. Жомий ва Давлатшоҳ шоир 114 йил яшаган деб қайд этадилар. Умрининг охирги йилларини у асоссан она шаҳри Нишопурда ўтказган. Баъзан олимлар Атторни уйланган ва фарзанди ҳам бўлган деб ёзадилар. Шоиргоҳ расмий дин арбоблари, гоҳ сунний мутаассиблар таъқибиға ҳам учрайди.

Чунончи, “Мазҳарул ажойиб” (Мўъжизаларнинг кўриниши) номли асарида Аттор тўртингчи халифа Али ибн Абутолибни мадҳ этади, асарда шиачилик руҳи сезилиб тургани учун у Нишопур суннийларига ёқмайди. Улар шоирни кофириликда айблаб, мол-мулкини тортиб олиб, ўзини шаҳардан бадарга қиласидилар. Аттор бир қанча вақтлар горларда, хонақо ва работларда кун ўтказади. Жалолиддин Румий отаси билан Балхдан чиқиб, ҳажга бораётганда йўлда Шайх Атторни учратади. Дейдиларки, Аттор боланинг келажакда буюк инсон бўлишини башорат қилиб, унга ўзининг “Асрорнома” достонини ҳадя этган. Бу асарни Румий ҳар доим ўзи билан бирга олиб юрган ва Атторни ўзининг устозларидан бири деб ҳисоблаган. Румий эътирофи:

*Гирди Аттор гашт Мавлоно,
Шарбат аз дасти Шамс будаш нўш.*

(Мавлоно Аттор атрофида айланиб юрди, аммо шарбатни Шамсиддин Табризий қўлидан ичди).

Атторнинг ўлеми ҳам фожиали содир бўлган. У ўз ажали билан ўлган эмас, балки лаънати мўгуллар қўлидан ҳалок бўлган. Мўгуллар бало-қазодай Эрон ерларини талайдилар, шаҳарларни ёндирадилар, китобларни куйдирадилар, уламоларни қатор қилиб сўядилар. Ҳар бир мўгул аскари қўлига тушган нарсани ўмарид кетар, истаган одамини асир қилиб, қул сифатида сотар ёки қилич билан чопиб ташлар эди. Ривоят қиласидиларки, бир мўгул аскари Атторни асир қилиб олиб, боғлаб, судраб борарди. Йўлда шоирни танийдиган бир одам учраб қолади. У шоирга раҳми келиб, мўгулга қараб: кулингни менга сотгин, минг динор бераман, дейди. Мўгул рози бўлиб турганди, Аттор: бу кам, сотма, мен қимматман, деб айтади. Мўгул минг динорга бермай, яна судраб кетади. Йўлда бошқа бир одам учраб қолади. Мўгул ўз “молини” унга таклиф этади. У одам: майли, розиман, бир қоп сомон бераман, дейди. Шунда Аттор мўгулга қараб, тезда рози бўлгин, мен бун-

дан ортиққа арзимайман, дейди. Жаҳли чиққан бадбахт мұғул шоирни шу заҳотиәқ қилич билан чопиб ташлайды. Дунёни илохий сүз билан тұлдирған, маңнолар кошифи улуғ шайх Фаридиддин Аттор ана шу тариқа коғири мұғул құлида шаҳид бўлиб, ўзи интилган парвардигор ҳузурига йўл олди.

Бу воқеа ҳижрий олти юзу йигирма беш, мелодий бир минг икки юз йигирма тұққизинчи йилда содир бўлган эди. Атторнинг жасадини Нишопурга олиб келиб дағн әтадилар. Унинг қабри устига чоғроққина мақбара қурилади. Ўн бешинчи асрға келиб, мақбара харобага айланади, буни эшитган Алишер Навоий Шайх Аттор саганасини янгидан тиклаб, салобатли бир мақбара қурдиради. Давлатшоҳнинг гувоҳлик беришича, Аттор мазори Нишопурнинг улуғ зиёратгоҳига айлангандири.

Аттор сермаҳсул шоир, ундан катта адабий мерос қолган. Давлатшоҳ “Тазкиратуш шуаро” китобида Атторнинг шеърий асарлари умумий ҳажмини икки юз эллик минг байтга яқин деб кўрсатади. “Илохийнома”, “Асрорнома”, “Мусибатнома”, “Ҳайдарнома”, “Мазҳарул ажойиб”, “Жавҳаруз зот”, “Ҳайлож”, “Мухторнома”, “Хусравнома”, “Шарҳул қалб”, “Мантиқут тайр”, “Булбулнома”, “Уштурнома” номли достонлардан ташқари, Аттор тариқат шайхлари ҳаётига оид “Тазкиратул авлиё” номли насрый асар ҳамда ғазал ва қасидалардан тузилган катта девон мерос қолдирған. Аттор — илохий ишқ куйчиси, тавҳид илмини шеърий тил ила тафсир этган зот. “Шоирлик унинг касби — шеваси эмас эди, — деб ёзади Давлатшоҳ, — балки унинг сўзи гайб асрорининг юзага келиши, зуҳурротидир. Сўфия ҳақойиқу дақойиқлари, ишорат ва рамзларини ҳеч ким Шайх Аттор каби идрок этолмаган”

Дарҳақиқат, Фаридиддин Атторнинг шеъриятида санъатбозлиқ, атайлаб сўз маҳоратини намойиш этишга ружу йўқ. Унинг сўзи содда ва равон, аммо ёник, ҳароратли. У тақрор ва қайтариқларга ҳам йўл қўяди, “ээмалик” ҳам қилади. Бироқ қирғоқларига сапчиган бу жўшқин шеърият дарёсига шўнғисангиз, ҳайратдан лол қоласиз. Кўз олдингизда илохий илҳомнинг мұъжизалари намоён бўлади. Бунчалик изҳори дард, изтироб ва ёниш лаззатидан сармаст бўлиб куйлаш иштиёқи, нурга талпиниб, нур-ла йўғрилиб, нурланиб порлаш шодлиги, ҳаяжон ва завқ тош-

қини! Шоирнинг ҳар бир байти валий бир инсоннинг файбдан мужда етказувчи табаррук сўзи, ўтли нидосидир. Шу учун бўлса керак, улуг Навоий “Лисонут тайр” асарида устоз Атторни ўт ичидатуғилиб, илоҳий ишқни ёниб куйлаш шиддатидан олов чиқариб, атрофга аланга таратадиган ва ўзи ҳам шу оловгага қўшилиб ёниб кетадиган афсонавий қақнус қушига ўхшатади (Навоийнинг ўзи-да шу олов аҳлидандир).

Фоят ажойиб ва муносиб ташбеҳ! Фаридиддин Аттор ҳақиқатан ҳам умр бўйи пок илоҳий ишқни куйлаб ўтди ва оламнинг моҳиятини, инсоний моҳиятларни қидириб, саодатга ҳидоят этувчи оламжаҳон ҳикматлар яратди, софлик ва садоқат рамзи бўлган қатор тимсоллар — образларни бунёд этди.

Аттор достонлари ўз тузилиши, ёзилиш хусусиятига кўра қўйидаги икки гуруҳга бўлинади: рамзий-аллегорик тимсоллар асосида ёзилган асарлар ва бевосита муҳокама-мушоҳада, фикрий-шуурый баёнлар тарзида ёзилган асарлар. Биринчи гуруҳга “Булбулнома”, “Мантиқут тайр”, “Уштурнома” асарларини, иккинчи гуруҳга “Жавҳаруз зот”, “Ҳайлож”, “Асрорнома”, “Шархул қалб”, “Мусибатнома” каби достонларни киритиш мумкин. Бундан ташқари, “Хусравнома”га ўхшаш мажозий ишқни куйлаган романтик-саргузашт асари ҳам бор. Шоирнинг аксар асарлари кўпдан-кўп ички ҳикоятлар, масал ва тамсиллар билан бойитилган. Ҳикоятлар фалсафий мушоҳада ва фикрларни образлар орқали исботлашга хизмат этади. Биргина “Илоҳийнома”да уч юздан ортиқ ҳикоят ва қисса мавжуд. Аммо Фаридиддин Аттор достонлари қандай усуlda ёзилганидан қатъи назар, уларнинг барчаси илоҳий маърифат асрори ва уни англаш мушкилотига бағишлиланган. Гоҳ рамзий-тамсилий йўсинда, гоҳ ҳикоятлар талқини орқали, гоҳ ўзининг ҳаяжонли, лекин ёрқин шеърий сатрлари орқали у тасаввувуф ва тавҳид илмининг нозик масалалари, тариқат мақомоти, покланиш жараёни ва руҳий такомиллик даражалари, юксалиш шавқи ва дардини тасвирлаб беради.

Масалан, икки қисмдан иборат “Жавҳаруз зот” асарида аввал бутун руҳий ва моддий оламлар ягоналиги, яъни Ваҳдат олами ва мутлақ Холиқият қудрати таърифланади. Сўнгра шу ваҳдат олами ичра Инсоннинг ўрни, Инсон хилқатининг моҳияти тушунтирилади, ўзини ва Холиқини таниш йўллари, изтироб-азият, тажриду тафрид босқичини босиб, Ҳаққа қўшилиши тасвирланади. Ва тавҳид

асорорининг бу тасвири асардаги муқаддимавий боблар ҳисобланмиш наът-ҳамдлар билан тўғридан-тўғри боғланниб кетади. Шоир гарчи асарни бобларга ажратиб, алоҳида сарлавҳалар билан кўрсатган бўлса-да, бироқ мундарижада изчилликни кўрмаймиз. Бошқача айтганда, муаллиф тавҳид ҳақида фикрларини ҳар гал янги сўз, янги ифода, янги ишоралар билан тўлдириб, чуқурлаштириб бораверган.

“Жавҳаруз зот” асари бундай бошланади:

*Ба номи, он, ки нури жисму жон аст,
Худойи ошкороу ниҳон аст.*

(Жисм ва жоннинг нури бўлган зот номи билан, ошкоро ва яширин бўлган худо номи билан бошлайман).

Бундай муқаддиманинг ўзидаёқ Тангри таолога муножот, ҳамд-таъриф ва илоҳиёт ҳақидаги фалсафий қарашлар тизмаси акс этган. Шу боис дастлабки байтлардаёқ Аттор тан ва руҳ (жон) бирлиги, ер ва осмон, тўққиз фалак, макон ва ломакон олами — ҳаммаси Мутлақият нуридан эканини айтади. Илоҳ ҳар бир заррада мавжуд, аммо уни кўриш мумкин эмас. Худо “Ўз борлиқи-ла ҳам пинҳону, ҳам пайдо”, барча ашёлар битта Жавҳардан келиб чиқсан.

Аттор асарларида ҳам “ҳар икки олам” — “нариги дунё”, “бу дунё” каби урф бўлган иборалар учраб туради. Лекин буни шоирнинг эътиқоди ифодаси деб қарамаслик керак. Аттор учун олам ягона, бир бутунликдан иборат чексиз-чегарасиз борлиқ. Ҳатто Ер бу чексизлик уқёнусида бир дона хас мисолидир. Инсон, демак, ундан минг чандон кичик мавжудот. Чексиз катталик ва чексиз кичиклик, кенглик ва торлик (“қабз”), ёйилиш ва йифилиш, муҳтасарлик ва муфассаллик, зарару нафъ, яралиш ва йўқолиш, берклик ва ошкоролик, куллу жузъ, қотиш ва суюқланиш, туғилиш ва ўлиш, тортилиш ва узоқлашиш ва ҳоказолар, буларнинг мувозанати, зиддиятлари ҳақида, бу тазодий ҳодиса-воқеаларнинг “жангу сулҳи”, улардан инсон ақли, шуури ва руҳида пайдо бўлган ўзгаришлар хусусида ёзади. Ана шу ҳодисалар, ашёлар “жангу сулҳи”, ички қонуниятлари моҳиятидан илоҳий қудрат моҳиятини, сиру синоатини англашга даъват этади.

Фаридиддин Аттор тушунчасига кўра, поёнсиз борлиқ Зоти мутлақ (“жавҳари зот”)нинг ижоди бўлиб, Унинг нури билан ҳаракатда, фаолиятдадир. Жавҳари зот ўзгармас, азалий ва абадий вужуд (“вожибул вужуд”), бироқ у яратган олам тинимсиз ҳаракат ва ўзгаришда, ички зиддиятларга тўла, эскиради ва янгиланади. Олам Ўша жавҳари зотнинг суратланиши, унинг қудратининг мингминг шаклларда аёналашиб кўриниши, Унинг номлари, сифатларидир. Шунинг учун Зот оламини Ваҳдат — ягоналик олами деб, у яратган оламни касрат — кўплик олами деб номлаганлар. Бундай талқин бир қарашда ваҳдатул вужуд (вужуд ягоналиги ёки ягона вужуд) назариясига тескаридай бўлиб кўринади, чунки борлиқни ваҳдат ва касрат деб иккига бўлганимиздан кейин, улар ўзаро зид маъноли тушунчалар бўлиб қолиши мумкин. Аммо ҳамма гап шундаки, касрат олами ўз-ўзича яшай олмайди, у яратилган бўлганилиги учун Жавҳари зот туфайли мавжуддир. Яъни мавжудотнинг ҳар бир зарраси, бутун олам ашёлари, фалакдан малаккача, инсу жинс, кўзга кўринадиган ва кўринмайдиган жамики жонли ва жонсиз нарса-ҳодисалар Ҳақ таоло нури — тажаллисидан баҳраманд ва шу боис ҳар бири алоҳида хусусиятларга эга. Касрат олами гўё ваҳдат оламининг аёналашуви, инъикоси. Тангри таоло “вужуд олами”нинг ҳар бир нақши-суратида “ўзини намоён этади”, дейди Аттор. Бошқача айтганда, Тангри хоҳлаган суратда кўринади, дунёнинг барча ажойиботи, асов қудратлару ҳайратланарли нарсаларни Унинг турли шаклдаги зуҳурланиши деб билмоқ керак.

*Ба ҳар кисват, ки меҳоҳад барояд,
Ба ҳар нақше, ки меҳоҳад номояд¹.*

(Қандай лиbosдан хоҳласа чиқаверади, ҳар бир хоҳлаган суратида намоён бўлаверади).

“Асрорнома”да бу фикр яна аниқроқ ифодаланган:

*Жумла зарроти жаҳон миръоти ўст,
Ҳар чи бини— мусҳафи оёти ўст².*

¹ Фаридиддин Аттор. «Жавҳаруз зот». Куллиёти маснавиёт. Лакҳнав нашри. 1289 ҳ. йил, 324-бет.

² Фаридиддин Аттор. «Асрорнома». Ҳиндистон, Лакҳнав нашри, 1897, 12-бет.

(Жаҳоннинг бутун ашёси — зарралари Унинг кўзгусидир, нимаики қўрсанг, Унинг оятлари китобидан саҳифалар деб бил).

*Жумла дар тавҳиди ў мустағрақанд,
Ҳамчу мустағарақ, ки маҳфи мутлақанд.
Ҳар чи ҳаст аз пушти моҳи то ба моҳ,
Жумлаи заррот бар зоташ гувоҳ¹.*

(Бутун олам Унинг тавҳидига фарқдирлар, шундай фарқ бўлганларки, мутлақ йўқолганлар. Балиқ орқасидан, яъни Ердан то Ойгача ҳамма нарса Унинг зотига гувоҳдир).

Демак, олам Унинг жамоли ва камоли акс этган кўзгу, Унинг илм-ҳикмати, мўъжизакорлик қудрати ва шукуҳининг намойишхонаси. Шу тариқа, ваҳдат ва касрат олами бирлашиб, ягона вужудни ташкил этади. Олам Ягона рӯҳ вужудининг тажаллисигина эмас, балки шу Рӯҳнинг ўзидан иборат. Худо, шунинг учун ҳам, ҳамма ерда ҳозири нозир, барча нарсада Унинг қудрати аён, бошқача айтганда, барча мавжудлик Унинг мавжудлиги туфайли мавжуддир.² Шоирнинг фикрига кўра, Мутлақ рӯҳ оламни яратиб, четдан томошабин бўлиб қараб турган эмас. У олам билан бирга, оламнинг вужудила мужассам, олам вужуди Унинг вужудининг давоми: “Эй дин кишиси, дарҳақиқат, нимаики қўрсанг бу аслида Ҳақнинг ўзидир”

Худди шу фикр кўп мунозараларга сабаб бўлиб, ваҳдат моҳиятини англамаган зоҳирий билимлар билан чегараланувчи кишилар қаршилигига учраган эди. Жомийнинг “Нафаҳот ул-унс” асарида келтирилган Шайх Абдураззоқ Кошоний ва Шайх Рукниддин Алоуддавла орасидаги баҳсга эътибор қилинг: Кошоний Борлиқдаги ҳар бир ашъё-нақш шу ашъёни Яратганинг нақши — сурати: денгиз тўлқини янги бўлиб туюлгани

¹ Фаридиддин Аттор. «Мантиқут тайр». Ўша нашриёт, 1889, 4-бет.

² Ушбу назария тасаввуф тарихида «ваҳдатул вужуд» номи билан машҳур бўлиб, уни араб олими Муҳийиддин Ибнал Арабий номи билан боғлайдилар. Лекин, шуни айтиш керакки, Аттор бирор ерда Ибнал Арабий номини тилга олмайди. Бу тушунарли, чунки Ибнал Арабий Атторнинг кичик замондоши эди. (Аттор 1229, Ибнал Арабий эса 1240 йилда вафот этган.) Ибнал Арабий китоблари ҳали Эрону Хурросонга тарқалмасдан Аттор бу foяларни ўз асаларрида ифодалаган эди. Шунинг учун Фаридиддин Атторни «Ваҳдатул вужуд» таълимотининг асосчиларидан деб ҳисоблаш мумкин.

билан аслида эски денгизнинг ўзидир, деган маънода тавҳид назариясини ҳимоя этса, Рукниддин унга эътиroz билдириб, Ибн ал-Арабий китоблари заарали экани, шайхларнинг ҳол мақоми беҳудлигида айтган гапларини жиддий фикр сифатида қабул қилмаслик хусусида гапиради (“Нафаҳот ул-унс”, Тошканд нашри, 1909 й., 465-475-бетлар).

Айниқса, диний ақоидни ақлий-мантиқий усулда ўрганивчи мутакаллимларга ваҳдати вужуд назарияси ёқмайди. Улар буни куфр деб ҳисоблаганлар. Зеро, мутакаллимлар фикрига қўра, ҳар бир нарсада худони қўраман дейиш Аллоҳ ягоналигини шубҳа остига олиш билан баробар. Аллоҳ бандасига қўринмайди (ғайб), балки сифатлари, жамолу қудрати орқали Унга имон келтирамиз. Бундан ташқари, дунё қанчадан-қанча киши нафратини келтирувчи палид нарса ва жонзорларга ҳам эга, наҳотки ўшаларда ҳам илоҳ зуҳур этса, бу мантиқданми, деб савол қўяди мутакаллимлар. Сўфийлар эса бу даъволарни авом дараражасида фикрлаш, жоҳиллик деб атаганлар ва тажалли назарияси ширкка йўл очмайди, балки воҳиду аҳад Аллоҳ қудратининг чексизлигини идрок этишнинг энг мақбул усули деб тушунтирганлар. Тўғри-да, ҳар ким ўз дараражасида тафаккур этади, ўз нигоҳи билан ҳақиқатни англашга интилади. Шу муносабат билан қўйидаги ҳикоятни келтироқчимиз, ўйлаймизки, у масалага ойдинлик киритишга кўмаклашади: “Ҳазрати шайх Аҳмади Жом бир мажлисда ўтирадилар. Сұхбат асносида мутакаллим билан сўфий орасида мунозара бошланади. Мутакаллим дейди: ит ва мушукда зуҳур этган худодан безорман. Сўфий эса унга жавоб қайтариб: мен ит ва мушукда зуҳур этмаган худодан безорман, дейди. Мажлис аҳли: бу икковидан бири албатта кофир бўлди-ю, деб ўйладилар. Шунда шайх сўз олиб, мунозарага сабаб бўлган масалани тушунтириб, дейди: мутакаллим эътиқодига биноан ит ва мушук энг паст маҳлуқ ва улар жисмига нурнинг қўшилиши, тажаллий зуҳури айни нуқсондир, бас, унинг мақсади нуқсонли худодан безор бўлиш, яъни худода нуқсонни кўрмасликдир. Ва сўфий ҳам мұнтақиддирким, ит ва мушукда илоҳий нурнинг қўшилиб, зуҳур этишида ҳеч бир нуқсон қўринмайди, агар худо ит ва мушукларда зуҳур этмаганда эди, у

нуқсонли бўларди. Бас, сўфийнинг ҳам мақсади ноқис худодан безорликдир. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам худони нуқсонлардан ҳоли кўрмоқчи ва ҳеч шубҳа йўқки, худо барча нуқсонлардан покдир”

Шайх, Аҳмади Жом сўзининг хотимасида қўшиб қўйган: “Ва сўфия аҳли қўллайдиган “зухур” ва шунга ўхшаш сўзлардан улар “хулул” (худонинг бирор-бир жисмга сингиши) ва “иттиҳод” (қўшилиши) тарафдори экан деб ўйламаслик керак, зинҳор бундай эмас” Шу тариқа, ваҳдат ва тавҳид тушунчаларини англашда дин арбоблари билан тасаввуф аҳли орасида фарқ бўлганини шу мисол ҳам кўрсатиб турибди. Энди Аттор асарлари таҳлилига қайтишдан олдин “тавҳид” сўзининг тасаввуф луғатларида қандай маъноларга эга эканини кўриб ўтсак.

ТАВҲИДНИНГ МАЪНОСИ

Сайид Жаъфар Сажжодийнинг лугатида келтирилишича тавҳид Ягона илоҳий руҳ сари олиб борадиган илмидир, яъни Парвардигорни яккаю ягона вужуд деб билмоқ ва шу Бирликка интилмоқдир (Сажжодий, “Фарҳанги мусталаҳоти урафо”, 138-б.) Али ибн Усмон Ҳужвирий фикрига кўра, тавҳид ҳақиқати худонинг бирлигига имон келтириш, икror бўлиш ва шунга ҳукм этмакдир... “Муваҳҳидлар (тавҳид аҳли) Уни сифатлари билан танийдилар ва уларнинг Худо ягоналиги ҳақидаги илми ни тавҳид деб атайдилар” (Абулҳасан Али ибн Усмон Ҳужвирий, “Кашфул маҳжуб”, Санкт-Петербург нашри, 1887, 357-бет).

Тавҳид илми уч хилдир: бири — Ҳақнинг ўзига йўналган Ҳақ илми; яъни Унинг ўз ягоналиги илми; иккинчиси — халқа йўналтирилган Ҳақ илми, яъни унинг тавҳид ҳақидаги ҳукмлари ва бандаси кўнглига тавҳидни етказиш илми; учинчиси — халқнинг ҳаққа йўналган тавҳиди, яъни кишиларнинг Худо ваҳдониятига етишиш илми.

Тавҳиднинг манбалари ҳам мавжуд. Аввал имоний, яъни ишончга асосланган тавҳид, иккинчиси илмий тавҳид, учинчиси ҳол тавҳиди ва тўртинчиси илоҳий тавҳиддир. Аммо имоний тавҳид шундан иборатки, банда сидқу сафо

юзасидан бандалик шартларини адо этиб, ояtlар ва хабарлар ишорати орқали Тангри таолонинг ягоналигига иккор бўлади ва буни қалбида тасдиқ этади. Илмий тавҳид бўлса, илм фойдаси сифатида ҳосил бўлади ва буни илмул яқин, яъни илм ботинидан келиб чиқсан тавҳид дейдилар. Бу шундан иборатки, солик тариқат бошида ҳақиқий мавжудлик Худованд зоти эканини англаб етади ва илмий мантиқ тажриба-кузатиш воситасида ўз зоти ва сифатлари, аъмолу афъолини унинг зоту сифатлари ичра маҳв этади ва ҳар бир зотни унинг нуридан бир қисм деб билади ва бу мартаба мутасаввуф кишилар тавҳиди мартаба-сидир.

Ҳол тавҳиди эса шундан иборатки, киши аҳволи тавҳид сифати билан бир хил бўлади ва бирлашувчининг вужудидаги барча зулумот ва расму русум тавҳид нури порлашига гарқ бўлади ва жони талошу талпиниш ҳузурини кечиради ва тавҳид нури унинг ҳоли нурига сингиб кетади ва муваҳҳид ҳақ жамоли мушоҳадасига шунчалик гарқ бўладики, нурлар жамъи манбаига айланади ва Воҳиднинг зоту сифатларидан ўзга унинг назарига тушмайди. Жамъининг ўзи бўлади қолади. Сўфий шундай ҳолатда йиғласа, осмон унга қўшилиб кўз ёши тўқади. Аттор ёзади:

*Гар ту хилватхонаи тавҳидро маҳрам шави,
Тожи олам гардию, фахри бани Одам шави.*

*Сояе шав, то агар ҳуршид гардад ошкор,
Ту чу соя маҳви ҳуршид ойию маҳрам шави.*

(Агар сен тавҳид хилватхонасига маҳрам бўлсанг, оламнинг тожи, Одам фарзандларининг фахри бўлиб қоласан. Агар ҳуршид, яъни Тангри ошкор бўлса, сен соя бўлгин, чунки соя каби қуёш нурида йўқолиб, маҳрам бўласан унга).

Илоҳий тавҳид эса шундан иборатки, Ҳақ таоло азалазалдан ўз сифатларига қоимдир. У ҳамиша ваҳдоният тавсифига ва фардоният таърифига эга бўлиб, абадан абал шундайдир. У нуқсондан ҳолидир. Яъни илоҳий тавҳиднинг мутлақ ўзидир. Ва бу тавҳиднинг сўнгги маротабаси ҳисобланиб, комиллар, валийларнинг ваҳдат баҳридаги насибасидир. Бу мақомда солик Ҳақ кибриё оламининг

зоту сифотига қўшилиб кетади. Унинг вужуди буткул фо-
ний бўлади, ваҳдат бодасидан масту бехуд бўлади.

Аттор дейди:

*Азми он дорам, ки имшаб ниммаст
Пой кубон кўзаи дурди ба даст.*

*Сар ба бозори қаландар барниҳам,
Пас ба як соат бибозам он чи ҳаст.*

(Бу кеча ярим маст ҳолда, қўлда май қўйқаси бор кўза-
ни кўтариб, қаландар бозорига борайин, бир соат ичидা
бор-йўғимни сарфлайн, ўзлигимни намоён этайин де-
ган ниятим бор).

Шундай қилиб, тавҳид Ҳақ таоло нурига гарқ бўлиш
ва йўқолишидир.

Демак, банда Ҳаққа ориф бўлса, Ҳақнинг моҳияти,
ҳақиқатини англаб етса, Унинг ваҳдониятига ҳукм қила
олади. Бундан шу нарса маълум бўладики, тавҳид фақат
Ягоналиктин тан олиш эмас, балки у билан қўшилишга
интилиш ҳам, яъни тавҳид инсоннинг Мутлақ рух томон
интилишини англатадиган жараёндири. Буни аникроқ қилиб
денгиз ва томчи мисолида тушунтириш мумкин (бу таш-
беҳ шоирларимиз ижодида кенг тарқалган): денгиз ва том-
чи — бир вужуд. Худди мана шу бирликни тан олиш ваҳ-
датни тасдиқлашидир. Томчининг денгизга қараб интили-
ши ва у билан қўшилиши тавҳид демак. Аммо томчи ден-
гиз томон интилишда тозаланиб, мусаффоланиб боради.
Бу — тажрид. Шу маънода Жунайд Бағдодий тавҳидни
қадим (*абадият* — *H.K.*) нинг ҳодисалар (*ўткинчи нарса-
лар, дунё* — *H.K.*) дан покланиб, фардланиши (*яккаланис-
ши* — *H.K.*) дир деб тушунтирган. Мансур Ҳаллож эса тав-
ҳид ҳақида бундай деган: “Тавҳид сари биринчи қадам
тафриднинг фаносидир”

ЖАВҲАРИ ЗОТ ИНСОН ҚАЛБИДА

Шундай қилиб, тавҳид жисмнинг фоний бўлиши ва
руҳнинг Мутлақиятга қўшилиши — васлнинг юз бериши-
дир. Бу йўлдаги интилиш, риёзатни тафрид ва таждид сўзла-
ри билан ифодалаганлар. Модомики, инсон нур ва соя,

модда ва рұх, гул ва тикан, тун ва күн хусусиятларини бирлаштирган хилқат бұлиб, илохийлик билан моддий-лик чегарасини белгилар экан (Аттор: инсон нур ва зулмат барзахи — чегарасидир, шу сабаб уни тонг ёруғига қиёслаганлар), инсон зоти моддиянданды, моддий дүн етаплаблари ва хусусиятларидан қутулмай Мутлақ рұхға етиши мүмкін әмас. Рұх билан модда, күнгил билан ақыл орасыда кураш боради. Рұх бу курашда моддийликни — жисмни ўзига бүйсіндіриб, илохий маърифатни таниш, ҳақ аспорорига кошиф бўлиш учун хизмат қилдира олса, у буюктлик мартабасини эгаллаган ва Поклик тахтида ўтирган Адолат ва Ҳикмат шохи — комил инсонга айланади. Фаридиддин Аттор инсоннинг ана шу даражага кўтарилишига ишонган мутафаккирдир. Унинг таълимотига кўра, Жавҳари зот, яъни Тангри таоло файзи, рози ганжинаси инсон қалбіда жойлашган. У инсонга мурожаат қилиб, дейди:

*Ту дори рози жавҳар дар дарунат,
Вале кас нест инжо раҳнамунат.
Ту дори он гум карди дар охир,
Фурӯ монда дар ин асрори зоҳир.
Ту дори жавҳари зоту сифоташ,
Вале дури ту аз дидори зоташ.
Ту дори жавҳаре аз жумла бартар,
Ба сүйи жавҳари зоти ту раҳбар.
Зиҳи дийдори ту афлоку анжум,
Даруни дар бурун, пайдову ҳам гум.*

(Сенинг ичингда жавҳар — Мутлақ рұхнинг сири бор, аммо бу ерда сенга йўл кўрсатувчи йўқ. Охирида йўқотган нарсанг сенинг ўзингдадир, бу зоҳирий сирлар бандига гирифтор бўлгансан. Сен Холиқнинг зоти ва сифатлари жавҳарига эгасан, аммо зотининг дийдоридан узоқсан. Сенинг жавҳаринг барчаникidan афзал, шу жавҳар сен учун асл зотга олиб борадиган раҳбардир. Ажабки, фалак ва юлдузлар сенинг кўзларинг — дийдангдир, уйнинг ичидасану эшиқдан ташқарисан, ҳам кўринасан, ҳам йўқсан).

Бу парчами бироз шарҳламасак, Аттор муддаосини англаш қийин кечади. Инсон вужудида илохий жавҳар бор,

лекин ушбу жавҳарни поклаб, аслиятга қўшиш инсоннинг ўзига боғлиқ, демоқчи шоир. “Бунда сенга йўл кўрсатувчи киши йўқ”, деганда шу маъно назарда тутилган. Чунки агар инсон ўзи интилмаса, ўзи ўзлигини таниб, холиқни ҳам танишга бел боғламаса (“Кимки ўзлигини таниса, раббини танийди” ҳадисини эсланг), ҳар қандай пири муршид раҳбарлик қилганда ҳам бирор-бир натижага эришолмайди. “Охирида йўқотган нарсанг” ибораси инсоннинг аслидан жудо бўлишига ишорадир. Аттор дейдики, аслингдан айрилиб қолдинг, шунинг учун қалбингда жавҳари зот бўлса-да, лекин Ҳолиқ дийдоридан узоқсан. Аммо ана шу қалбингдаги жавҳаринг барибир сени Ҳолиқ томонга етаклайди, сенинг раҳбаринг шу қалбинг жавҳаридир. Фалаклару қуёш ва юлдузлар сен туфайли яратилган, сенда уларнинг барчасининг хусусияти бор, сен олами кубронинг муҳтасар нусхасисан, лекин сенга шундай қудрат бағишилаган ана шу илоҳий куч гоҳ кўринади, гоҳ йўқ, гоҳ ичингда, гоҳ эса ташқарида. Бунда муаллиф илоҳий қудратнинг инсон билан биргалиги, аммо инсон уни кўрмасдан, сезмасдан юришига ишора қилмоқда.

Шундай қилиб, аслга қайтиб, у билан қўшилиш учун ичдаги жавҳарни ривожлантириш керак. Фаридиддин Аттор назарида вужуд, моддий дунё — сурат, Жавҳари зот эса, маъно-моҳиятдир. Яъни чин ҳақиқат, ҳақиқий мавжудлик Мутлақ руҳнинг ўзи. Инсоннинг вазифаси сурат қайдидан қутулмоқ, аниқроғи, суратни синдириб, мавҳ этиш орқали маъни кулиятга эришиш. У ёзади:

*Чарс дар дарди сурат мубталойи,
Чу ту сурат фиканди — кулл — худойи.
Туро сурат наҳоҳад буд ҳамроҳ,
Зи маъни худо мебоши огоҳ.
Туро сурат ба коре менаёд,
Худо дийдорат андар жон намояд.
Дуйи шуд маҳву кулли, худ ҳақи ту,
Чу сурат бишкани, бешак ҳақи ту!
Балоero қашидам ҳам зи сурат,
Аз он пайваст будам дар кудрат.*

(Нега сурат дардида мубталосан, агар сен суратни ташласанг, кулл, яъни, худосан. Сен сурат ҳамроҳлигидан

қутулсанг, худонинг маъносидан хабардор бўласан. Сурат сенинг ҳеч бир ишингга ярамайди, худо дийдорини жонда (жонингда) кўрсатади. Агар суратни синдиранг, шакшубҳасиз сен ҳақсан, иккилик йўқолади ва кулл бўлиб, ҳақ-худога айланасан. Нима балоларни кўрган бўлсан, сурат туфайли кўрдим, кудрат-гам ва зулматларим ҳам ўшандандир).

Бу Аттор фалсафасининг магзи, унинг тафаккурининг жасоратидир. Чунки, худди мана шу нуқтада тасаввуф аҳли билан расмий дин арбоблари орасида кескин ихтилоф келиб чиқсан. Бугина эмас, тасаввуф аҳлининг ўзи орасида ҳам мазкур масалада келишмовчиликлар, баҳс-мунозара давом этган. Аттор инсонни худо даражасига кўтаради, яъни унинг эътиқоди бўйича, агар инсон руҳи заминий алоиқлар, жисм қолипидан кутулса, қуш боласи тухумни ёриб чиқсандай моддий қобигни ёриб чиқса, Мутлақ руҳга қўшилади. Мутлақ руҳ — кулл, ваҳдат, инсон руҳи — жузъ, ундан ажралган шох. Жузъ куллга қўшилса, у ҳам кулл бўлади, ана шу маънода шоир: “Суратни ташласанг, кулл — худога айланасан”, “Суратни синдириб ташласанг, шаксиз Ҳақ бўласан”, деб айтади. Бундай фикрлар Атторгача ҳам баён этилган эди. Хусусан, Боязид Бистомий ва Мансур Ҳаллож тавҳидни худди шу маънода тавсиф этганлар. Аслида бу чуқур инсоний тафаккурининг, шу тафакур ва билим дарёси мавжида ҳосил бўлган шуур гавҳари, қалбларда порлаган фикру илҳом чақинларининг зуҳури эди. Ахир бу ваҳдатул вужуд таълимотининг ўзидан келиб чиқадиган хулоса: касрат олами Ваҳдатнинг беҳисоб суратлари экан, ҳар бир суратнинг (сифот, асмо) моҳияти Ваҳдат моҳиятининг давомидир, унга бегона эмас. Илоҳий қудрат, Жавҳари зот шаклларга кириб, аёнлашиб (“таайюн”), оламларни, уларнинг хилма-хил ашёларини вужудга келтирган. Инсон ҳам ана шундай илоҳий суратланиш мўъжизаларидан бири ва шу боис унинг моҳияти илоҳий моҳият билан баробар. Уларни фақат сурат-молда ажратиб туради. Сурат бартараф бўлгач, руҳ — моҳият қолади, ягоналик ҳосил бўлади. Боязид Бистомий ақидасига кўра, шундай даражага кўтарилиган инсонда худонинг сифатлари ҳам жамъ бўлиб, худога нисбатан қўлланилган таърифларни унга нисбатан қўллаш мумкин. “Субҳоний, субҳоний, аъно шоний” (“Шарафлиман, мақталганман, шаъну шараф менга”), деб айтади Боязид. Бу Аллоҳга нисба-

тан айтиладиган гаплар эди. Ўзлигини маҳв этолган, наф-су ҳирсга душман бўлиб, ҳаққули яқинга эришган инсон Боязидга жўр бўлиб: “Пўстиним ичидаги худодан ўзга нарса йўқ”, дега олади. Чунки вужуд маҳв бўлгач, руҳ келади, руҳ эса худодандир.

ДУНЁ – ҚУДУҚ

Фарииддин Аттор бу маънони тушунтириш учун “Жав-ҳаруз зот” асарида бир неча мисоллар келтирган. Чунончи, у одамни кўза, илоҳиётни дарёга қиёслайди. Кўзани сувга бўтирганда, то ичи сувга тўлгунча қулдираб овоз чиқаради, аммо ичига сув тўлгандан кейин у овоз чиқармай қўяди, дарёга қўшилиб кетади. Шоир бундан қўйидағи холосани чиқарган: биз аслимиз илоҳга етгунча оҳ-нола қиламиз, илоҳга етгандан кейин эса, у билан бирлашиб кетамиз, ноламиз ҳам тугайди. Бундан ташқари, кўзанинг вужуди лойдан, инсоннинг вужуди ҳам шундай, унинг ичи ва тоши сувга, яъни руҳга тўлса, лойдан асар қолмайди. Дарё ичидаги қалбинг ҳам дарёга айланади, қалб кўзи очилади, шунда тахтинг сурайёда бўлади:

*Агар ту фарқа ойи ҳам ба дарё,
Сари тахтат кужо бошад— сурайё!*

(Агар сен ҳам дарёга фарқ бўлсанг, тахтингнинг асоси қаерда бўлади, биласанми? — Сурайёда!)

Демак, илоҳиёт муҳитининг чексизлиги дарё ёки денгизга қиёсланган, инсон саҳрова қолган ташна каби шу денгизга интилади. Бироқ шу асарида Аттор яна бир ўхшатишни қўллади: дунё — қудуқ, моддият, вужуд — қудуқдаги сув. Инсон руҳи шу қудуқ зинданнада асир. Қудуқнинг суви қўзларимиз олдини парда бўлиб тўсиб олган:

*Ту дар обио ҳол гашта надони,
Ки худро чун аз ин жо вораҳони,*

*Ту дар оби кунуну пардаат об,
Мамон охир чунин, эй дўст фарқоб!*

(Сен сув ичидасан ҳозир, аммо бундан қандай қилиб кутулишни билмайсан, сен ҳозир сувдасан ва парданг ҳам сувдир, эй дўст, бу сувда бундай фарқ бўлиб қолма!)

Шундай қилиб, аввалги мисолда шоир чексиз сув муҳитини илоҳий чексизлик ва файл сифатида талқин этган бўлса, кейинги мисолда сув моддий жисм тимсоли сифатида қўлланилган. Атторнинг дунёни қудуқ деб олишида маъно кўп. Бу — инсон яшаётган муҳитнинг нисбатан гоят кичиклиги, инсон фарзандининг шу кичик оламда ўз ташвишлари билан оворалиги, Буюк файзиёт олами борлигидан бехабарлиги ва ҳоказоларга ишорадир. Тасаввур қилингки, одам бир уйда туғилиб, шу уйда катта бўлиб, ҳеч ташқарига чиқмаган бўлсин. Бундай одам кенг дунё борлигини, унда ҳисобсиз юлдузлару чегарасиз осмон, дарё ва денгизлар, дов-дараҳт ва жонзотлар мавжудлигини қаердан билсин?! Қафасдаги қуш ёки Абдулла Орипов тасвирилаган кўлмакдаги митти балиқ ҳам шунақа, оламдан бехабар. Аттор тасвирига кўра, неча-неча минг йиллар қанчадан-қанча одамлар шу қудуқ ичидаги туғилиб, яшаб, ўзини ва оламни танимай ўлиб кетдилар.

*Жаҳоне ҳалқ буданду бирафтанд,
Ба дарду гусса зери хок хуфтанд.
Зи ҷандоне касе огоҳ нағаштанд,
Ки чун пайдо шуданду чун гузаштанд.*

(Жаҳонда кўп ҳалқ бор эди, бари ўлиб кетдилар, дарду гусса билан тупроқ остида ухладилар. Шунча одам қандай пайдо бўлиб, қандай ўтиб кетганини бирор огоҳ бўлиб тушунтириб беролмайди).

Шоир нима демоқчи? Инсонга у қандай йўл тавсия этмоқда?

Аттор фикрича, инсон то ўзлигини ва ўз илоҳини танимаса, у чин инсон эмас. Ўзлигини танимаган киши қурт-кумурска, паррандаю даррандадай гап: туғилади, ейди, кўпаяди ва ўлади. Инсон эса бу дунёning қудугидан қутулиши, оламни қучиши даркор. Бунга илоҳий маърифатни эгаллаш, ҳикмат ва билим орқали эришилади. Илоҳий маърифат эса кўнгил жомида тўлиб, кишини маст этади ва қаноатлантиради. Кўзингни очиб қарагин, деб таъкидлайди Фаридиддин Аттор, дунё худди қайнаб турган қозондай жўшиб-тошиб турибди, сен ҳам шу қозон ичидаги қайнайсан. Остингда олов ловиллаб турибди, шу сабабли тинмай қайнаб турибсан дунё би-

лан бирга. Олов, деб шоир илохий руҳ қудратини назарда тутаяпти, бу қудрат бор экан, қайнаш давом этади, дейди у, аммо асосий мақсад бу қозонда пишиб етилиш ва “жонни жононга қўшиш”дир. Шунда қудуқдан кутулиб, “айнуляқин” бўласан, илохий саодат ўзлигини қайта аён этасан. Шунда киши: “Макон ва ломаконни бирликда кўрдим, жисм ва жонни ўзаро узвийликда кўрдим”, дея олади bemalol.

МАНСУР ҲАЛЛОЖ – ТАВҲИД ТИМСОЛИ

Фарииддин Аттор фикрни давом эттириб, шундай хulosага келади: инсон ҳам тавҳид қатраси ва ҳам тавҳиднинг ўзи, яъни унда Ваҳдат хусусиятлари жамулжам. Ҳусайн Мансури Ҳаллож ана шу ҳақиқатни англаб етди ва уни “аналҳақ” деган ибора билан ошкоро этди, дейди Аттор. Лекин бунинг учун Мансурни гуноҳкор ҳисоблаб, қатл этдилар (922 йилда). Аттор Мансурғояларини жўшқин бир эҳтирос билан куйлаб, чукурлаштирган эди. Унинг учун Мансур Ҳаллож бир идеал, балки чинакам комил инсон ҳам. Атторнинг кўп асарларида Мансур номи тилга олинади, “Жавҳаруз зот” ва “Ҳайлож” достонларида эса Мансур марказий қаҳрамон бўлиб кўзга ташланади. Қаердаки тавҳид ҳақида, Ҳақ ва Ҳақиқат тўғрисида гап бошланса, шоир албатта Мансурни мисолга келтириб ўтади, Мансурнинг фикрларини янги-янги далиллар билан баён этади. Мансур гоҳ Шайх Шиблий, гоҳ Боязид, гоҳ Жунайд билан сұхбатга киришади, тасаввүфнинг турли масалалари (жузъ ва кулл, ақл ва ишқ, жисм ва жон, ҳижоб ва васл, айнуляқин исботи, “ман араф” — ўзликни таниш сири, кўнгил рози, тажаллий ва ҳоказо) устида фикр юритади. “Жавҳаруз зот” достонининг бир бобини Аттор маҳсус “Дар аёни Мансур гўяд” (Мансур сирининг аёnlашуви ҳақида сўз) деб номлаган. Ҳуллас, Мансур Ҳаллож Аттор учун тавҳиднинг тимсоли, инсоннинг камол топиб, ҳақ ва ҳақиқатга айланган реал образидир.

Воқеан, “Комил инсон — илохиёт сурати” (Сажжодий лугати, 251-бет), яъни илоҳнинг етук инсон қиёфа-сида кўриниши. Камолот, комиллик ҳам тасаввўфда шундай маънога эга: “Инсони комил барча мавжудотнинг

боши, худди бир рақами барча рақамлар боши бўлганидай... Зоти аҳадиятнинг Биринчи таайюноти (аёнлашуви) ва жомеъуллоҳ исмининг мазҳари” (168-б.). Сажжодий яна конкретлаштириб дейди: “Комил — ўзи ўзидан фоний ва Ҳақ боқийлигида боқий” киши ёки: “Комил эр — пири муршид раҳнамолигида тасвия (тозариш) ва тажлия (жилоланиш) ва шуҳуд (мушоҳада) мартабалар сари кўтарилиб, ҳис ва ақл сарҳадларидан ошиб, асмо тажаллиётига восил бўлган ва Ягоалик нурининг шуъласи ичра йўқолиб, Аҳадият бақосида абадийлик топган ва илоҳий сифатлар таҳқиқига ва бутун зуҳурrot мазҳарига айланган... барча шууноб (шарафланиш) билан шарафланган, жаҳоннинг хожасига айланганини била туриб, бандалик ибодатини канда қилмаган комиллар (207-208). Аттор наздида Мансур ана шундай комил инсондир.

Мана Мансур “аналҳақи” ҳақида шоир нима дейди:

*“Аналҳақ” он ки гуфтасст сар буридаст,
Кунун ин достон гуфту шунид аст.
“Аналҳақ” он ки гуфт, эй дўст ҳақ шуд,
Ки кулли дарнамуду дўсти Ҳақ буд.
“Аналҳақ” гуфту бинмуд ошкоро,
Худаш худ кард инжо пора-пора.
“Аналҳақ” гуфт дамро аз яки зад,
Ҳақиқат ҳақ буду ҳақ бешаки зад.
“Аналҳақ” гуфт бигзошт аз замона,
Бимондаш ном инжо жсовидона.*

(“Аналҳақ” — “мен ҳақман” деганни бошини кесдилар, энди бу достон оғизларда юрибди. Эй дўстим, “аналҳақ” деган одам ҳақ бўлади, чунки куллиятни истаб, ягоалик кўрсатиб, ҳақ дўсти бўлди. “Аналҳақ” деди ва буни ошкоро қилди, натижада ўзини ўзи пора-пора қилди. “Аналҳақ” деб бирлик — ваҳдатдан сўз очди, дарҳақиқат у ҳақ эди ва ҳеч шубҳага бормай ҳақ деди: “Аналҳақ” дея дунёдан ўтди, бунда унинг номи абадий қолди).

Ушбу сатрларда Атторнинг ҳақиқат ҳақидаги, ҳақ ҳақидаги назарий қарашлари ҳам, ҳақиқатга етиш уқубати, инсонийликни англаш ва англатиш фожиаси ҳам акс этган. Ҳақни англаган ва унга сингган, эриб кетиб, Яго-

на руҳ билан қоришиб кетган инсон руҳи ҳам ҳақиқатдир. Демак, ҳақиқат — Мансурнинг ўзи. Бу гояни Аттор “Жавҳаруз зот” асарида батафсил талқин этади. Унинг талқинига кўра, Мансур ҳақиқат тили эди, инсон суратидаги илоҳ эди; чунончи, Мансур Боязид билан суҳбатда дейди:

*Манам ҳақ омада инжо, сухангўй,
Аналҳақ мезанам дар ҳою дар ҳўй,
Манам ҳақ омада инжо, ба таҳқиқ,
Ки то зарроти кулл бахшем тавфиқ,
Манам ҳақ омада инжо ниҳони,
Ба-дин кисват бар ҳалқи жаҳоне.
Манам ҳақ то намоям роз инжо
Бигуям сирри худ (ро) боз инжо.*

(Ман бу ерга келган гапиравчи ҳақдирман, шунинг учун ҳар сўзимда аналҳақ дейман. Ҳақиқатда мен ҳақман бунда, куллият зарраларига тавфиқ — мувофиқлик, тараққиёт бағишлиш учун келдим. Бунда яширин равишда келган ҳақман, жаҳон ҳалқлари олдида инсоний хилқат-суратда кўринмоқдаман. Мен сирни кўрсатишга келган ҳақман, шунинг учун ўз сиримни айтмоқчиман).

Мансур — Мутлақият асроридан хабар берувчи зот, Мутлақ руҳнинг ўзи, шунинг учун у гоҳ кўзга кўринади, гоҳ эса кўринмайди. Фаридиддин Атторнинг Мансурни улуғлаши шу даражадаки, у Илоҳ ҳақида гапириб, бирдан Мансурга ўтиб кетади, ёхуд аксинча. Мансур моҳияти, аналҳақ маъносини тушунтириб, илоҳий моҳиятни ҳам қўшиб тафсирлайверади. Бошқача айтганда, Илоҳ-Мансур-Ҳақиқат тушунчалари Аттор учун тенг маъноли тушунчалар, уларни бири-биридан ажратиш мумкин эмас. Мансур Ҳаллож Боязидга қараб дейди:

*Манам Аллоҳу жони жумла ҳастам,
Яқин инжо ки ман нест ҳастам.
Манам ҳақ омада— Аллоҳи мутлақ,
Даруни жумлагам огоҳи мутлақ.
Нишони бенишони дар ҳама ман,
Даруни жумлаги хуршеди равшан.*

(Жумла оламнинг жони Аллоҳ мандирман, ишонгин, бунда йўқман, аммо борман. Ҳақ мендирман — Мутлақ руҳ, барчанинг орасида мутлақ огоҳман. Ҳамманинг вужудида нишонасиз нишон — кўринмас вужудирман, гёё олам ичида равшан қўёшман).

Бу сатрларда ифодаланган маънолар Илоҳнинг хусусиятлари, сифатларини англатади, аммо Аттор бу сўзларни Мансур тилидан келтираяпти, натижада илоҳий сифатлар Мансурга ҳам хос, улар бир-биридан ажralмас деган хулоса келиб чиқади. Мансур Боязидга уқтириб айтадики, шундай даражага қўтарилиш учун ишқ оловида ёнишинг, шамъга талпиниб, вужудини куйдирган парвона мисол ўртанишинг даркор. Ёхуд тун қоронғилиги қўёшда ёниб ўйқолгандай, вужудингни — пардани ўйқотгин. Фано бўлсанг, ҳақиқат сирини англайсан, менинг кўринишимни касб этиб, “пайдоу пинҳон” бўласан.

ЖУЗЪ ВА КУЛЛ ФАЛСАФАСИ

Фано бўлсанг, “менинг зотимдан мусаффо бўласан”, кавну макон сеники бўлади. Дунёвийликни орадан кўтарсанг — бутун оламларни қамраб оласан. Шунда аввалу охир деган тушунчалар қолмайди, замон ва макон ўлчовидан ташқарида бўласан. “Яке шав, Боязиду бас маро бин, Да-руни жузву кулл айни бақо бин” (Боязид, фано бўлиб ваҳдатга — бирликка айлангин-да, кейин мени кўргин, ўзингни — қисмни бутун — кулл ичида кўргандай, бақо — абадият ичра кўргин). Бунда ҳам Мансур бақога айланган зот сифатида намоён бўлмоқда. Аттор фонийлик ва боқийликни бир-биридан кескин ажратмайди. Биринчидан, фонийлик деганда тасаввупда Холикдан ўзга ҳамма нарса, яъни маҳлуқият оламининг бебақолиги, ўткинчилиги англашилади. Жумладан, инсон вужуди ҳам тупроқдан бўлгани учун фонийдир. Аммо руҳ абадийлик топиши мумкин, чунки у Мутлақ руҳнинг жузъи. Лекин руҳ жисмдан ажralмасдан ҳам шу мартабани эгаллаши мумкини? Мумкин, дейди тасаввуп аҳли. Агар инсон камолоти олий даражага қўтарилиб, у Ҳаққа восил бўлган бўлса, айнан мутлақ фонийлик, яъни илоҳий маърифат, ҳикмату до-ниш-ла лиммо-лим бўлиб, моддий вужудни унугиб, руҳий-илоҳий вужудга айланиши мумкин. Шахсий “мен”-нинг кайхоний “Мен” билан бирлашиши, кайхоний Руҳ

қиёфасини олиши камолотнинг олий даражаси ҳисобла-
нади ва шу мартабада инсон Абадият деб аталмиш бепоён
муҳитга қўшилиб, боқийлик топади. Шунда илоҳийлаш-
ган Инсон кишилар кўзига турли қиёфада кўриниши мум-
кин, у жавҳари зотнинг айни ҳақиқати, айнул-яқин бўлиб,
гоҳ одамларнинг эгзу ишларида, гоҳ мангулик хилқатида,
гоҳ муайян сўфий сиймосида аёналашади. “Жавҳаруз зот”
достонининг “Мансурнинг қиссаси ва унинг ҳар хил
навъда кўриниши” деган бобида келтирилади:

*Даруни жузъу кулл ҳуршиди рахшон,
Чунон гум дид ҳуд андар сифот ў,
Ки пайдо шуд ҳақиқат айни зот ў,
Чунон ҳуд дид дар охир дар аввал,
Касе андар яке сурат мубаддал.
Чунон андар яки бинмуд жонаш.
Ки сурат гашт андар жон нишонаш.
Чунон ҳуд дид андар оғариниш,
Ки ў буд бешаке дар жумла биниш.
Чунон ҳуд дид зоти лоязоли,
Ки бинмуда рухаш дар жумла ҳоле.
Чунон ҳуд диду ҳудро жумла ҳуд дид,
Ки сурат маҳв шуду кулли аҳад дид.*

(Жузъ ва кулл ичидаги порлаган қўёшдай, ўзини си-
фатлар ичра шундай сингиб, йўқолиб кетгандай кўрди-
ки, пайдо бўлганда ҳақиқатдан айни зотнинг ўзи эди.
Ўзини аввали охир, яъни узлуксизлик ҳолатида кўрди-
ки, бир шаклга айланганлигини сезди. Жони бирликда
шундай кўринидики, сурати — хилқати жон ичидаги кўри-
на бошлади. Яратилишда ўзини шундай ҳолатда кўрди-
ки, барча дийдаларда, кўзларда у бор эди. Ўзини шундай
завол билмас зот сифатида кўрдики, юзи барча ашёда
турли ҳолатларда кўринарди. Ўзини мана шундай кўрдию,
барчани ўзидан кўрди, чунки сурати йўқолди ва барча-
ни бир — аҳад кўрди).

Атторнинг фалсафий муҳокамалари шу таҳлит чукур-
лашиб, мураккаблашиб бораверади. У “жузъ” ва “кулл”,
яъни бирлик ва умумийлик тушунчаларини кўп қўллайди.
Бу икки тушунча фалсафанинг асосий категорияларидан
эканини биламиз. Жамики ашёлар, ҳодиса ва сифатлар

яккалик, алоҳидалик ва умумийлик қонуниятига бўйсунади. Яккалик ва умумийлик ўзаро зид ва айни вақтда ўзаро вобаста категориялар. Яккаликсиз умумийлик ва умумийлиги бўлмаган яккалик йўқ. Ҳар бир яккалик (жузъ)да умумийнинг хусусияти мавжуд, табиий равишда умумийлик яккалик хусусиятларининг жамидир. Яккалик аксар конкрет шакллар, сонлар, сифатларга, ашёларга қараб фикримизни йўналтиrsa, умумийлик мавҳумлик томон бизни етаклайди, абстракцияни талаб қилади.

“Кулл” ва “жузъ” тушунчалари орқали Аттор ваҳдат ва касрат оламини ифодаламоқчи, албатта. Мансур ва минглаб, миллионлаб Мансурлар ҳам жузъдир. Аммо айни вақтда уларда ваҳдат оламининг — умумийликнинг хусусияти мавжуд. Инсон ҳам, қолган дунёвий маҳлуқотлар ҳам илоҳнинг сифатлари ва асмо (исмлари)дан иборат. Мансур руҳий-маънавий тараққиёт босқичларини забт эта бориб, касратда кўринган сифатлардан ошиб, уларни буткул ўзида мужассамлаштириб, вужуди йўқолиб, зот сифатида қайта пайдо бўлди; аввал турли суратларда, ҳолатларда эди (ўзгариш, қариш, ахволнинг турли хиллиги ва ҳоказо), илоҳийлашгач, бир рангда, бир ҳолатда намоён бўлди, дейди шоир. Бугина эмас, инсон Мансур каби илоҳийлашган мартағани эгаллагач, жони танаси ичидан эмас, балки танаси жонининг ичидан кўринадиган бўлади, яъни бутун вужуди жон-руҳдан иборат бўлади. Жузъий руҳнинг умумийлик касб этишининг хосияти мана шунаقا. Аттор, шунингдек, “ҳақиқат”, “яки” (бирлик, ваҳдат), “жамъ” сўзларини қўллаганда ҳам Улуғ тангрининг сифатини, азалий ва абадий Мутлақ руҳнинг вужудини тушунади. Аммо муҳими шундаки, Аттор ҳақ ва ҳақиқат ҳақида гапирганда, ҳаммавақт инсонни кўздан қочирмайди, мазкур тушунчаларни инсон моҳиятига боғлаб тушунтиради. Инсон унинг дикқат марказида. Инсон хусусиятидан келиб чиқиб илоҳиёт ҳақида сўз юритади. Чунки тасаввуф аҳли учун, жумладан Аттор учун ҳам, асосий масала инсонни инсонга антиш, инсонни тушуниш эди. Инсон ким? Унинг буюклиги ёки ожизлиги нимада, унинг хилқати қандай тузилган, вужуди нимадан иборат? Ана шундай қадимий ва абадий масалалар тасаввуф таълимотида турли муносабат билан, ҳар хил усул ва мисоллар орқали талқин ва тафсир қилиб

келинган. Тавҳид моҳияти ҳам, ҳақиқат ҳам охир-оқибат инсон моҳияти ва ҳақиқати билан изоҳланган. Зеро, инсон бўлмагандага мазкур масалаларнинг ўзи пайдо бўлмаган, ҳатто илоҳ ҳақида гапиришга ҳам, тафаккурий изла-нишлар, тажриба ва кашфиётларга ҳам ҳожат қолмасди. Илоҳиётни таниш ва ўрганиш — бу аслида инсон руҳини ва унинг хусусиятларини ўрганиш ва таниш демак. Фариддин Аттор наздида ҳам тавҳид қатраси ҳам тавҳиднинг ўзи:

*Чу дар тавҳиди жонон дар якием,
Яки жавҳар кулл бешакием.
Чу дар тавҳид жуз яки надидам,
Якиро дар яке яки гузидам.*

(Жонон — худо тавҳидида бирликдамиз, Кулл-умумигят жавҳарининг ягонасилигимиз шаксиз. Тавҳидда ягоналик — бирликдан ўзга нарсани кўрмадим. Ваҳдат — ягоналикни ягоналикдан ягона деб танладим).

Тавҳид тимсоли — Мансур, унинг вужудида илоҳий асрор ҳам акс этган.

*Манам тавҳиди ёру сиру асрор,
Манам дар жисму жон бинмуда гуфтор.*

Тавҳид — бирлашиш инсоний ҳақиқатнинг тўла юзага чиқиши, яширин хазина эшигининг очилишидир. Инсоний ҳақиқатни кашф этиш орқали илоҳий ҳақиқатга эришилади, шунинг учун ҳақиқат — бу Ёрни кўришдир.

*Ҳақиқат чист? Жонон дидан инжо,
Дуийи бигзоштану онгоҳ якто.
Ҳақиқат чист? Жуз якто шудан зуд,
Чу дур дар баҳри ҳам якто шудан буд.*

(Ҳақиқат нима? — Жонон — худони кўриш бунда, сену менликни тарқ этсанг, унда бир бўласан, ҳақиқат нима? — Тезда бир бўлмоқ фақат, Дур каби вобасталик денгизида ягона — бир бўлмоқдир).

Атторнинг “жонон дидан инжо” (жононни кўриш бунда) деган фикрига диққатингизни қаратмоқчиман.

Чунки шоир бу орқали, менимча, жонон, яъни илоҳ васлига шу дунёда етиш мумкинлиги ҳақида гапирмоқда, ваҳдат тириклигига содир бўлиши мумкин. Шунинг учун Ҳақиқат, Бирлик, Ваҳдат, Тавҳид, Аналҳақ тушунчаларини баравар қўйиб, бирини иккинчисига боғлаб шарҳлаган ва илоҳий қурбни топган киши йўлида пардаларни бир-бир узоқлаштириб борар экан, “маънида Мансур суратига айланиши” ёки “буд” — вужудий борлиқни маҳв эта бориб, суратдан қутулгандা шоир “Мансур кўзидан ўзга ҳеч нарса қолмаслиги” хусусида ёзиб, ўзини ҳам Мансур Ҳаллож билан бирга деб билади, Мансур мартабасидаман, мен ҳам Ҳақиқатман деб айтади:

*Ҳақиқат чист? Чун Аттор будан,
Ҳамиша воқифи асрор будан...
Ҳақиқат чист? Аз жон бигзар, эй дўст!
Чу диди ин замон Аттор, кулл ўст.*

(Ҳақиқат нима? Аттор каби бўлиш. Ҳамиша сирлардан огоҳ бўлиш. Ҳақиқат нима? Эй дўст, жондан кеч, бу дам Атторни кўрдингми, кулл — ўша).

Мансур ҳам, Аттор ҳам — ҳақиқат, бошқача айтганда, жондан кечиб жононга етган, маънилар тажассумига айланган ҳар бир “воқифи асрор” инсон ҳақдир. Атторнинг ўзини Мансур билан тенг қўйиши бежиз эмас, зеро Мансур руҳи Атторнинг мураббийси, илҳоми ва қалб чироғидир. Алишер Навоий “Насойимул муҳаббат”да ҳазрат Жомийдан таржима қилиб келтиради: “Ва Мавлоно Жалолиддини Румий сўзлари мазкурдурки, Шайх Мансури Ҳаллож нури юз эллик йилдан сўнгра Шайх Фаридиддин Аттор руҳига тажаллий қилди ва унинг мураббийси бўлибдур”.

Шунинг учун Фаридиддин Аттор шеъриятини Мансур Ҳаллож фалсафасининг назмий тафсири деб айтиш мумкин. Мансури қанча чуқур ўргансак, Аттор асарларини таҳлил этиш орқали Мансур эътиқоди ва таълимоти моҳиятига етиб борамиз. Шоир илоҳий сирни кашф этганига ишончи комил ва бундан ниҳоят хурсанддир:

*Зиҳи Аттор к-аз сирри илоҳий,
Намуди айни дийдору ту шоҳи.
Зиҳи густоҳи бар асрори маъни,
Ту хоҳи дид ҳақ— изҳори маъни.
Аёни восилони дар жаҳон ту,
Ки бинмуда чунин сирни аён ту.*

(Баракалла Аттор, илоҳий сирдан кўзга аёнилик кўргаздинг, шу боис сен шоҳсан. Маънолар сирига интилиб, густоҳлик (бездаблик) қилишинг ҳам яхши, сен ҳақни маънолар изҳорини кўришинг мұқаррар. Жаҳонда сен васлга етганларнинг тимсоли — гавдаланган шаклисан, шунинг учун ҳам бундай сирни аён қила олдинг).

АЪЁН НИМА

Бу мисолдаги “айн”, “аён”, “дийдор” сўзларига алоҳида эътибор бериш керак, чунки булар тасаввуфнинг маҳсус истилоҳларидир. Бошқа бир ерда Аттор дейди:

*Ту бешак бартар аз кавну макони,
Гузори айн, дар аъён аёни.*

(Сен шубҳасиз кавну макондан юқорисан, айндан возкечсанг, аъёнда аёнсан).

Тасаввуф таълимотига биноан, Илоҳнинг ўзи файб, киши кўзига кўринмайди, зотнинг асл жавҳарини билишга ҳеч ким мұяссар бўлган эмас (“Унинг зотининг моҳиятидан бирор ҳабардор бўлмаган”), аммо унинг “дийдори” — юзи, кўриниши, яъни кўздай бўлиб жилоланиши, аёнлашуви орқали Унинг сирларидан воқиф бўлиш мумкин. Шунинг учун бу ерда “айн” деганда илоҳий сирлар манбаи кўздай порлаб кўрина бошлиши, “аён” деганда эса конкретлашув, моддий шакл олишни англаш керак. “Аён” илоҳий файб (“адам”)нинг ижодкорлик қурдати сабабидан ташқарига зухур этган Моҳият, ҳақиқатнинг сурати ёки тасаввурланиши, хаёлий шаклга киришидир. Аттор айтмоқчики, Мансур, Шайх Аттор ёинки бошқа Комил шахс агар “айн” — суратини, жисмни ташласанг, ўша “аъён” — илоҳий оламда “айн” бўласан, яъни конкретлик касб этасан, илоҳий вужудга айланасан.

*Шавад восил ҳижобаши дур гардад,
Ба маъни сурати Мансур гардад.*

(Васлга етгандан кейин, парда узоқлашади, маънида у Мансур суратига айланади).

Шу зайлда Аттор тавҳид асрорини кашф этиб бора-верган. “Жавҳаруз зот” (“Жавҳаруз зот” — илоҳий зот моҳияти, яъни моҳиятнинг моҳияти демак)дан ташқари, “Мантиқут тайр”, “Булбулнома”, “Уштурнома”, “Илоҳийнома” каби асарларида ҳам шоир тавҳид хусусида фикр билдириб кетган. Масалан, “Мантиқут тайр”нинг бутун мазмуни Симурғ — Мутлақ руҳ васлига етиш ва у билан қўшилиш ҳақидаги ҳикояларидан иборат. Асаддаги етти водийнинг бири “Тавҳид водийси”деб номланган. Аммо қолған водийлар ҳам аслида солик руҳнинг Илоҳий манбаъ сари юксалиши ва бундан турли ҳолатларга тушиб, турли даражадаги идрок босқичлари тасвирланади. Руҳнинг Билим, Маърифатга ошноликдан сармастлиги, ўзини унугиб, ўз тангриси бағрига бутқул сингиб кетиши, яъни жузънинг Кулл бўлиши — фано саодати Аттор асарларининг асосий мавзуидир. Шунга кўра Атторни илоҳий рамзлар, сирлар шоири дейиш мумкин. Лекин, гарчи шоир файб сирларидан сўз очиб, оламни билишнинг ақлий усулини рад этган ҳолда барча тасаввуф аҳли каби, ботиний туйғуни, ишқни билишнинг асосий воситаси ҳисобласада, унинг бутун асрорлари дунёни ва унинг Моҳиятини англашга беҳад чанқоқликнинг исботидир. Умуман, назаримда, сўфиёна важд-жазава, кашфу каромат, ҳол марта-басидаги бехудлик илҳоми билан қўлган киритилган “сирлар” аслида оламнинг хусусиятлари, инсон заковати ва тафаккурининг меваларидир. Илоҳий билимларнинг чексизлиги эса инсон истеъоди, тахайюли ва шуурининг, ички ботиний қобилиягининг чексизлигидан нишона, шунинг тасдигидир. Илоҳ — тафаккур ва билишнинг чексизлиги, туганмаслиги тимсоли. Фаридиддин Аттор шу тимсолни ҳақ деб тинмай унга интилади, уни кашф этиш иштиёқида ёнади.

ЯССАВИЙ ҲАҚИҚАТИ

Хожа Аҳмад Яссавий тасаввуфнинг улуғ пешволаридан бири, у яссавия тариқатига асос солғанлиги ва тур-

кий тилда содда, халқчил улуғ шеърият — сўфиёна адабиётни бошлаб берганлиги билан номи ислом оламида қадрли ва мўътабардир. Ул зоти шариф исломий ҳақиқатлар ва тасаввуф аҳкомини ажабтовур маҳорат билан омухта этиб, шариату тариқатни бир бутун деб билиб, имон ва садоқат гояларини қизғин эҳтирос ила куйлаган ва афсонавий Арслонбоб тимсолида мужассам бўлмиш туркий авлиёлар руҳини пири Хожа Юсуф Ҳамадонийдан қабул қилган Хуросон сўфиёна таълимотига қўшиб, ўз халқини юксак маърифат ва илму ирфонга ҳидоят этди.

Хожа Аҳмад Яссавий қарашлари моҳиятини англаш учун, шубҳасиз тасаввуф таълимоти рукнларига мурожаат қилиш лозимдир. Тасаввуф ўзини англаш ва шу орқали Аллоҳни севиб таниш ва билиш илми ҳисобланади. Ўз-ўзини англаш, ўз нуқсонларини, айбу қусурини англаш демакдир. Шундай экан, тасаввуфни инсоннинг ўз вужуди, нафсига қарши исёни, ўз-ўзидан қониқмаслик норозилиги сифатида талқин этиш ўринлидир. Шайхларнинг ўз-ўзини мазаммат этиши, сурункали риёзатни бўйнига олиб, маҳрумликларга кўниши, ҳеч нарса билан ўрнини тўлдириб бўлмайдиган буюк бир руҳоний поклик оламига интилиши шу билан изоҳланади. Бу риёзат ва иродат зикр ва самоъ, жазава ва нолалар, муножот ва тоатлар, маънавий сұхбатлар, каромат ва ишоратлар, чиллада чилтанлар билан сұхбат қуриш, хилватда Ёр хаёли билан унс тутмоқ, ирфоний кашфиётлар йўлидаги тасвирлаб бўлмас завқу сурур нашидасидан иборат бўлган. Тасаввуф аҳли илоҳ маърифатини қозонишни инсон камолоти, ахлоқий покланиш йўли, инсоннинг инсонлигини очиш, унинг руҳини шайтон чангалидан қутқариш чораси деб ҳисоблар эдилар. Ҳақ ва ҳақиқат гояси, руҳий фароғат ҳисси, тафаккур корхонаси, ижод — яратиш ниyatлари ушбу таълимот бағрида паноҳ топиб, ривожланган. Албатта, авжу мавжлари, қирралари хилма-хил бу таълимотнинг ҳамма томонлари Аҳмад Яссавий ижодида акс этган дея олмаймиз. Жуда чуқур фалсафий тизимларни Яссавийдан қидириш ҳам зўрма-зўраки сунъийлик бўлар эди. Аҳмад Яссавий аввало курашчи бир инсондир. Унинг асарлари қуруқ насиҳатлар йиғиндиси (гарчи на-

сиҳат-танбек оҳангি мавжуд бўлса-да) ҳам, тасаввуф ва шариат ҳақидаги бетараф қарашлар, мулоҳазалар баёни ҳам эмас, балки шаррга-ёмонликка нафрат, эзгулик — хайрни ҳимоя этувчи зарбали сатрлардир. Яссавийнинг жуда кўп фикрлари, шу боис газабкор бир оҳангда жаранглайди, шоир дунёни тарк этиш, зулмга чидаш, ишқмуҳаббат, дарвешнинг риёзату каромати ҳақида ёзар экан, буларнинг ҳаммаси, биринчидан, тасаввуф таълимоти талабларидан келиб чиқишини, иккинчидан, шоирнинг илоҳсевар ва инсонсевар қалби нидолари эканини эсда тутмоғимиз керак.

Бу ерда Аҳмад Яссавий қарашларининг бир жиҳати, яъни таркидунёчилик ақидаси устида тўхтаб ўтишни лозим топдик. “Девони ҳикмат”да ўқиймиз:

*Аё дўстлар, пок ишқини қўлга олдим,
Бу дунёни душман тутуб юрдим мано.
Ломаконни сайр этибон макон оштим,
Дунё-ўқбин юз минг талоқ қўйдум мано.*

Шунга ўхшаш “дунё ҳаром”, “дунё палид”, “дунё моли ҳирсу ҳаво кони” каби таъриф-тавсифларни Яссавий шеърларида кўп учратамиз. Хўш, нега дунё душман, нега уни тарк этиш керак?

Аҳмад Яссавий ва умуман барча тариқат аҳли фикрига кўра, илоҳ йўлини танлаган солик дунёвий алоқалар, яъни мол-мулк билан ташвишлардан халос бўлиши лозим (Шу ўринда муҳлис-ихлос-халос-махлас сўзларининг бир ўзакдан экани, то халос бўлмай сўфий бўлиш мумкин эмас, деган фикрга эътибор қилинг). Шундагина соликнинг қалби буткул Аллоҳ ихтиёрида бўлади. Аллоҳнинг файри (Рақиб) ёдидан кутулади. Чунки Худо муҳаббати ва дунё муҳаббати бир-бирини инкор этувчи. Ахир аждодларимиз ҳаёт деб, тириклик деб руҳни ва унинг соҳиби Тангрини билганлар. Моддийликни улар латиф руҳнинг зидди — зиндони ҳисоблаганлар, жумладан, вужудимиз ҳам. Ҳаттоқи, дунёдаги ҳаёт, тириклик неъмати охиратдаги абадий ҳаёт учун сарфланувчи восита, холос. Айни ҳақиқат бўлган бу қараш берилса, унинг ишқи ёлғон, қилмиши риё, халқни гумроҳ этувчи шайтондир, дейди Аҳмад Яссавий.

Албатта, бизнинг заминий тор тушунчаларимиз билан ўлчанганда, Яссавий даъватлари гайри табиий, гайри инсонийдай бўлиб туюлади. Лекин тасаввуф ичига чукурроқ кириб борсак, тарки дунёчилик фояси ҳаётга зид кўз қарааш бўлмай, балки теран инсонсеварлик фояси эканини англаб оламиз. Масалан, дунё тариқат аҳли нуқтаи назаридан куйидаги маъноларга эга:

Дунё — маҳлуқот олами, моддий борлик.

Дунё — жисм, инсон бадани.

Дунё — давлат, бойлик.

Дунё — нафс, зулмат, қоронфилик тимсоли.

Дунё — мажоз, образ, фонийлик, ёлгон мавжудлик рамзи.

Дунё Холиқ яратган маҳлуқот олами, ўткинчи, фоний экан, у ҳеч кимга вафо қилмайди. Шунинг учун у муҳаббатимиз, меҳримизга арзимайди. Ҳақиқий боқийлик, абадий Парвардигорга муҳаббат — абадиятга муҳаббат бўлиб, у чин муҳаббатдир. Парвардигор маънавият ва файз кони, инсон руҳининг асл илдизидир.

Бу фикрлар инсон хилқатининг жисм ва руҳдан иборатлиги, инсонни жисми эмас, балки руҳи мукаррам этиши ҳақидаги қарааш билан уйғунлашиб кетади. Инсоннинг инсонийлиги унинг руҳоний жавҳари, яъни илоҳийлигидадир. Шу боис руҳонийлик қанча камол топса, инсон шунча мукаммаллашади, покланади.

Аммо энг муҳими шундаки, Яссавий назарида дунё меҳр-муҳаббатга арзимагани учун, уни севганлар ҳам баҳтили эмас. “Бу дунёда лаҳза фориг бўлмоқ қайдা”, деб ёзади у алам билан. Дарҳақиқат ҳам дунёда орому осойишталик, фарогат йўқ. Инсон ҳамиша ташвишу ғамда, ташвишлари эса майда ва умрни кемирувчи, маънавиятни беркитувчи. Ҳолбуки, инсоннинг бош вазифаси — ўз Тангрисини таниш, унга интилиш бўлмоғи керак.

Шу муносабат билан Яссавий инсон ва руҳ, лоҳут олами ва носут олами (яъни, жисмоний олам), руҳининг жисм ичра изтироблари, жисмоний талаблар билан руҳоний-маънавий талаблар орасидаги зиддиятлар хусусида фикр юритади. Инсон фожеасини туб-тубидан идрок этишга жазм этади. Инсонни қанчалик чуқур англаганинг сари ундан ҳафсаланг пир бўлади, кўнглинг қолади, унинг ожизлиги, ноқобил ва ноқислигини кўриб ҳам раҳминг келади ва ҳам газабинг кўзгайди. Бу ночор маҳлуқнинг айбларини ўзига

кўрсатиб, илоҳий мартабага ҳидоят этмоқчи бўлади вали-юллоҳ. Воқеан, инсонпарварлик нима? Инсондаги нуқсонларни очик-равшан айтиб, шу нуқсонлардан қутулиш йўлини кўрсатишми ёхуд уни “буюксан”, “улугсан” деб мақташми? Менимча, биринчи йўл афзал ва фойдали. Инсоннинг ожизликларини кўрсатиш, уни мазаммат этиш, бадбинлик эмас. Аксинча, чин гуманизм инсон учун қайғуришдир. Инсон учун қайғуриш эса, унинг нуқсон ва гуноҳларини кўрсатиш, тўғри йўлга бошлаш ҳисобланмоги керак. Қуръони Каримда ҳам Парвардигори олам инсоннинг мукаррамлиги, шамойили гўзаллиги, Ердаги “халифа” экани, фаришталар унга сажда этгани ҳақида оятлар юбориш баробарида, инсоннинг норасолиги, гумроҳлиги, манманлиги ва ҳоказоларни ҳам кўрсатиб, буни нуқсон сифатида кўрсатган. Ҳатто, барча иллатлар одамдан, барча яхшилик Оллоҳдан деган қарама-қарши мазмунли оят ҳам келтирилади “Куръон”да. Водарено, одамнинг шайтон гапига кириб, ақл дарахти мевасини татигани (ёки буғдойни егани) ва оқибатда жаннатдан қувилиши ҳам унинг камчилиги, нуқси, гуноҳи, ахир. Шундан бери инсон савобу гуноҳ, хайру шарр, жаннату дўзах, Ҳурмузд ва Аҳриман, нуқсу камол, раҳмон ва шайтон орасида саргардондир, гоҳ у томонга, гоҳ бу томонга ён босиб, гоҳ ғофил ва гоҳи хушёр бўлиб, умр ўтказиб келмоқда...

Аҳмад Яссавий тариқат изтироблари, ажзу азият чекиш йўли билан инсонни поклаб, нуқсонлардан, нохуш феъл-атвордан халос этиш мумкин, деб ўйлайди. Тарки дунё ана шу тадбирининг бошидир. Зоро, илоҳий маънавиятга талпинувчи, поклик ва покизаликни, ҳақни севувчи ҳар бир ориф, мутафаккир шахсда узлат ва хилватга эҳтиёж, соғинч бор. Шундай қилиб, тарки дунёчилик ошиқ руҳнинг талабидир:

Дунё қўймай, ҳол илмини билса бўлмас.

Сўфий — илоҳ ошиғи, унинг кўнглида Оллоҳдан ўзга нарса бўлмаслиги керак. Бундай одам қандай қилиб дунёга боғлансин? Тарки дунёнинг ёрқин намунаси Иброҳим Адҳам саргузашти, кўп шайхлар қатори Яссавий ҳам Иброҳим Адҳамни ибрат қилиб кўрсатади. Иброҳим Адҳам қалбida илоҳий ишқ жўш ургандан кейин Балҳ шаҳрида тахт-тожи, бола-чақасини ҳам ташлаб, хирқа кийиб дар-

веш бўлган эди. У Худо муҳаббатини фарзанд муҳаббатидан ҳам баланд қўйди. Аҳмад Яссавий ўзи ҳам Иброҳимға эргашмоқчи бўлади, аммо тарки дунё ҳақида қизгин даъватлар қилган шоир шу ерга келганда юраги ларзага тушиб, мана бундай сатрларни битади:

*Оллоҳ учун фарзандларим етим қилсам,
Жондан кечиб, молдан кечиб ғариб бўлсам,
Биёбонда ялгуз қоздек нола қилсам,
Нечук илож этаримни билмам, дўстлар!*

Бир томондан илоҳий ишқ тугёни, иккинчи ёқдан, аҳлу аёл, фарзанд муҳаббати шиддати бақамти келган. Ориф инсон қалбидаги дардли фожеа, нозик руҳий мушкилот тасвирланади. Яссавийнинг мазкур гоялари Фаридиддин Аттор ва Жалолиддин Румий асарлари билан ҳамоҳангидир. Чунки Аттор “Илоҳийнома”, “Жавҳаруз зот” номли дostonларида фарзанд муҳаббати билан Худо муҳаббатини кўп марта қиёслаган.

Шуни айтиш жоизки, Яссавийнинг ўзи олтмиш уч ёшга киргунча оиласи, фарзандлари билан умр кечирган, бобгонлик қилган, косатарошлиқ касби билан шуғулланиб, муридлар тарбиялаган. Бироқ, ўшанда ҳам шайхул машойихнинг қалбida илоҳ муҳаббати устун эди, у дунёга эътибор қилмас, нафсни одамни бузадиган нарса деб қарапди. Бу эътиқод унда ота мерос бўлиб, Арслонбоб ва Юсуф Ҳамадоний тарбияси туфайли яна кучайганди. Зотан, тарки дунёчилик — бу ахир авлиёлар тавбаси, улар мижозига бу сут билан киргандир. Авлиёлар тарки дунё қилишни барчадан талаб қилган эмаслар, чунки узлатнишинлик, зикру самоъ дарвеш “насибаси” (улуши). Яссавий ўзини фақирлар зумрасига киритади ва бу билан фахрланади. Фақир эса дунёнинг асбобу аҳволидан ҳеч нарсага эга бўлмаган, ҳеч бир тамаъу даъвоси бўлмаган киши, фақирларнинг Оллоҳ дийдоридан ўзга талаблари йўқ. Фақирликни инсонийлик моҳияти деб билиб, фанийлик, эгаликни Оллоҳнинг сифати ҳисоблайдилар.

“Девони ҳикмат”да ёзиладики, Яссавий руҳи ҳали у туғилмасдан Илоҳга ошиқ эди. Чунки ҳазрати Пайгамбар алайҳиссалом Меъроҷ тунида кўкда фақр ҳайкалини

күрдилар (нур шаклида). Бу менинг рұхим эди, деб ёзади Аҳмад Яссавий:

Меърож узра ҳақ Мустафо рұхим күрди.

Үшал рұхким, Аҳмад онаси ҳамлида пайдо бўлган куни унинг вужудига кирган эди ва танаси билан бирга яшади. Бироқ, ушбу рұх танага кирмасдан аввал ҳам баркамол ошиқ бўлиб, “кўз ёшли, боши эгик, қадди ҳилол эди” Яъни тоат-ибодатга мойил, комил мусулмоннинг рұхи эди. Шу боис бу рұх танага кирган заҳоти, жисм билан келишолмай, ўз аслига қараб интилди:

*Тўққиз ою тўққиз кунда ерга тушдим,
Тўққиз соат туролмадим, кўкка учдум.*

Чунки бу рұхнинг ватани Тангри ҳузури, жабарут оламиdir. Шунинг учун у аршу самоларни сайр қила олади, ҳаққа роз айтади, жисмоний талаблар, яъни ҳирсу ҳавас, ҳасад ва манманлик, лаззатпастлик тимсоли нафс билан жиҳод бошлайди. Нафс эса дунё демакдир. Бошқача айтганда тарки дунё қилиш — тарки нафс қилиш, шайтоний ҳирсларни жиловлаш демак:

*Нафс йўлига кирган киши, расво бўлур,
Йўлдан озиб, тойиб тузиб гумроҳ бўлур,
Ётса-қўнса, шайтон била ҳамроҳ бўлур,
Нафсни тегзил, тегзил, эй бадкирдор!*

Нафсга нафрат Аҳмад Яссавий шеъриятида кучли ифодаланган. Инсон зотини бузиб, хароб этган, энг қабих ишларни қилишга йўллаган нарса унинг нафсидир. Жаҳонгирилик, уруш ва вайронагарчиликлар, беҳисоб қирғин ва шафқатсизликларнинг сабаби ҳам нафс. Солиҳ инсон аввало нафсини енгади. Фанофилоҳга йўл очаман десанг, нафсни ўлдир, яъни “ўлмасдан бурун ўл”, деб таъкидлайди туркнинг улуғ мураббийси. Аммо бу йўл оғир ва машаққатли. “Жондан кечмай ишқ шаробини ичса бўлмас” Яссавий “ҳикмат”ларида “Муту анта қабла муту” (Ўлмасдан бурун ўлинг), “Ман арафа нафси арафуху рабби” (Кимки ўз нафсини таниса, раббини танийди), “Дунё ва дирҳамларга қул бўлганларга лаънатлар бўлсин”, деган

ҳадислар келтирилади. “Үлмасдан бурун ўлмоқ” — тирик туриб нафсни ўлдириш бўлса, “Кимки нафсини таниса, раббини танийди” ҳадиси нафснинг ёмонлигини англашга ишорадир. Демак, нафснинг ёмонлигини англаган унга қарши курашади ва шу кураш уни раббини танишига қўмаклашади.

Шундай қилиб, дунё алоқасидан қутулган ошиқ инсон тариқат босқичларини ўтаётуб, ўзидаги ёмон хислатларини тарк эта боради ва яхши сифатларни касб этади. Натижада бойлик тарки, нафс тарки ёмон хулқ-атвор, золимлик ва шафқатсизликни тарк этиш билан баравар давом этади, Солиҳ изтиробларга сабр қилиб, худо ёдида яшаб, зикру тоатни канда қўлмай, қалбини илоҳий нурга тўлдириб боради.

Маълум бўладики, тарки дунё деганда Аҳмад Яссавий бойлик тарки, кишининг ўзидаги ёмон хислатлар тарки баробарида ёмон одамлар, золим ва нодонлар таркини ҳам назарда тутади. У дейди:

*Тариқатни шавқу завқи куймоқ-ёнмоқ,
Ҳақдан қочқон ножинслардан қочиб тонмоқ,
Юз минг турлук жафо текса, бўюн сунмоқ.*

Ҳақдан қочганлардан қочиш. Ҳамма гап ана шунда. Ҳақдан қочганлар — имонсизлар, ножинслар, кazzоб, фирибгарлар. Ҳақдан тонганлардан тониш эса тасаввух аҳлининг имонидир. Шоир олтмиш уч ёшга кирганда ўз хонақосининг бир бурчагида ер ости ҳужра ясаб, энди менга ер юзида яашаш ҳаром деб шу ҳужрага кириб кетади. “Девони ҳикмат”даги бир туркум шеъларида бу узлатнинг сабаблари тушунирилади. Бу сабаблардан бири-Расули акрамга муҳаббат, сидку садоқат ибрати бўлса, иккинчиси нодон ва ножинслар, худобехабарлардан қочиш эди:

*Ер остига қочиб кирдим нодонлардан,
Доно топмай ер остига кирдим мано.*

Хуллас, тарки дунёчиликни ижтимоий заарали ҳодиса деб билиш у қадар тўғри эмас. Буни ошиқ қалбнинг эҳтиёжи деб қараш лозим. Одамлар тарки дунё қилган чин

сўфийларга қараб ибрат олганлар, яхшилик қилиш, меҳру шафқат кўрсатиш, Худодан қўрқиши хисси пайдо бўлган.

Бу ўринда шуни ҳам айтиш керакки, дунёга нафрат фақат сўфийларнинг гояси эмас. Ушбу фоя тасаввуф пайдо бўлишдан анча олдин бор эди. Қадимги бобилликлар, форслар, юнонларнинг ёзма ёдгорликлари, айниқса, ҳинд эпосларида дунёнинг бевафолиги, инсонлардан дўстлик ва садоқат кутиш хато эканлиги ҳақида фикрлар мавжуд. Тасаввуфга алоқаси бўлмаган Абул Фараж, Абу Нунос, Ал Бухтурий, Абу Аъло каби араб шоирлари, Рудакий, Фирдавсий каби форс-тоҷик шоирлари ижодида фалакдан шикоят оҳангি, инсондан норозилик туйғуси акс этган. Абу Аъло инсон зотини лаънатлаб шеърлар ёзади, “мен отамнинг хатосиман” дея ўзидан ҳам нафратланди. Аммо жаҳоннинг бирор тадқиқотчиси Абу Аъло ал Мааррийни реакцион ёки бадбин шоир демайди. Аксинча, у арабларнинг буюк гуманисти сифатида тилга олинади. Чунки Абу Аъло инсонлар бадбахтлиги, нуқсу касофати, жаҳолат ва ваҳшийлигини нафратли сўз билан фош этароқ, чин инсон учун курашган эди. Аҳмад Яссавий ҳам шундай қилди. Фарқи шундаки, у буни тасаввуф гоялари ёрдамида амалга оширди.

Яссавийнинг тарки дунёчилигини зоҳидлар тарки дунёчилигидан ҳам фарқлаш керак. Зоҳидлар тақвоси тагида жаннатдан умидворлик, яъни тамаъ мавжуд бўлса, сўфийлар тарки дунёчилиги замирида муҳаббат ётади. Сўфий тафрид ва тажрид билан руҳини поклаб, ҳаққуляқин мартабаси сари кўтарилади, фано ҳолати нашидасидан лаззат олади. Шунга асосан, Яссавийнинг муқаддас руҳ тили билан айтган “ҳикмат”ларини реакцион, ғайриинсоний дейиш нотўғри. Ҳўжа Аҳмад Яссавий умр бўйи мазлумлар, етим, гарибларни ҳимоя қилди, ўз ҳалқасига олди. Дарвешлар, соғдил, солиҳ одамлар унинг таълимотини қабул қилиб, эл орасига ёйдилар. Шоир пораҳурлик, ҳирсу ҳасадни, жаҳолатни танқид қилди, ҳаром еган қозилар, ришва олган муфтиларни, риёкор шайхларни мазаммат этди. Буми “реакцион” фоя?

Аҳмад Яссавий шеърияти энг ҳалқчил ва ҳалқсевар, ҳақсевар шеъриятдир. Унинг гоялари инсоният қозонган энг ардоқли гоялар қаторида абадий яшаб келаверади.

ЯССАВИЙ ИЖОДИДА ИШҚ ТАВСИФИ

Покиза илоҳий муҳаббат шавку завқини куйлаш Хожа Аҳмад Яссавий ижодида алоҳида ўрин эгаллайди. Ишқ — руҳни дунёвий губорлардан тозалайдиган, қалбга бир олов — нур бўлиб кириб, уни Парвардигор васлига ҳидоят этадиган қудрат, маърифат ва ҳақиқатга ошно этувчи, кишига ўзлигини англаш, инсонийлик моҳиятини кашф этишга ёрдам берувчи куч, мис вужудни олтинга айлантирувчи кимё. Ишқ ҳам дард ва ҳам дармон, ҳам азоб ва ҳам роҳат. Тариқатнинг барча масалалари — ҳол ва фано, ботин ва зоҳир, ҳайрат ва тавҳид, бехудлик ва девоналик ва ҳоказолар ишқ тушунчаси орқали англашилади ва тушунтирилади. Чунки илоҳий муҳаббат моҳиятини англамаган одам тасаввуфни ҳам тушунмайди, тасаввуф талаблари, тариқат йўлига кирган кишининг ақида ва фоялари, ҳолатини идрок этолмайди. Яссавий ижодидаги тарки дунёчилик, узлат, садоқат ва шафқат фоялари айни шу муҳаббат фояси билан узвий вобаста бўлиб, уларни бир-биридан айри тасаввур қилиш мумкин эмас. Зеро, кўнглида ишқи бор одамгина туну кун поклик ва ҳақиқатнинг олий тимсоли бўлган Аллоҳга интилади, нафсга қарши юриш бошлайди, бу йўлдаги не-не азоблар, хорлигу хўрликларга чидайди.

Кейин эса... Кейин руҳий ҳолат лаззатини топади.

Аҳмад Яссавий ўзини “ҳақ таоло партавидан” баҳраманд бўлган, гўдаклигига илоҳий ишқ “жазбаси” теккан киши эканини фаҳр билан тилга олади. Маълум бўладики, валийлик, кашфу каромат истеъдодининг нишона бериши ҳам ишқдандир. Яъни чин ошиқ — чин сўфийдир, бошқача қилиб айтганда, ишқ илоҳни севиш, унга сифиниб, нола-муножотлар қилишгина бўлмасдан, балки Аллоҳни таниш ва, демак, ўз аслини таниш, камолотга етишиш йўлидир.

*Ишқ бодини меңнат тортеб күкартмасанг,
Хорлик тортеб, шум нафсынги ўлдирмасанг,
Аллоҳ деюб ичга нурни тұлдирмасанг,
Валлоҳ-бilloҳ, сенда ишқнинг нишони йүқ.*

Ха, ошиқликнинг белгиси — хоксорлик, камтаринлик, сидку садоқат. Ошиқ бұлған одам үзини барчадан кам деб ҳисоблаши, бошига келгап балоларга мардонавор чидаши, манманлик, ғуур өттегінде тақаббурни, ҳасад-ҳирс каби салбий хислатларни тарқ этиши керак. Бугина эмас, тамаъ ва ман-фаат тимсоли бұлмиш дунёни ҳам тарқ этиш керак. Чунки то дунёning үзини тарқ этмаса, нафс тамаъидан халос бўлолмайди киши. Илоҳ ошиги тариқат талабларини сўзсиз бажариб, факр мартабасидан фано сари интилади. Илоҳиёт оламининг чексиз гўзалликлари, абадият қурдатидан ҳайратга тушади, руҳи тиникиб, мусаффо ҳолга киради. Аммо бу йўл ғоят оғир ва машаққатли: “Ошиқ куяр, жондан тўяр, ҳақни суяр” Чин ошиқларнинг кўзи гирён, дили бирён-дир, деб ёзади Яссавий. Ҳақ зикрини мағзи жондан қила олган, муҳаббат шавқидан “уч юз олтмиш томирлари” тебранган кишигина чин ошиқдир. Дунёроҳатини афзал билган, молу мулкка, дунёга берилган киши ошиқман деса, унга ишонмаслик керак, у риёкор, “ёлгон ошиқ”дир, деб ёзади Аҳмад Яссавий:

*Ишқ даъвосин менга қилма, ёлғон ошиқ,
Ошиқ бўлсанг, бағринг ичра кўз қони йўқ.
Муҳаббатни шавқи бирлан жон бермаса,
Зоеъ кечар умри ани— ёлғони йўқ!*

Яссавий ошиқларни зоҳид ва обидга қарама-қарши қўйиб тасвирлайди. /Умуман, тасаввуф шоирларида бу анъанага айланган эди/. Нега шундай? Ахир зоҳидлар тасаввуф аҳлига бутқул бегона эмаслар-ку? Тасаввуфнинг талабларидан бири ҳам зуҳд ва вараъ /парҳез/дир. Аммо шунга қарамай, зоҳидлар билан ошиқлар бир-бирига зид табиатли кишилардир. Чунки зоҳидлар тақво ва ибодат билан шуғулансалар-да, бироқ тамаъдан холи эмас эдилар, бунинг устига худони ёниқ ишқ билан севиш, илму ирфон асроридан бохабарлик улар ақидасига сифас эди. Шунинг учун тасаввуф аҳли зоҳидлар, инчунин обид ва муллаларни ҳам зоҳирбин кишилар, яъни зоҳирий дунё

билан, расму русумлар билан ўралашиб қолган калтафаҳм кишилар деб ҳисоблаганлар. Ошиқ сўфийлар эса, тамаъдан мутлақ холи эдилар, улар учун Аллоҳ дийдори ҳамма нарсадан афзал ҳисобланган ва шунинг учун ботиний оламни ривожлантириш, кўнгил ойнасини поклаш билан маъшуқ — Илоҳга мушарраф бўлиш иштиёқида ёнганлар.

Хожа Аҳмад Яссавий ҳазрати Муҳаммад алайҳиссаломни, Боязид Бистомий ва Мансур Ҳалложни чин ошиқ на-мунаси қилиб тасвирилаган. Муҳаммад пайгамбар бутун ву-жудлари билан Аллоҳ ошиғи эдилар, ул зотнинг кўкка кўтарилиши, Меъроҳ туни Парвардигор билан мулоқо-ти, фақрнинг нурли ҳайкалини кўриши, ерга тушиб, фа-қир, фариларнинг бошини силаши ҳаммаси ошиқликнинг боисидир, дейди Яссавий.

*Ул Буроққа боқуб анда ҳайрон қолур,
Ошиқ бўлмай ул Буроққа миниб бўлмас.*

Ҳазрати Муҳаммад Яссавий учун буюк идеал, камо-лот, эзгулик ва хайру эҳсон, имону эътиқод, садоқат ва муҳаббатни жамулжам этолган мукаррам зот. Умуман, Аҳмад Яссавий тариқати — бу шариат ва тасаввуфни ажаб-товур омухта этолган, исломий ғояларни сўфиёна таъли-мотлар қатига сингдириб, туркона руҳ билан қувватлан-тирган тариқатдир.

Яссавий кўп марта тилга олган ва ҳаяжон билан куйла-ган сифатлардан бири ҳазрати Пайғамбарнинг меҳрибон-лиги, шафқат кони эканлигидир. Пайғамбар “фарид, фа-қир, етимларнинг кўнглини овлашни” ҳайтининг мазмуни деб билган, “кўнгли қаттиқ халойикдан қочган” Яссавий бу ишда ҳам пайғамбарга эргашганини баён этади:

*Fарид, фақир, етимларни Расул сўрди,
Ўшал туни меъроҳ чиқиб ҳақни кўрди,
Қайтиб тушиб, фарид, фақир ҳолин сўрди,
Фариларни изини излаб тушдум мано!*

Ҳазрати Муҳаммад бутун умри давомида умматим деб ёнди, умматнинг ғамини еди, бағри-дили қон бўлиб, ум-матлари гуноҳини кечиришни худодан нола қилиб сўра-ди, кечалари тоат-тиловат қилиб чиқди. Умматларига

қиёмат қуни шафेъ бўламан, шафоат келтираман деб ваъда берди:

*Яланғочлик, очликка қаноатлик Мұҳаммад,
Осий, жоғий умматга шафоатлик Мұҳаммад,
Тунлар ётиб уюмас, тиловатлик Мұҳаммад,
Йўлдин озгон гумроҳга ҳидоятлик Мұҳаммад.*

Аҳмад Яссавий Аллоҳ ошиғи, аммо унинг Аллоҳга муҳаббати Пайғамбарга бўлган муҳаббат орқали ўтади. Аллоҳнинг ҳабиби Расули акрамни шоир қайноқ қалб билан севиб мадҳ этар экан, Мұҳаммад нурида барча ҳақиқатларни мушоҳада этади. Яссавий ақидасига кўра, олам бошида Мұҳаммад нури ётади. Тангри таоло аввал шу Нурни ато этиб, кейин ўзга оламларни яратган. Бу Нур олам жамоли ва камолида мужассам. Яссавий ўз руҳини ҳам ана шу Нур билан пайваста деб билади. “Меъроҳ узра ҳақ Мустафо руҳим кўрди”, деб ёзади у. Бу Меъроҳ кечаси Пайғамбар кўкда кўрган фақр нурига ишорадир. Шоир айтмоқчики, мен ҳам ўша нурдай покман, ўша нурданман — фақирман, Пайғамбарнинг давомиман, менинг ишқим ўша Расууллоҳ ишқининг давомидир. Ахир Яссавийнинг пири бузургвори Арслонбоб тўрт юз йилдан кейин тилининг остида асраб Аҳмадга етказган хурмо ҳазрати Пайғамбарнинг улуши эди, яъни Яссавий Мұҳаммад фақрнинг, Мұҳаммад суннатининг ва Мұҳаммад тариқатининг меросхўри.

Шу боис Аҳмад Яссавий гарчи Арслонбобдан, Хожа Юсуф Ҳамадонийдан таълим олган бўлса-да, лекин ҳақиқий пири муршид деб Мұҳаммад Мустафони тилга олади. Шоир Пайғамбар гоялари, ҳақиқатини бир маст этувчи шароб деб ва рамзий маънода Пайғамбарнинг ўзларини Пири муғон деб атайди:

*Бихамдуллоҳ пири муғон май ичурди,
Ул сабабдин олтмиш учда кирдим ерга.
Пири муғон ҳақ Мустафо бешак билинг,
Қайга борсанг васфин айтиб таъзим қилинг.*

“Девони ҳикмат”да ҳазрати пайғамбарга бағишлиланган бир туркум ҳикматлардан ташқари қарийб барча щеърларида пайғамбар номи тилга олинади. Биринчи ҳикматдаёқ

улуг шоир ва султонул орифин Расулуллоҳни поклик тимсоли, ибрат ва намуна қилиб күрсатади. Пайғамбарнинг шахси, доим ҳазрати Пайғамбаримизни “Ҳақ Мустафо” унвони билан тилга олади. Бу билан бириңчидан, Мұҳаммад саллоллоҳу алайҳи васаллам пайғамбари барҳақ эканини таъкидлаш бўлса, иккинчидан ҳақ васлига етиш, Аллоҳ амрини адо этиш пайғамбар йўлини тутиш, пайғамбар суннатига садоқат кўрсатиш орқали боришини айтишдир.

Худди шу аснода Аҳмад Яссавий Мансур Ҳалложни ҳам Илоҳ ошиғи, ҳаққа етган улуг инсон сифатида куйлаган. “Девони ҳикмат”да Мансур мадҳига багишланган алоҳида шеър бор. Маълумки, Мансур Ҳаллож илоҳий ишқ авжиди бехуд бўлиб, “Аналҳақ” / мен Худоман, ҳақман/ дегани учун шариат аҳли томонидан қатл этилган эди. Лекин қизиги шундаки, тариқатни шариатсиз тасаввур этолмаган, Мұҳаммад Мустафонинг муҳиби Аҳмад Яссавий Мансурни коғир деб билмайди, муллаларга қўшилиб уни ёмонотлиқ қилмайди. Аксинча, Мансур гоялари чин илоҳ-севарлик гояси сифатида талқин этилади. Яссавийнинг фикрича, муллалар Мансурни тушунмадилар, уни ноҳақ қатл этдилар. Аҳмад Яссавийнинг ёзишича, Мансур “ҳақни топган девоналардан” биридир, ундайлар “бехуш сўзлайди”. Аслида Мансур Ҳаллож аршни кўзлаган мақомлари баланд зотлардан бўлиб, маломат юзасидан “халққа ўзин” атайлаб расво қилиб юрар эди. Яссавий бир қизиқ халқона ривоятни келтирган: Мансурни қатл этганларидан сўнг, унинг жасадини куйдирадилар. Олов кўкка чиққанда, ма-лоикалар бўзлаб ҳаққа нола қиласидилар, жаннат ҳурлари ё Мансур деб аза тутадилар. Подшоҳ Мансурнинг кулинни йиғиб дарёга отишни буюради. Қишида дарё тошиб, халқ чора истаб шоҳ олдига келадилар. Подшоҳ нима қилишини билмай, Зуннун Мисрийга одам юборади. Зуннун Мисрий Мансурнинг қатл олдидан қылган башоратига биноан, унинг кулидан бир ҳовуч олиб қолган эди. Зуннун “Ё Мансур” деб шу кулни дарёга ташлаганда, дарё орқасига қайтиб, халқ омон қолади. Подшоҳ Зуннунга катта бойлик тухфа бермоқчи бўлади, аммо у “зоҳир гадо, ботин ичра ман шаҳаншоҳ” деб мукофотни рад этади. Аҳмад Яссавий бўлса, хуносада ёзади:

*Ботил кўзлар хос валини танимаслар,
Ким яхшидур, ким ёмондур, танимаслар.*

Дарҳақиқат, илоҳ ошиги бўлган валиуллоҳ зотларнинг амали ва сўзини англаш, уларни таниш осон эмас. Мансурни, Насимиини, Айнулкуззотни, Суҳравардий ва Машрабни қатл этганлар “кўзлари ботил”, қалбсиз ва зоҳирбин кишилар эдилар. Афсуски, бундайлар яқин-яқингача, мавжуд бўлиб келдилар. Илгариги зоҳирбинлар дин номидан тасаввуф аҳлига тош отган бўлсалар, коммунист ақида-парастлар динга қарши кураш васвасасига берилиб, Яссавий ва унинг маслакдошларини бадном қилишга уриндилар. Золим бойлар, порахўр қозилар, нодон-жоҳилларни нафрат билан мазаммат этган улуг шоирни “феодализм” куйчиси, “диний-мистик шоир” деб, унинг таълимотини халққа зид, файриинсоний деб талқин этдилар.

Холбуки, Яссавий энг халқчил, энг инсонпарвар шоирларимиздандир, фақат бу улуг авлиёнинг нияти ва мақсадини тўғри англаб, тўғри тушунтириш керак. Унинг фикр андозаси кенг, қамрови бепоён. Бу андоза бизнинг ўлчовларга тўғри келмайди. Яссавий зулм ва золим ҳақида гапирап экан, бутун инсоният тарихини, дунё ва илоҳни, руҳ ва жисмни назарда тутиб фикр юритади. Одамлар орасига адоват ва қасду қасос ургунини сепган синфий кураш назариясига, албатта, Яссавийнинг нафс ҳақидаги, ўз-ўзини поклаш ва маънавий камолот ҳақидаги, илоҳий ишқ ҳақидаги қарашлари мос келмас эди. Яссавий муҳаббат билан одамларни бирлаштириш, одамлардаги одамийликни ярқиратиш, ҳайвоний сифатларни йўқотиш ҳақида қайғурди. Бу чин гуманизм эмасми, ахир? Яссавий ҳикматларининг халқимиз ичидаги асрлар давомида яшаб келаётганига боис шудир балки?

ИШҚНИ ОЛОВЛАНТИРГАН СУВ ЁХУД “ҚАРО КҮЗИМ”

Бир донишманддан: дунёда энг кучли лаззат нима? — деб сўраганларида, у: сўз лаззатли, сўз санъатидан ҳузурланиш, деб жавоб берган экан. Чинданам шундай. Инсоннинг маънавий камолоти, ақл ва тафаккур қудратини намойиш этувчи, ижод ва истеъод меваси бўлмиш бадиий Сўз кишига олам-олам завқ бағишлийди, ҳайрат ва ҳаяжонимизга сабаб бўлади. Аммо мўъжизалар мўъжизаси — бадиий сўз лаззатини туйиб, руҳий ҳаловат олиш учун уни чуқур идрок этмоқ, асар маънолари-нинг бутун нозик жиҳатларини қат-қатигача тушуниб етмак лозим. Айниқса, сўз санъатини фоят баланд қадрлаган ва тил, услугуб томонидан биздан анча узоқлашиби қолган классик шоирларимизнинг мажоз ва истиоралар, ўзига хос йўсинда пардаланган маъноларга бой асарларини тушуниш, ўқиб-уқиш хийла қийинчиликлар туғдираётгани сир эмас. Жумладан, улуғ Навоий асарлари ҳам. Олимларнинг тадқиқотлари, “Ҳамса” достонлари-нинг насрый баёнлари, алоҳида нашрлар учун тузилган изоҳлар, “Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати” мушкулимизни бир қадар осонлаштирган бўлсада, лекин буюк шоирнинг “маънолар ҳазинаси”ни кашф этиш, унинг бемисл санъати сирларини очиб, шеърият ихлосмандларини ундан баҳраманд қилиш эҳтиёжи батамом қондирилган эмас. Назаримда, бу ишни янада давом эттириб, Судий Баснавий каби қадимги шарҳчи-ларнинг иш усулидан фойдаланиш анча самарали кўри-нади. Зоро, модомики Саъдий, Ҳофиз, Жомий, Навоий замондошлари учун ғазални байтма-байт, мисрама-мис-ра, ҳаттоти сўзма-сўз “майдалаб” тушунтириш лозим бўлган экан, бизга бу яна ҳам муҳимроқ ва зарурроқдир.

Шуларни ўйлаб, тажриба тариқасида Алишер Навоий-нинг айрим ғазалларини классик шарҳ усулида тафсир қилишни лозим топдик.

Бу ғазал қуидагича бошланади:

*Қаро кўзум, келу мардумлик эмди фан қилғил,
Кўзим қаросига мардум киби ватан қилғил.*

Аммо Тўйчи ҳофиз Тошмуҳаммедов XX аср бошида ушбу газални “ушшоқ” куйига солиб куйлагандан кейин у “Қаро кўзим” номи билан машҳур бўлиб кетади. Айтишларича, ҳофизнинг ёш бир фарзанди бевақт оламдан ўтгандан кейин ушбу ғазални қўшиқ қилиб куйланган экан, ўзининг дарду ҳасратини куйга солиб, нола қилган. Ҳа, қўшиқ ҳофизнинг илоҳий овози билан ниҳоят таъсирчан жаранглайди, Навоий сўзлари юрак қатларига сингади.

Аммо Навоийнинг сўфиёна маъноларини англаған одамга Тўйчи ҳофиз ушшоги яна ҳам кучлироқ таъсир этади. Зеро, “ушшоқ” ошиқлар дегани, яъни ошиқларнинг ишқ дарди, айрилиқ ва садоқат изҳоридан ҳосил бўлган туйфулари ноласи, фалакка ўрлаган фифон бу. Ушшоқ – шашмақом куйларидан. Шашмақом сўфийлар мақомотининг мусиқавий ифодаси. Демак, ушшоқ Илоҳга интилган рухнинг нолаларидан бири.

Дарҳақиқат, ушбу ғазалда ошиқнинг етуклиқ ва камолот тимсоли – Комил инсонга муҳаббати ифодаланди. Тасаввуф лугатларида кўз – Комил инсон тимсоли деб шарҳланади, чунки у фақат ўзгаларни кўради, ўзини эса кўрмайди. Агар юз илоҳий зуҳурrot рамзи бўлса – кўз шу зуҳурrotни жамлаган манбаъ – мазҳар комилликнинг рамзи. Кўзни севиш орқали илоҳий жамолни севиш ифодаланади. Навоий қаҳрамони ана шу Инсонни ўз кўзининг гавҳарига айлантироқчи – қалб чироғи этмоқчи бўлади. Шоир ишлатган сўз ўйинлари ҳам шунга йўналтирилган: “мардум” – кўз қораочуғи ва инсонийлик маъносида келади, “фан” – одат, ўрганиш ва тадбир.

Шундай қилиб, байтнинг мазмуни: “Қора кўзлугим (гўзал ёрим), кел энди, одамийлик мурувватини расм қил-

гин (үрганиб ол); кўзимнинг қорачигига (гавҳарига) гавҳар (қорачиг) каби ўрнашгин (маскан тут)”. Алҳосил: “қора кўзлигим, келгин-да, лутф-шафқат, вафо расмини туз (вафоли бўл), мен учун сен кўз қорачигидай азизсан, жойинг кўзим ичидা”

Демак, Комил инсон, пири Комил Навоий учун энг азиз, энг маҳбуб, энг қадрли ва уни кўз қорачуғидай асрарашга интилади, унга талпинади, бутун вужуди билан шу вужудга сингиб кетмоқчи бўлади.

Бундай байтлар классик танқидчиликда шоирлик маҳоратининг баланд намунаси-хусни матлаъ (шоҳ байт) деб баҳоланганд.

Фазалнинг иккинчи байти:

*Юзунг гулига кўнгул равзасин яса гулшан,
Қадинг ниҳолига жон гулшанин чаман қилғил.*

Бу байтда сўз ўйини, мажоз йўқ, аммо бир-бирига вобаста бўлган тўртта истиорали бирикмадан фойдаланиб, ўзига хос бир илтижо оҳангини кучайтирувчи зарофатли тасвир ҳосил қилинган. Булар: юзинг гули, кўнгил равзаси (кўнгил боғи), жон гулшани иборали. Гул, боғ, ниҳол, гулшан, чаман ўзаро алоқадор тушунча-образлар. Шунинг учун ҳам мазкур байтни тушуниш унча қийинчилик туғдирмайди, воқеан кўрилган образлар ҳозирги шеъриятда кенг ишлатилмоқда. Бироқ, шунга қарамай, Навоийнинг бу сатрлари ҳам ички рамзий маънодан холи эмас. Қўлланилган иборалар фақат бир маънони ифодалайди, десак хато қиласиз. Чунончи, “Қадинг ниҳолига жон гулшанин чаман қилғил”, деганда Навоий кўриниб турган зоҳирий маъно билан бирга, араб ёзувининг хусусиятидан фойдаланиб (“жон” сўзи арабча ёзилганда алиф ҳарфи ўртада келади), қадинг алифдай жон ичидаги бўлсин, деган маънони ҳам қистириб кетган. Шу сингари, “кўнгил богини гулшан қилиш” деганда, хурсандчилик (кўнгилнинг ёр юзини кўриб гулдай очилиши) ва бунинг тескариси дард-маҳзунлик (ишқ изтиробида кўнгил яраларининг яллиглаши) маънолари мужассам.

Алҳосил: “Эй ёр, кўнглимнинг боғини юзингнинг гули учун гулшан қил, жонимнинг гулшанини эса қадинг ни-

ҳоли учун чаман қылғин” Ёки: “Менинг күнглим, қалбим сенинг гул юзинг яшнаб турадиган гулшан бўлсин, қадинг ниҳоли жоним ўртасида алифдай турсин” Ёхуд: “Сенинг гулдай юзингнинг жойи менинг күнглим, у кўнгил яраларига даво, у қалбим гулларини яшнатади. Гўзал суратинг, баланд, зебо қоматинг жоним ичидা, бу ерни ўзингга макон қил”

Бу байтнинг сўфиёна маъноси эса қуийдагича: боя биринчи байтда кўз Комил инсон тимсоли дедик. Қад эса (шу каби алиф ҳам) Комил инсон ҳайкалидир. Юз, айтганимиздай, илоҳий гўзаллик мазҳари. Энди “юзинг гули” — мазҳарининг порлаши, яшнаши, кўнгул равзаси (боги) — ошиқнинг Ёрга интизор қалби. Шундай экан, шоир Комил инсоннинг порлаган нури қалбимга кирсинг, яъни Ёр юзининг гулини кўнгил боғига ўтқазиб, гулшанг айлантирай, дейди. “Гулшан” эса бу ерда Пир ёки Комил инсон сўзи, дийдоридан қалбнинг яшнаб кетишини англатади.

Иккинчи мисрада биринчи мисрадаги маъно кучайтирилган: комил инсон ҳайкали ҳам жон ичидаги бўлсин — маъшуқа образи қалбда нақшлансан.

Учинчи:

*Таковарингга бағир қонидин хино боғла,
Итингга ғамзада жон риштасин расан қилғил.*

Таковар — тез юрадиган, ўўрга от. Маъшуқ уни мишиб сайдига чиққанда ошиқ дарди баттар ортади, безовталанади. От ва унинг суворийси саркаш, бебок, бепарво. Бу анъанавий тасвир ҳар хил кўринишида классик шеъриятда тез-тез учраб туради. Бироқ ана шу анъанавий образларни Навоий халқ ичидаги кенг тарқалган хино қўйиб ясаниш одати билан боғлаб, чиройли, завқли поэтик маънони юзага чиқара олган. Хино қўйиши Шарқ халқлари, жумладан ўзбек халқи орасида қадимиий удум. Айниқса, қиз-жувонлар, келинлар шодиёна кунлари қўл-оёқлари, юзларига хино қўйиб ясанганлар, бу шодлик ва хурсандчилик қилиш белгиси ҳисобланган. Хино маҳсус ўсимлик баргидан олинади. Барг қутилиб, яхшилаб сувга аралаштирилади ва байрам арафасида кечкурун қўл-оёқларга (кафтга, бармоқларга), сочга боғ-

ланади. Эрталаб турганда, хинонинг тўқ қизил ранги баданга кўчади ва узоқ сақланиб туради. Навоийнинг лирик қаҳрамони эса ўз маъшуқига мурожаат қилиб, ўзига эмас, балки отига ошиқнинг бағир, яъни жигар қонидан хино боғлашни илтижо қилиб сўрайди. Чунки у ёрини шу даражада севадики, унинг ҳар қандай жафосига чидашга тайёр, йўқ-йўқ, бугина эмас, у ёрга ёлвориб, хоксор ошиқни азоблаш, қийноқлар гирдобига олишни тилайди. Ахир ёр қийноқлари ошиқ учун ҳузур-ҳаловатда! (Хино гул, гулшан сўзларига ҳамранг бўлиб, сўфиёна тасвир ҳам ўзаро боғланган). Иккинчи мисра иборалари ҳам шунга туташиб кетади: ишқ дарди изтиробидан ингичкалашиб қолган жон ипидан (риштасидан) арқон ясад (расан-арқон) маъшуқ или бўйнига боғлашни хоҳлади. Ошиқ садоқати шундай бўлиши керак. У ёр или билан суҳбат қуришдан ор қилмаслиги, унга ҳам дил рози-ишқини сўйлаши, уни қучоқлаб ўпиши (Мажнун Лайли итини оғушига олгандай) ва ҳатто унга жон фидо қилиши мумкин. Навоий ана шундай садоқат тимсолидан илҳомланиб, ёрига муҳаббатини муболага авжида изҳор этади. Хуллас, байтнинг умумий маъноси бундай: “Эй ёр, саркаш, йўрга отингнинг оёқларига менинг жигаримнинг қонидан хино боғлаб, ғамингда қийналиб, озурда бўлиб қолган жон ипини иtingнинг бўйнига арқон қилиб bogла”

Тўртинчи байт:

*Фироқ тогида топилса туфрогим, эй чарх,
Хамир этиб ани яна ул тоғда кўҳкан қилғил.*

Кўриб ўтилган олдинги уч байтда лирик қаҳрамон ўз садоқатини билдириб, илтижо-ёлбориш оҳангига ёрга мурожаат қилган бўлса, тўртинчи байтга келиб у фалакка (чарх-фалак, осмон) қараб нола-фифон билан муҳаббат қудратидан жўшиб гапиради. Лекин шуниси борки, мазкур байт мазмунан аввалги байтлардан бутунлай узилган эмас. Зоро, бунда ҳам ишқ ва ошиқлик сулуки, фидойи қалбнинг талпинишлари куйланган. “Ўқ сўзлар” бу ерда фироқ тоги ва кўҳкан бўлиб, булар Фарҳоднинг фожеали тақдирига ишорадир. Фироқ тоги — энг оғир айрилиқ, улкан дард; айрилиқда Ширин ёдида жон бер-

ган Фарҳоднинг маскани. Фарҳод эса илоҳий ишқда са-доқат кўрсатиш, ўртаниш, андуҳ ва ҳажр тажассуми. Эсингизда бўлса, Алишер Навоий “Фарҳод ва Ширин” достонида Фарҳод исмига рамзий таъриф берар экан, уни Фироқ, Ранж, Ҳажр, Оҳ ва Дард сўзларининг би-ринчи ҳарфларидан таркиб топган дейди.

Кўҳкан ҳам Фарҳоднинг лақаби. Бу сўзнинг луғавий маъноси — тоғ кесувчи, тоғ қазувчи демак. Лекин ада-биётда Фарҳод лақаби сифатида ёки Фарҳод исми ўрнида истиора-символ бўлиб тарқалган. Чунки тоғ кесиш, не-не машақатлар билан ариқ қазиб, сув чиқариб, (Низомий сут оқизади), Ширин орзуларини ушатган, аммо муродига етмаган ошиқ Фарҳоддир. Ҳосили калом, шоир одамнинг лойдан яралганилиги ҳақидаги афсонага суюниб, дейди (байтнинг мазмуни): “Эй фалак, айрилиқ тоғида, яъни Фарҳод жон берган жойда) менинг жаса-димнинг тупроғини агар топсанг (чунки мен ҳам Фарҳод каби ишқ йўлида тупроқман), уни қайта қориб, яна ўша кўҳкан — Фарҳод, яъни фидойи ошиқ, одамни яратгин” Ёки: “Менинг ишқдаги дардим Фарҳод дарди би-лан баробар, балки ундан ортиқ ҳам. Агар мен маъшуқ ишқи йўлида жон берсам, тупроғимни янгидан қориб одам яратсалар, тағин Фарҳод каби ошиқ жисми вужудга келади”

Бу ерда ҳаққа бўлган ишқнинг азалий ва абадийлиги, Одам атодан қолганлигига ишора бор.

Бешинчи байт:

*Юзунг висолига етсун дессанг кўнгулларни
Сочингни бошдин-аёқ чин ила шикан қилғил.*

Шоир яна ёрга мурожаат қилишга қайтади. Аммо ав-валгидай ёлбориш-муножот оҳангиди эмас, балки унинг ошиқлар кўнглини овловчи жамолини (соч — ҳусни жа-мол нишонаси ва тажаллий олами) васф этиш орқали муносабат билдиради, ёрга бўлган меҳр бошқача йўсинда изоҳланади. Байтнинг мазмуни чин ва шикан сўзларини изоҳлаш воситасида очилиши мумкин. Чин ва шикан маънодош (синоним) сўзлар, яъни: чин — 1) рост, тўғри (ўзбекча маъноси); 2) ўрам, букум, ҳалқа-ҳалқа шак-лида бўлиш (форсий маънолари). Навоий бу ўринда ик-

кинчи маънони назарда тутган. Шикан — печу топ, қат-қат бўлиш, ўрам-ўрам, занжирсимон шакл олиш; 3) исканжа, азоб. Мисрада шиканнинг ҳар икки маъноси ҳам акс этган. Чунки ёрниң ҳалқа-ҳалқа бурамали зулфи ошиқ кўнглини илинтирадиган тузоқ, тузоққа тушган қуш азоблангани каби кўнгил ҳам шундай изтиробукубатни бошдан кечиради (сочни тузоққа, кўнгилни қушга ўхшатиш байтда зимдан англашилиб турибди). Аммо ошиқ бунга мингдан-минг рози. Ахир ёр зулфининг домига гирифтор бўлмай туриб, унинг висолига мусассар бўлиш мумкин эмас-да! Агар ақл зулфнинг бандида бўлиш бу қадар роҳат эканлигини билсайди, оқиллар занжиримиз изидан девона бўлардилар”, дейди Ҳофиз. Бедил бўлса “Зулфининг занжиридан минглаб дил қўзғолади” деб ёзган.

Нега шундай, нега кўнгул ёр зулфи ҳалқаларига илинмай висолга етиши мумкин эмас? Бу саволга, юқорида айтилганлардан ташқари, яна тасаввуф тимсоллари маъносига суюниб қўйидагича жавоб бериш мумкин: тасаввуф бўйича, соч — мавжуд дунё рамзи, юз эса илоҳий манбаба рамзиdir. Яъни: Мутлақ руҳ дунёни яратар экан, унга ўз нурини таратиб (тажалли этиб) ҳаракатга келтирган. Ҳусну жамол бағишилаган. Дунё — касрат, яъни кўпликни англатади, бунда илоҳнинг сифатлари мужасам. Дунё бепоён ва илоҳ манбасига нисбатан қоронгироқ — зулматли. Сочнинг узунлиги ва қоралиги ҳам дунёнинг бепоёнлиги ва зулматига ишора. Сочнинг ҳалқалари — солик руҳи овора, банд бўладиган дунё ташвишлари. Сочнинг уни — инсоннинг ўзи. Бошқача айтсак, инсон тажаллиётнинг охиридир, у асл манбага қайтишга интилади, чунки у Мутлақиятдан ажралган, ҳижронда. Лекин дунё ташвиши, зулматини — ҳалқаларини енгмасдан туриб, Мутлақ руҳ жамолига мушарраф бўлмайди. Висолга эришолмайди. Навоий байти ана шунга ишора.

Ва умуман, Шарқ поэтикасида маъшуқ юзини гул, гулшан, гунча, қуёш, ой; қошини камон, ярим ой; кипригини камон ўқи; лабини лаъл, гунча, ақиқ; тишлирини гавҳар, марварид, садаф; қаддини ниҳол, сарв дараҳти, алиф ҳарфи, шамшод; сочини занжир, ту-

зок, тун, шом; кўзини жодуга, оҳу кўзига ўхшатиш расм бўлган. Ҳар бир шоир шу анъанавий ташбех — образлар таносубиятидан янги маъно, янги тоза тасвиirlар яратиб, ўз маҳоратини намойиш этган. Шарҳлаётгани-миз байтда соч шунчаки тузоққа ўхшатилмаган, балки у бир жозиба манбаи, жамолнинг зуҳур этиш нуқтаси сифатида кўрсатилган. Маҳбубнинг ошиқ олдида ўзини оро беришга даъват бор. Шу тариқа, байтнинг умумий мазмуни: “Агар юзинг висолига кўнгилларнинг этишишини истасанг, сочинг (зулфинг, кокилинг)нинг ҳаммасини ҳалқа-ҳалқа, бурам-бурам қилиб юр” Ёки: “Кўнгилларни асир этиб, васлингга мушарраф қилмоқчи бўлсанг, сочингни занжирга айлантириб, уларни боғла ёхуд тузоқ ҳалқаларидай бурам-бурам қилиб илинтириб ол”

Ва яна: “Илоҳ жамолига, Комил инсон ҳузурига етмоқ учун жами изтироб ва азобларга розиман, эй ишқ занжиринг-ла боғла”.

Олтинчи байт:

*Хазон сипоҳига, эй боғбон, эмас монев
Бу боғ томига гар иғнадин тикан қилғил.*

Бу — “Қаро кўзим” газалининг мураккаб маъноли тагдор байтларидан бири. Шоир ишқу ошиқлик, севги ва садоқат ҳақида ёзиб келиб, орада бирданига дунё ва унинг ишлари, умр, ҳаётнинг ўткинчлиги тўғрисида фалсафий мушоҳадага берилади, бир армон-орзиқиши, афсус-ҳасрат аралаш маҳзунлик кайфияти юзага балқыйди. Эр жамоли васфи, садоқат изҳорининг хушҳолликларидан кейин буни қандай тушуниш мумкин?

“Хазон сипоҳи” — куз лашкари, хазонрезги пайт демак. Тикан, игна билан лашкарнинг найзалари ҳам қиёсга олинган: сон-саноқсиз қўшин қўлидаги учли найзалар узоқдан осмонга қаратиб терилган иғналардай қўринади. Бироқ гап фақат шу ташбехда эмас. Бунинг ўзи билан мазкур байтни шарҳлаб бўлмайди. Бу ўринда Алишер Навоий ўз даврида кенг тарқалган яна бир одат — боғ ва ҳовлиларнинг девори устини тиканакли буталар билан ўраб чиқиши назарда тутиб фикр юритган. Боғ ичидаги меваларни зааркунанда ҳайвонлар ва ўғрилардан қўриқ-

лаш учун шундай қилинарди. Шоир шунга ишора қилиб, дейдики, эй боғбон, сен бөгингнинг деворларинигина эмас, унинг томи устини ҳам бутунлай ҳатто игнадан тиканлар ясаб, беркитиб чиқсанг-да, уни ҳазондан сақлаб қололмайсан, барибир куз келади ва дараҳтлар барги ҳазон бўлади, яъни байтнинг мазмуни: “Эй боғбон, бу боғ томини игнадан тиканаклар қилиб ёпиб чиқсанг ҳам, куз қўшинининг ҳужумига монеълик қилолмайсан” Чунки инсон фалак айланиши, замонларнинг ўтиши, табиат қонуниятларига қаршилик қилишга ожиз. Шундай бўлгач, ёр висолига интил, ғанимат дамларини беҳуда ўтказмай умр шодликларидан баҳраманд бўл. Бунда яна ўткинчи дунёга меҳр қўйиш, олам-олам қўшин йиғиб жаҳонгирлик қилиш, молу мулк йиғишга қарши фикр ҳам мужассам. Зоро, қанча меҳр қўйма дунё бақосиз, фақат илоҳиёт абадий, ўшанинг ёдида яша. Вафоли ёр ҳам шу Оллоҳнинг ўзи. Маълум бўладики, байт оҳангиди ҳазинлик сезилса-да, лекин ботиний маъно хулосаси ҳаётсеварликка ҳидоят этади ва шу асосда олдинги байтларга билвосита боғланади. Навоий ошиқ садоқати, ишқ қурдатини куйлаб, ёрдан вафо тилаб (“кўзим гавҳарига жойлашиб олгин”), умрнинг ўткинчлиги муқаррарлигини далил келтирган.

Еттинчи байт:

*Юзида терни кўриб ўлсам, эй рафиқ, мени
Гулоб била юву гул баргидин кафан қилғил.*

Олтинчи байдаги кайхоний фалсафий ҳикмат бу ерда йўқ, шоир яна ишқ мавзуига қайтади. Аммо, шунга қарамай, бу байт ҳам олтинчи байтнинг бевосита давоми ва мазмун-маъноларнинг миқёсийлиги, теранлиги билан ундан мураккаброқ. Нега шундай деялмиз? Зоҳирян қараганда, ҳамма нарса аниқ-равшан: тер, гул, гулоб нима эканини кўпчилик билади. Маҳбуб юзидағи тер гул баргидаги шабнам сингари жозибали ёхуд гулдан олинадиган хушбўй доривор ичимлик — гулобдай ёқимли. “Гулоб — гул суви, атиргул япроқларидан олинадиган хушбўй ичимлик” (“Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати”, 1-жилд, 417-бет). Гулобни амбиқ деган маҳсус асбоб воситасида олганлар, у молиҳулиё, хафақон касалликла-

рига даво бўлган; таомга, ичимликка қўшиб истеъмол қилинган. Беҳуш одамнинг юзига гулоб сепиб хушига келтирганлар. Шоирлар маҳбуб юзига томган кўз ёшини ҳам мажозан гулоб дея тасвирлайдилар. Аммо мазкур байтда бу маъно кўзда тутилмаган. Тер форсчада — “хай”, арабчада-“арақ” Арақнинг иккинчи маъноси ичимлик эканлиги маълум, шу ҳам аниқки, у гулобга ўхшаган йўл билан ҳосил қилинган: “Арақ” — ...дориворларни пиширишда буғдан ҳосил қилинадиган сув” (“Фиёсул-луғат”, 342-бет). Шундай қилиб, арақ ва тер сўзлари маънодощ, яъни буғдан пайдо бўладиган тер томчилари йифилиб, арақ вужудга келади. Шоир тасвирига кўра, ёр юзи бамисоли гул ва ундаги тер томчилари гулдан олинган гулоб. Ажид дилрабо сурат. Боз устига, ташбеҳланувчи сўзлар яширин рашишда, истиора тариқасида келтирилиб, завқли санъат яратилган.

Булар ҳаммаси маъқул, бироқ шарҳимиз кишини қаноатлантирумайди, чунки байтнинг маъноси ҳали равшанлашган эмас. Масалан, нима учун ошиқ ёр юзида терни кўрганда ўлиши керак? Терда яна қандай ҳикмат бўлиши мумкин? Балки унда биз илғамаган бошқа мажозий маънолар бордир?

“Тожик тилининг изоҳли луфати”да ароқ сўзининг ҳижолат тортиш, ҳаё, уят (ҳаёдан терга ботиш, уят терларини оқизиш) каби қўчма маънолари борлиги айтилади (1-жилд, 80-бет). Бу бизни бирмунча мақсадга яқинлаштиради. Дарҳақиқат, тер инсоннинг руҳий ҳолатларидан бири — уялиш, ҳаё нишонаси, ҳаё эса энг шариф хислатлардан, кишини гўзал ва севимли, мунис, мўътабар қила-диган хислат. Носир Хусрав ёзади:

*Ҳаё асл аст дар зоти инсон,
Ки дорад одамиро одамисон.*

(Ҳаё инсон зотининг асл белгилариданdir, у одамни одамий қиёфасида тутиб туради). Алишер Навоий эса “Маҳбуул қулуб” асарида ҳаёни вафо билан ёнма-ён қўйиб, бундай ҳикмат дурларини тизади: “Ҳар кўнгулниким вафо маскан қилур, ҳаё ҳам қилур ва ҳар маскан-даким ул топилур, бу ҳам топилур. Вафосизда ҳаё йўқ,

ҳаёсизда вафо йўқ. Ҳар кимда бу икки йўқ — имони йўқ ва ҳар кимда имон йўқ — андин одамийлик келмак имкони йўқ” Ҳаё сўзи шу тариқа ўзида, яна номус, виждан, карам ва саховат каби ахлоқий фазилат тушунчаларини жамлаган.

Навоийнинг лирик қаҳрамони севган одам ана шундай “аҳли ҳаё — комил инсонлар” дандир. Шундай маъшуқнинг жамолига етишганда у жонини фидо қилишга тайёр. Воқеан, ҳаё висол лаҳзасида, ушшоқ аҳли бирбири билан яқинлашганда яна ҳам кучаяди. Ёр жамолининг тажаллиси, салобат ва ҳаяжон шиддати шундай ҳолга сабаб бўлади. “Ҳаё — бир-бирига яқин одамларнинг аҳволи жумласидандир ва яқинлик қанча ошса, ҳаё ҳам ортади. Ва кимдаки ҳануз ҳаё ҳолати юзида акс этмаса, бу аломат унинг яқинлик (муҳаббат) мартабасига эришмаганини кўрсатади”, дейди эронлик адабиётшунос Сайид Жаъфар Сажходий ўзининг “Орифлар истилоҳоти лугати” китобида.

Демак, ҳаё — муҳаббат нишонаси, ёр жамолини мушоҳада этиш, руҳий-маънавий соғинч ва ташналикни қондириш сари интилишда қалб қўзғолишидан чеҳрадан ёғилган нур ва сафодирким, шоирлар буни тер образида тараннум этганлар. (Шу ўринда ўзбекча “Меърожнома”дан бир мисол келтирмоқчимиз. “Меърожнома”да тасвирланнишича, Муҳаммад Мустафо Бароқи бодпойга миниб, нур нарвонидан аршга кўтарилар экан, ёр — худо дийдорига мушарраф бўлиш иштиёқи, муҳаббат зўридан терга фарқ бўлади:

*Ҳар арақким, мисли маржону гуҳар,
Айлади пайдо тани хайрулбашар,
Андин оқ гулни дараҳти бош чекиб,
Яшнади бир соат ўтмай очилиб.*

Балки ҳазрат Навоий айнан ана шу терни, ана шу гулни назарда тутгандир? Оқ гул ва дорулбақо кийими — кафан ранги бир хил-ку).

Гўзал, навқирон маҳбуб юзидағи тер уни яна ҳам дилрабо, дилкаш қиласи. Мирзо Бедил: “Аз сафои оразат жон мечакад, гоҳе арақ” (Юзинг сафосидан гоҳ жон томади, гоҳ тер). Тер — сув. Раҳмат суви — обиҳаёт:

*Юзунгда хай эмас, оби ҳаёт қатрасидин
Қуёш жамолига сунъ илги тақди зеварлар.
(Навоий)*

(Юзингда тер эмас, балки тангри қўли оби ҳаёт — тириклик суви қатраларидан қуёш жамолига тақдан марваридлардир).

Улур шоир наздида тер покизалик, файз ва жило, тароват, ёр жамолининг порлашидир. “Ҳар ён юзда тер оқиздингму?” мисраси билан бошланадиган ғазалида у терни яна сафо-ёғду, ой атрофидаги юлдузлар, ҳижрон ёшларига қиёслаган бўлса, бошқа бир ғазалида “Юзида тер фитнасидан ўлсам ажаб эрмас” деб ёзади ва терни руҳни ғалаёнга соловчи куч сифатида таърифлайди.

Сув — тер софлик рамзи экан, бу Пири Комил Қалбининг мусаффолиги ҳам.

Хулласи калом, олтинчи байт мазмунини бундай баён этиш мумкин. “Ёр юзида терни, яъни вафо аломати — инсонга розилик нишонаси ҳамда покиза қалб сафосини кўриб, шу қувонч ҳаяжони ичра жон берсан, эй дўст, мени ёрнинг гул юзидағи тер томчиларидан ҳосил бўлган муборак сув — гулоб билан ювгин-да, ўшал гўзал юзни эслатувчи гул баргларига ўраб кўмгин” Бу ошиқнинг айни вақтда армони ва “Қаро кўзим” ғазалида куйланган садоқат ғоясининг чўққиси! Чунки ошиқ ҳар бир байтда ёрга бўлган муҳаббатининг чексизлигини билдириб келди, уни кўз гавҳари ўрнида кўриб, бағир қонидан хино қилишни таклиф этди, юракни, жонни, кўнгилни бир-бир унинг йўлига бағишлади. Шунча илтижолардан кейин агар мабодо ёр лутф этсаю муродимга етсан, ҳаётими бус-бутун унга қурбон қиласдим, дейди садоқатли ошиқ еттинчи байтда. Мазкур байт мазмунидан Навоийнинг ҳаётсеварлиги, ҳаёт ошиғи эканини ҳам англаш қийин эмас: гул ва гулоб тириклик рамзи, гулоб билан гулга ўраш эса шу маънода кишига абадий ҳаёт бағишлаш демак.

Саккизинчи байт:

*Навоий, анжумани шавқ жон аро тузсанг,
Анинг бошоқлик ўқин шамъи анжуман қилғил.*

Анжумани шавқ — шоир ошиқ қалбидаги иштиёқ-истакнинг авж олиши, ёрга етишиш орзуси тараддудини шу ибора билан ифодалаган (иборанинг лугавий маъноси — орзумандлик, кучли рағбат мажлиси, маъракаси). Бундан руҳий ҳаяжон, қўзголиш, сурур бўронининг бошланиши ҳам англашилади. Жон ичидаги шундай анжуман тузиш кўнгилнинг нурли орзуарга лиммо-лим бўлишидир. Бошоқлиф ўқ — ўткир учли, ўткир тигли камон ўқи. Ўқ учининг бошоққа ўхшашлиги ҳам эътиборга олинган. Шундай кўринишида у чиройли киприк ва ёниб турган шамъга шаклан монанддир. Воқеан, “бошоқлиф ўқ” деганда, Навоий ёр кипригини айтмоқчи. Чунки, киприк-муҳаббат ўқи, қайсиким, тўғри юракка бориб қадалади. Байтнинг мазмуни: “Эй Навоий, агар жон ичидаги шавқ-ҳаяжонли рағбат мажлисини тузмоқчи бўлсанг, ёр киприги-ўқини шу мажлиснинг шамъи қил” Бу ерда иккинчи байтдаги китобат санъати янги деталлар воситасида қайтарилган, яъни киприк алиф ҳарфига ҳам ўхшайди, унинг жон орасидаги мажлис шамъи бўлиши — жон ўртасида алифдай жойланиши демак. Шу зайлда, улуғ шоир бир йўла бешта ашёни бир-бирига ташбеҳлаб, ҳайратомиз маҳорат кўрса-та олган.

Бунда қуйидаги тасаввубий маъно ҳам бор: киприк-ўқ соликнинг ҳол мақомидаги айни шавққа тўлишган пайтида чақин каби порлаб унинг кўнглини ёритадиган илоҳий жазба-илҳом ваҳийлик тимсоли ҳам. “Анжумани шавқ” бу ўринда ҳол мақомига кўтарилишни англатиб келади.

Алҳосил, охирги байтнинг хулосавий маъноси шуки, ошиқнинг ёр висолига интилиши чексиз бир орзу, қўл етмас идеалига талпиниш. Зотан, ахлоқий покланиш ва бу покликка муҳаббат мутассил давом этадиган, чин инсон қалбини ёндириб турадиган туйғу. Ёр дийдори орзуси юрагингни банд этиб, зўрайса, тўлиб тошсанг, унинг кипригини шу орзу авжининг чироғига айлантириб, кўнгилни унинг муҳаббати шамъи билан ёритиб тур, дейди шоир. Чунки ёр ўқи дарлига гирифтор юрак ҳамма вақт ёник, машъаладор бўлади.

Мана шу яқун билан ғазалнинг умумий мазмуни яхлитлик топади, байтлар ўзаро боғланган. Асар бошида

күринган ёрга илтижо, вафога даъват этувчи муножот ва ошиқ садоқатининг изҳори бора-бора табиат, фалак ишлари ҳақидаги ўй-фикрларга уланиб кетиб, ҳаёт боқийлиги, унинг ишқ тимсолидаги эзгу ва сафоли нашидаси, Ёр жамолига чанқоқ Кўнгилнинг дардли талпинишлари куйланади.

Навоийнинг байтлари қатида яшириниб ётган маънолар шу қадар теран, шу қадар қўламлики, у дурлар тўла денгизга ўхшайди. Бу денгизга шўнғиган одам албатта янги маъно дурларини қўлга киритиб, баҳрамандлик баҳтини туйиши муқаррар.

САЙИД ҲАСАН АРДАШЕР – КОМИЛ ИНСОНМИ?

Маълумки, Алишер Навоий ўзининг тарбиясига ва ижодий камолотига таъсир кўрсатган кишиларни асарларида эҳтиром ва миннатдорчилик билан тилга олиб ўтади. Аммо улар орасида уч киши алодига ажralиб туради. Булар — Абдураҳмон Жомий, Сайид Ҳасан Ардашер ва Паҳлавон Муҳаммад. Бу уч зоти шариф ҳаётида Навоий “Ҳамсат ул-мутаҳаййирин”, “Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер” ва “Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад” деган уч насрый асар ёзган. Мазкур асарлар ўша замонларда кенг тарқалган маноқиб жанрида битилган. Маноқиб фавқулодда хислатли, закий ва валий кишиларнинг сийрати, ҳолоти ва таржимайи ҳолини ёритувчи асар бўлиб, унда қаҳрамоннинг хулқатвори, иши ва сўзи ўзгаларга ибрат қилиб кўрсатилади. Абдураҳмон Жомий — буюк шоир ва муқтадир файласуф-сўфий, шайхи муршид, бунинг устига, Навоийнинг пири ва ижод соҳасидаги устози. Бу тушунарли. Паҳлавон Муҳаммад ҳам ном қозонган гўштигир, яъни кураш тушиш устаси, Ҳурросон гўштигирларининг пири ҳамда Ҳирот жавонмардларининг пешвоси. Демак, бу икки зотнинг хориқулодда ҳолатларини бадиий асарда ёритиш ҳам қизиқарли ва ҳам тарбиявий нуқтаи назардан аҳамиятли.

Аммо Сайид Ҳасан-чи? У ким? У — оддий бир инсон, касби — сипоҳийлик, умрининг охирида эса дарвеш ҳирқасини кийиб, хонақоҳда ўтирган киши. Аммо Навоий наздида у замонасининг буюк зотларидан бири, чунки:

*Сафо субҳининг меҳри пурхандаси,
Фано шомининг шамъи рахшандаси,
Карам боргоҳида маснадишин,
Адам хонақоҳида хилватгузин,*

*Вафо анга пеша, сахо анга фан,
Вафову сахо кони Сайид Ҳасан.*

“Холоти Сайид Ҳасан Ардашер” — Сайид Ҳасан-нинг вафотидан кейин ёзилган асар. Бундан ташқари, Навоий Сайид Ҳасан вафотига бағишилаб:

*Даҳр боғики жағошореъдур ҳар чамани,
Жуз вафо аҳлиға сончилмади тикани,—*

байти билан бошланувчи етти бандлик марсия ёзиб, ўз қайғусини изҳор этган. “Мажолис ун-нафоис”, “Насойим ул-муҳабbat” асарларида, шунингдек, “Фавойид ул-кибар” девонидаги шоир умри сарҳисоби бўлмиш “Соқийнома”да Сайид Ҳасанга маҳсус тўхталиб, унинг ахлоқий хислатлари, бадиий ижодга муносабати баён этилади. “Насойим ул-муҳабbat” — биламизки, тасаввуф шайхлари ҳақидаги асар. Алишер Навоий Жомийнинг “Нафаҳот ул-унс”ида бўлмаган бир қанча дарвеш ва сўфийлар ҳаёти ҳақида маълумотлар беради, шулар сирасига Сайид Ҳасан Ардашерни ҳам киритган экан, демак, уни атоқли дарвешлар даврасидан жой олишга лойиқ одам, деб ҳисоблаган. Навоийнинг Сайид Ҳасан тириклигига ҳам унга бағишилаб ёзган асари бор. Бу шоирнинг Самарқанддан Сайид Ҳасанга юборган шеърий мактуби. 1467-1468 йиллар орасида ёзилган 140 байтилик мазкур мактуб муаллифининг ҳаёти ҳақида қимматли маълумотлар бериш билан бирга, унинг тасаввуф ва дарвешчилик таълимотига муносабатини аниқлашга ҳам яхши манбаба бўла олади.

Навоийнинг Сайид Ҳасан ҳаётида ёзган асарлари тадқиқотчиларимиз эътиборидан четда қолган эмас. Академик В.Абдуллаев, В.Зоҳидов, А. Ҳайитметов, Б.Валихўжаев, С.Фаниева, Н.Маллаев ва бошқа олимларнинг ишларида бу асарлар тилга олинади. Аммо, шуни қайд этиш керакки, мавжуд тадқиқотларда мазкур асарларга, асосан, Навоий таржимаи ҳоли, ижтимоий-сиёсий ва эстетик қарашларини ёритиш мақсадида мурожаат қилинган. Навоий учун эса Сайид Ҳасан — инсони комил тимсоли, “Холоти Сайид Ҳасан Ардашер”да у ана шундай инсон сиймосини яратган. Навоий “Хамса”си достонларида яра-

тилган ижобий-ибратли тимсоллар билан Сайид Ҳасан орасида ўхшашлик кўп, агар “Ҳамса” образлари бадиий орзу-мушоҳада асосида вужудга келган тахайюлий-романтик типлар бўлса, Сайид Ҳасан муайян тарихий шахс, яъни улуф шоир ўзининг хаёлотидаги идеал инсоннинг хусусиятларини ўз замондошида кўра олган, дейиш мумкин.

“Ҳайрат ул-аброр” ва “Маҳбуб ул-қулуб” асарларидағи ахлоқий-фалсафий қарашлар билан “Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер” асарида ифодаланган фикрлар ҳам аксар ўзаро ўхшаш. Шундай қилиб, Навоий назарида Ко-мил инсон хаёлий бир нарса эмас, балки реал ҳаётий одамлар, бироқ, шуниси борки, бундай одам тариқат сулукини қабул қилган чинакам дарвеш бўлиши керак. Бошқача айтганда, идеал инсон — бу камида гўзал ахлоқли, зоҳирий ва ботиний илмларни эгаллаган фоний табиат фақир киши. Сайид Ҳасан бунинг намунаси ҳисобланган.

Сайид Ҳасан 1416 йили Ҳиротда тугилган, отаси Ардашер Бойсунғур Мирзо саройида қушчилик билан шуғулланган. Сайид Ҳасан саройда тарбияланади, кичик ёшидан зеҳнли, билимдон бола сифатида танилади. Сарфу нахф, луғат ва арабият, мантиқ ва калом, фиқҳу ҳадис ва тафсирни, шунингдек, шеър илми, муаммо, тарих, нужум ва мусиқий илмларни пухта эгаллаб олган бўлсада, бироқ ғоят камтарин бўлганилигидан давраларда манманлик билан билимини намойиш этишга интилмас, суҳбатдошлар хато қилса ҳам, ҳижолат ва озор етмасин деб, андиша ва ҳаё билан юзига солмасди. Бойсунғур Мирзо уни ўз ўғилларига ибрат қилиб кўрсатган: “На бўлғай сенинг афъол ва ҳисолинг ҳам фалонийга ўхшаса эрди”. Сайид Ҳасан қўшинда сипоҳий, яъни оддий аскар бўлиб хизмат қилган, бироқ ҳамма вақт ички норозилигини сездириб турган. Воқеан, қўшин ўз табиати, вазифасига кўра, дагаллик ва зўрликни тақозо этадиган, кўпроқ қалби қотган, шафқатсиз кишиларни ёқтирадиган жой. Шундай бўлгач, юмшоқ, кўнгил, нозиктабъ одам Сайид Ҳасанга у қандай маъкул тушсин? Султон Муҳаммад Мирзо, Султон Иброҳим Мирзо ва Бобур Мирзолар Сайид Ҳасани ўз суҳбатдошлари қаторига қўшиш учун саройга так-

лиф этадилар, аммо у күнмайди. Шаҳзодаларнинг таклифи тазийққа айлана боргач, Сайид Ҳасан ўзини “лавандлик ва ошиқпешаликка” уриб, ринди майхўрлар мажлисига қатнайдиган бўлиб қолади. Навоий таърифига кўра, унинг учун шоҳу гадо баробар эди, мирзозодалардан тортиб, то дарвешу фақирларгача унинг мажлислирида иштирок этган. Бу зот ҳеч бир такаллуф ва изтиробсиз улар билан мусоҳиб бўлганлар. Шуниси эътиборлики, майхўрликни қоралаган Навоий, гарчи орада “кўп вақтни таъйинсиз ўтказур эрди”, деган жумлани қистириб ўтса-да, лекин Сайид Ҳасанни бу ишда айборд қилиб, мазаммат этмайди, аксинча, унинг риндлик қоида-қонунларини бажо келтиргани, ҳарифларига гоят меҳрибон ва гамхўрлигини, футувватини таъкидлаб ўтади. Маълум бўладики, шоир худопараст риндларнинг сархушлик мажлисларини бутунлай маъқулламаган бўлсада, (Паҳлавон Муҳаммад ҳам шундай ринди бебоклардан бўлган), аммо инкор этмаган: жоҳил одамларнинг бодапарастлиги, атрофдагиларга озор бериши, ахлоқий таназзулга олиб келган бўлса, дарвеш-риндларнинг майхўрлиги, Илоҳ ёдида сархуш бўлиш, беозор ва “ахлоқу шариат” доирасида эди. Ҳар ҳолда, бу ҳам расмий динга зид эди ва Ҳирот жамоасининг ахлоқи ва муҳитини акс эттирадиган белгилардан бири ҳисобланарди.

Алишер Навоий Сайид Ҳасан Ардашер билан биринчи марта 1456 йили, яъни ўн беш ёшлигида учрашади ва шундан кейин улар умрбод дўст бўлиб қоладилар. Сайид Ҳасаннинг дарвешона феъл-атвори, хуштабъ ва хушсуханилиги шоирни мафтун этади: “Алар тариқу равиши бу фақирни андоқ шефта қилдиким, бир кун алар мулозаматига етмасам эрди, сабру тоқатим қолмас эрди” Сайид Ҳасан ҳам Навоий ҳузурига тез-тез келиб турар, кўрмаса, унинг дийдори ва сұхбатини қўмсаб, безовта бўлар экан: “Ташвише бўлмамиш бўлғайким, бу кун сендин хабар топа олмадук”, — деб аҳвол сўрашга шошилар, бир кун кўрмай қолса, узроҳчлик билан кечирим сўрар экан. Навоийнинг ёзишича, Сайид Ҳасан уни “фақр тариқи” — дарвешлик сулукига далолат қилиб, туркий тилда шеър ёзишга руҳлантириб турган, аксар шеърларини ёдлаб олиб, эл орасида тарғиб этган. Навоий билан Сайид Ҳасаннинг ада-

бий-танқидий, бадиий-табъий қарашлари, табъу завқла-ри ҳам мос келган. Навоий буни “Холоти Сайид Ҳасан Ардашер”да қайд этади, чунончи, Сайид Ҳасан туркигүй шоирлардан Лутфий, Атоий, Гадоилар ижоди, форс шоирларидан Ҳофиз ва Саъдий эътибор ва эҳтиромига сазовор бўлганини биламиз. Ҳатто, Лутфий ва Муқимийдан мисол тариқасида келтирилган байтлари ҳам ҳар иккаласида бир хил.

Сайид Ҳасан Ардашер Лутфий маҳоратини кўрсатиш учун унинг:

*Нозуклик ичра белича йўқ тори гесуйи,
Ўз ҳаддини билиб белидин ўлтурур қуий,—*

байтини, Муқимий салоҳиятига намуна тарзида унинг:

*Сен-сен асли вужуди ҳар мавжуд,
Сендин ўзга вужудга не вужуд,—*

мисраларини тилга олади.

Алишер Навоий ҳам айни шу байтларни “Мажолис ун-нафоис”да Лутфий ва Муқимийларнинг шоирлик истеъодидин исботлаш учун келтирган.

Навоий билан Сайид Ҳасан орасидаги яқинлик, инсоний меҳр-оқибат шунчалик кучли бўлганки, улар бир-бирларини қиёматлик ота-ўғил деб ҳисоблаганлар. “Бу фақирга ота масобасида (мартабасида) эрди” — дейилади “Мажолис ун-нафоис”да. “Соқийнома”да эса Сайид Ҳасанни ота мартабасидаги мўътабар киши бўлиш билан бирга, тариқат пири эканини ҳам қайд этади:

*Манга зоҳирда атову устод,
Лек маъни аро пири иршод.
Мен анинг бандалигига хурсанд,
Ул дебон лек рафиқу фарзанд.*

Шу руҳий-маънавий муҳаббат туфайли Навоий ҳар доим “пири иршоди” аҳволидан хабардор бўлиб туришга интилади, сипоҳийлик ва риндлик айёмида ҳам, Ҳусайн Бойқаро саройида маслаҳатчи-мусташор бўлган пайтларида ҳам, тавба-тазарруй қилиб, мавлоно Муҳаммад

Табодгоний хонақосида чилла ўтирган кезларида ҳам ҳузурига тез-тез бориб турган, ҳовлисинг бир бурчагида у киши учун алоҳида хона қуриб берган. Сайид Ҳасан истаган вақтида бу ерга келиб, ҳордиқ чиқарган. Навоий Абдураҳмон Жомийга қанчалик меҳрибон бўлган, фарзанддай хизмату мулозамат бурчини адо этган бўлса, Сайид Ҳасанга ҳам шундай муносабатда бўлади. Улуғ шоир ҳар икки пирининг мотамига соҳибазо бўлиб, бутун маросимларни бажо келтиришга бошчилик қилади. Сайид Ҳасан вафот этган куни Навоий Ҳиротда эмас эди, подшолик фармони билан сафарга жўнаган эди. Шоир буни фалакнинг зулми деб ҳасрат чекади, “мен бошингда туришни, шарбатингга ширин жонимни кўшиб, эзиб берсам эди, мулойим гап қилиб, кўнглингни олсам, гоҳ бошингдаги ёстигни тузатиб, гоҳ аёғинг ёпсам, бошингга эврулиб, фарзандлик изҳор айласам” эди, деб ўқинади...

Сайид Ҳасан Ардашер Навоийнинг рози дил айтадиган маслаҳаттўйи, энг қийин пайтларда суюнадиган содик ва вафодор кишиси эди. Самарқанддан юборилган шеърий мактуб бунга ёрқин мисол. Уни Навоийнинг арзи ҳоли, кўнглида ардоқлаган орзу-армонлари дафтариининг бир саҳифаси, дейиш мумкин. Шоир устодига мурожаат қилиб, мени фақат сен тушунасан, аҳбоблар ҳолимдан огоҳ эмас, улар айтган гапларга ишонма, дея таъкидлайди ва Самарқандга келишининг сабабларини баён этади (“Сенга ҳолатимни аён айлайнин, Бу азмим вужухин баён айлайнин”). Сабаблар эса жуда кўп.

Биринчиси — Ҳиротда ижод қилишга имкониятнинг йўқлиги, сўз қадрига етадиган, туркий шеърга талабгор одамнинг қолмагани; Навоий ўз иқтидори, истеъодидининг кучи ҳақида камтаринлик қилмай, фахрур фуур би-лан ёзади:

*Мен ул менки, то турк бедодидур,
Бу тил бирла то назм бунёдидур,
Фалак кўрмади мен киби нодире,
Низомий киби назм аро қодире.*

Аммо моддий тарафдан таъминлаб, шароит яратиб берадиган, “ёз” деб турадиган мард йўқ, деб ёзади у.

Иккинчи сабаб — Хурросонда одамгарчилик, саховату муруваттинг барҳам топгани, унинг ўрнини нифоқ, баҳиллик, ҳасад эгаллагани, вайронгарчилик, зулму ситам авж олгани эди. Қаро пул учун одам ўлдиришни касб қилиб олган, ўликтан кафандама қиласидиган кишилар мамлакатда ҳукмрон, ахли дардни тушунадиган дуруст одам қолмаган:

*Сен эрдингки, ҳар ишда ёрим эдинг,
Не ғамким етар ғамгусорим эдинг.*

Бироқ сен ҳам қўшин билан узоқда, дейди Навоий Сайид Ҳасанга зорланиб, “аҳли давлатдан” эса ҳеч бир умид йўқ.

Учинчи сабаб — ирфондан баҳраманд бўлиш, тариқат йўлини танлаш. Чунки, Навоий эътиқодига қўра, инсон бўлиб яшамоқдан мақсад Илоҳни ва ўз-ўзини танишдир. Бунинг эса иккита йўли бор. Бири — ҳақдан жазба етиб, “яқин жомидан маст бўлиш”, яъни Худо ёдида ўзидан ва ўзлигидан бехабар бўлиб юриш, дунёнинг барча шуғлидан юз ўгириш, охир-оқибатда жисм — вужуддан қутублиб, Илоҳ вужудига қўшилиш.

Иккинчиси — пирга қўл бериб, унинг иродаси, амри билан “фано даштини кезиб”, риёзат оқибатида жазба тошиш:

*Яна бир будурким, гадо гар мулук
Талаб йўлида қилгай онча сулук,
Бурун муршиди комил истай юруб,
Ани топкач, ўзин анга топшуруб.*

Биринчи йўлни Навоий “мажзуби солик” йўли деб атайди, яъни аввал илоҳий жазба (тортилиш) етиб, кейин тариқатни қабул қилиш. Иккинчи йўлни у “солики мажзуб” дейди, яъни аввал тариқатни қабул қилиб, тавба, вараъ, сабр ва ҳоказо мақомларни босиб ўтгандан кейин ҳол мақомига мушарраф бўлиш.

Йигирма етти яшар Алишер Навоий устози ва сирдоши Сайид Ҳасанга кўнглидаги ниятини бундай баён этади:

*Чу аввалги иш бўлмади дастгир,
Иккинчисидин хуб эмасдур гузир.*

Маълум бўладики, Навоий тасаввуфга, фақр аҳли сулукига ёшлигидан кучли эътиқод қўйган, Мажнундай ошиғи сармаст бўлиш, девона қаландардай сарсари ке-зишни орзу этган. Аммо бу мұяссар бўлмагач, муносиб раҳбар — пирни топиб, унинг иршодида фақру фано неъматидан баҳраманд бўлишга қарор этган. Унинг нияти қатъий, қанча умрим сарф бўлса ҳам, бу йўлдан қайтмайман, дейди Навоий:

*Меники бу савдо низор айлади,
Ҳавас илгода бекарор айлади.
Не имконки топқай қарору сукун,
Бироқким бу фикр этти они забун.
Урармен қадам токи бўлгунча гом,
Ки бўлғай мұяссар манга ушибу ком.*

Навоий Сайид Ҳасандан ана шу ниятларининг амалга ошувига мададкор бўлишни илтимос қилади, маслаҳат сўрайди. Албатта, бундан Навоий Самарқандга пир излаб келган экан, деган хулоса чиқариб бўлмайди.

Хулласи калом, Алишер Навоий Сайид Ҳасанга Ҳиротдан кетиш сабабларини ёзган бўлса ҳам, бу билан кўнглидаги орзулари Самарқандда амалга ошишига кўзи етган эмас эди. Боз устига, Самарқанд ҳам Ҳиротга итоат этишини қайд этади шоир. Сайид Ҳасанга юборилган мақтубда ёзилган нарсалар буюк шоир ва мутафаккирнинг ўз олдига қўйган улкан ниятлари баённомаси эди. Бу ниятлар жумласига тасаввуф билан астойдил шуғулланиш ҳам киради. У бу қутлуг ниятини амалга оширди. Ҳиротга қайтганидан кейин Абдураҳмон Жомийга мурид тушиб, тасаввуф фалсафаси ва тариқат асосларини обдон ўрганди ҳамда ҳаётида фақру фано талабларига амал қилиб яшади.

Сайид Ҳасан машҳур шайх — Ҳўжа Аҳрорга эътиқодда бўлган. Бунинг исботи шуки, Сайид Ҳасан Ардашер умрининг охирги йилида Ҳўжа Аҳрорни зиёрат қилиш учун маҳсус Самарқандга сафар қилади. Умуман олганда, Сайид Ҳасаннинг сuluки ва тасаввуфий эътиқодида ўзига хос жиҳатлар бор. Буни бир бошдан кўриб чиққан одам шуни англайдики, у бирор-бир назария ёки таълимотга кўр-кўронга ишонадиган, бирор гапни

маҳкам тутиб олиб, ўшандан ташқарига чиқмайдиган мутаассиб дарвешлардан эмас. Унинг дарвешлиги — кўнгил амри, табиати, феъл авторининг тақозоси эди. Дунё ва унинг бойлиги, ноз-неъмати, шукуху шуҳратига эътибор қилмаслик, фақр гӯшасини ҳамма нарсадан афзал билиш, фақат маънавий сұхбатни писанд этиш, шеъру шуур, илму донишдан лаззатланиш Саййид Ҳасанга кўринган хислат бўлган. Ҳатто, риндлик шуғлига гирифтор бўлганини ҳам Навоий худди шу сийратдаги фақирлик ва фанопешалик билан изоҳлайди. Зеро-ки, риндлик ҳам таркидунёчиликнинг бир кўриниши, ўзини узлатга — Илоҳ паноҳига отиш, бепарволик ва молу мулкка, тожу тахтга беписандликнинг кўриниши эди. Аммо Саййид Ҳасан наинки риндаларга бош бўлиб, уларга оталарча ғамхўрлик кўрсатган, балки шу ҳолда ҳам тоат-ибодатни канда қилмаган, “мутабаррак”(табаррук) мазоратга бориб, дарвешлар ва аҳлulloҳ мажолисига этиб, ўз маҳласлари (халос бўлиши) учун фотиҳалар тилаган:

*Риндалардин бир ринд анингдек йўқ эрур огоҳ ринд,
Шоҳ эди ринд аҳлига, балким эрди шоҳ ринд.*

Бойсунгур мирзо ўғиллари ва Султон Абусаъид саройига яқинлашмаган Саййид Ҳасан Ҳусайн Бойқаро тахтни олгандан кейин унинг мулозаматига келади. Саййид Ҳасаннинг хулқи, сұхбати ва заковати султонга ёқади, у бу нажиб инсонни қўлдан чиқармаслик режасини тузиб, уни сарой ишларига жалб этишини мўлжаллайди, чучук сўзлар ва дарвешиона муомала билан Саййид Ҳасанинни ром этиб, мансаб тақлиф қиласиди. Саййид Ҳасан оҳири подшо амрига кўниб, мусташорлик, яъни сарой маслаҳатчиси вазифасини қабул қиласиди. Бу пайтда Алишер Навоийнинг ёзишича, кишилар Саййид Ҳасаннинг тадбири, ишларидан рози бўлганлар: “Андоқ сулук воқеъ бўлдиким, подшо, шокир ва сойир халойиқ ва раоё аларнинг зикри хайрига зокир бўлдилар ва подшо хилватида анису маҳрам ва анжуманда рафигу ҳамдам эдилар” (яъни шундай йўл тутдиларки, подшо шукр этиб, рози бўлди ва барча халойиқ ва раият у кишининг хайрли ишларини ҳаётида гапириб юрадиган бўлдилар ва у киши подшо-

нинг хилватдаги маҳрами ва анжумандаги ҳамдамига айланиб қолди"). Бу ҳодиса яна шундан далолат этадики, Султон Ҳусайн ўзи дарвештабиат бўлганлиги учун шундай хислатли одамларни яхши кўрган, улар билан нафакат сұхбат қуриб, маънавий озиқ олгангина эмас, давлат ишларини шундай одамлар ихтиёрига топширишни маъқул ҳисоблаган (Сайид Ҳасан балки султондаги ана шу дарвешона қалбни сезганлиги учун саройига – Бойқаро ҳузурига борган бўлса ажаб эмас). Демак, Алишер Навоий Ҳусайн Бойқарони бежиз “дарвешлар шоҳиу шоҳлар дарвеши” деб таърифламаган, бу хусусият, ҳақиқатан ҳам, унда бор эди. Буни шу ҳам тасдиқлайдики, Султон Ҳусайн Сайид Ҳасанга қаттиқ эътиқод қўйиб, уни бош вазирлик вазифасига кўтармоқчи, бутун давлат ишлари ихтиёрини унинг ўғлига топширмоқчи бўлади: “Хуросон мулкининг куллий ихтиёрин подшоҳ аларнинг соиб (ростгўй) роёйига ва тадбири мулкоройига вобаста қилгудек эрди” Аммо ёши олтмишдан ошган Сайид Ҳасан Ардашер Султоннинг бу таклифини қатъян рад этади, бугина эмас, умуман саройдан кетиш ҳақида ижозат сўрайди. “Фақри зотий ва фанойи жибиллий”, яъни унинг табиатидаги азалий фақрга мойиллик, сийрату сириштида мавжуд фонийлик хислати қолиб келган эди, деб ёзади Навоий.

Ҳусайн Бойқаро Сайид Ҳасанга қаҳру итоб қилиб кўради, ялиниб-ёлворади ҳам, бироқ дарвешни ҳеч нарса ниятидан қайтаролмас эди: у саройни тарк этиб, икки йил подшо хотири учун эски касби — сипоҳийлик билан шугулланади, лекин Ҳусайн Бойқаро унга зулм қилаётганини сезиб, охири рухсат беради, улар йиғлашиб хайрлашадилар ва Сайид Ҳасан Ҳиротнинг машхур шайхи Мавлоно Муҳаммад Табодгоний ҳузурига бориб, унинг муридларига қўшилган ҳолда буткул ўзини тоат-ибодатга, тариқат сулукини адо этишга багишлийди.

Алишер Навоийнинг Сайид Ҳасанга ҳаваси келади, унинг саройни тарк этиш тўғрисидаги қарорини қалбан маъқуллайди, айни пайтда улуғ инсонпарвар шоирнинг бу ҳолдан ачингани, кўнгли вайрон бўлганини ҳам “Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер” асаридан ҳис этиш қийин эмас. Дарвоқе, қанчадан-қанча номуносиб киши-

лар мансаб-амал деб, мартаба деб елиб-югурган, турли фитна-фасод, ёлғон-яшиқни ишга солиб, саройга интилган бир пайтда Сайид Ҳасанга ўшаган одамларнинг саройдан кетиши, амал-mansabни хуш кўрмаслиги қизиқ ва фожеали ҳодиса. Ҳолбуки, айнан шундай заковатли, ҳалол, нафсини ўлдирган дарвеш одамлар мамлакат ва давлат равнақи учун кўпроқ фойда келтирап эди. Лекин, афсус, минг афсуски, аҳли жоҳ — мансаб қуллари бундай одамларни сифдирмайдилар: Сайид Ҳасанга ўшаган инсонлар улар учун бегона ва ҳатто, хатарли эди, уларнинг нопок ниятлари йўлида гов эди. Навоий сарой хизматини ўз бошидан ўтказгани учун ажиг муносиб бир ташбеҳни қўллади: сарой хизматида шундай ишлар воқеъ бўладики, деб ёзади у “девосоларнинг тажаммули қолмас, то малакосорларга ва фаришта кирдорларга не еткай”, яъни сарой фитначилага девтабиат кишилар ҳам бас келолмай, оқиз бўладилар, фаришта хислатли одам нима қилиши мумкин, ахир? Ҳа, ҳокимият дунё шуғлидан қўл ювган дарвешнинг иши эмас, дарвешнинг жойи — хонақоҳ! Ҳокимият қаттиқўл, дагал, тошюракли одамларни ёқтиради. Азалий зиддиятми бу? Сайид Ҳасаннинг саройдан кетиши унинг шоҳ ва саройга исёними? Бир томондан, бу воқеа шу гоянинг амалий тасдиги, албатта. “Холик ибодатининг тарки ва маҳлуқ (яратилган, яъни инсон) бандалигининг иштиголиким, айни бебоклик (Худодан қўрқмаслик) ва маҳзи беоқибатлиқдур (оқибатни ўйламасликдур)”, дейди Навоий. Улуғ мутафаккир айтмоқчики, инсон иродасига итоат этган, дунё иши билан шуғулланаётган одам Илоҳ иродасига бўйсунмаган, охирату оқибатни ўйламаган одам бўлади. “Вой дунё шуғлининг ибтилосидин (мубталолигидин) ва юз мингвой дунё аҳлиниң зулму жафосидин, балки малолат ва изосидин! Оҳ замон жавру бедодидин, наузубиллоҳ абнойи замон қасду ифсадидин (фасодидин)! ”

Навоийнинг юрагидан отилиб чиққан бу фарёд Сайид Ҳасан тақдирига ва ўз тақдирига ачиниш ва ҳасрат ниносидан бошқа нарса эмас. Шоир умрининг охирида. фоят улуғ фожеа — ҳокимият соғдил, некбин, пок ниятли одамларга тутқич бермаслиги, у зўрлик, айёрлик, фирибу найранг макони эканини ҳис этади. Лекин бу фоже-

аларнинг барини у одамлар ахлоқи, нобоплигига олиб бориб боғлайди. Сиёsat дарвешнинг иши эмас, дарвешнинг вазифаси — художўлик. Бу ҳикмат Сайид Ҳасан мисолида Навоий кўз олдида тасдиқланган эди: ё шоҳ хизмати, ё Илоҳ тоати (холиқ хизмати). Иккаласини бирлаштириш мушкул.

Сайид Ҳасан Ардашер “Кутби доираи ҳақиқат ва муршиди аҳли шариат ва тариқат кошифи, улуми раббоний Мавлоно Муҳаммад Шамсиддин Табодгоний” (Навоий) хонақосига келгач, шайх сұхбатида такмилга машгул бўлади ҳамда ана шу пир раҳбарлигига бир неча марта чилла ўтириб, руҳий-маънавий камолот касб этади. Навоий ёза-ди: “Факру фано сулукида куллий манзилларни қатъ қилдилар ва улуғ мартабалар ва бийик мақомларга қадам қўйдилар” Навоий устозининг ҳолидан хабар олиш учун хонақоҳга бориб турган, бир борганимда, деб ҳикоя қиласи у, Сайид Ҳасан “арбаа чиқарурди”, яъни биринчи чилла ўтириши эди. Шайх Табодгонийдан аҳволини сўраганимда у киши: халақит берманг, “бу кун бир мақомдадурлар-ким, солик аввалги арбаинда ул мақомга етса, дарде анинг оллига келурким, агар букоғи муфрит (хаттиқиғи) юзланса, ишининг гуфторига далолат қилур. Аларга бу ҳол юзланибдур ва бағоят умидворлиқдур”

Муҳаммад Табодгоний ким? Унинг силсиласи кимга бориб етади? Ҳирот азизлари нега унга сигинганлар? Буни аниқлаш ҳам муҳим, зеро Сайид Ҳасаннинг тариқатдаги эътиқодини аниқлаш орқали Ҳирот дарвешчилик ҳарака-ти ва Навоийнинг бунга муносабатини ҳам билиб оламиз. Шундай қилиб, Мавлоно Муҳаммад Табодгоний шайх Зайниддин Ҳавофийнинг “кибор асҳоби”дан, яъни камол топ-ган муридларидан бўлган. Зайниддин Ҳавофий эса ўз нав-батида, гарчи Ҳожа Муҳаммади Порсо каби Нақшбандия шайхлари сұхбатини қозонган бўлса-да, аслида унинг пири Шайх Нуриддин Абдураҳмон Мисрийдир. Ҳавофийнинг тариқат силсиласи ҳам шу кишига бориб тақалади (Абду-раҳмон Мисрийнинг силсиласи: Шайх Жамолиддин Юсуф Гўроний — Шайх Ҳисомиддин Шамшерий — Шайх Наж-миддин Маҳмуди Исфаҳоний — Шайх Нуриддин Абдус-самади Назазий. (Жомий, “Нафаҳот ул унс”, 474-б.)

Шайхларнинг силсиласини аниқлашга эътибор қилишимииздан мақсад Ҳиротда ва умуман, темурийлар дав-

рида, асосан, Нақшбандия силсиласи тарқалган, дарвешлар шу силсила шайхлари атрофига уюшган эдилар, деган қараашнинг унча ҳам тўғри эмаслигини кўрсатишдан иборат. Ҳиротда тасаввуфнинг турли тоифадаги тариқати амал қилган, кишилар хоҳлаган, кўнгли чопган шайхга мурид тушган. Бундай эркин танлаш Ҳирот маънавиятининг икки буюк пешвоси Жомий ва Навоийда ҳам кўзга ташланади. Шунинг учун Алишер Навоий Сайид Ҳасанини бирор-бир силсила пирига сигингани учун эмас, балки, умуман, дарвеш бўлгани, юракдан фақру фанога берилгани учун хурмат қиласди. Нақшбандия сулукида чилла ўтиришга кам эътибор берилган, уларда сұхбат орқали кўнгилни кўнгилга улаш, ҳикмату каромат билан таъсир этиш хуш кўрилар эди. Сайид Ҳасан эса, кўриб ўтганимиздай, чилла ўтириб, хилватнишинлик қилган. Яна бир диққат қилинадиган нарса бор. Бу — Сайид Ҳасан Ардашернинг қизиққан, эътиқод қўйган муаллифлари масаласи. Навоийнинг гувоҳлик беришича, у тасаввуф назариётчиларидан Абу Ҳомид Фаззолий ва Азизиддин Насафий асарларини кўп қадрлаб, мутолаа этган. Бу олимлардан Фаззолийнинг номи бир қадар таниш, аммо Азизиддин Насафийнинг кимлигини китобхонларимиз кам билади. Ваҳоланки, у XIII асрда яшаб ўтган қаршилик (Қаршининг эски номи Насаф эди) атоқли файласуф эди. Унинг тасаввуф назарияси, айниқса, бу таълимотнинг ўзига хос қаноти бўлмиш “оффоку анфус”(кичик ва катта олам) назариясини ривожлантиришдаги хизмати катта. Азизиддин Насафийнинг сўфийлик тариқати ва ваҳдати вужуд, калом ва ҳикматни солиштириб иншо этган “Зубдат ул-ҳақойиқ” (“Ҳақиқатлар қаймоғи”), “Инсони комил”, “Кашф ул-ҳақойиқ” (“Ҳақиқатларни кашф этиш”), “Мақсади ақса” (“Охирги мақсад”), “Баён ут-танзил” (“Юборилган баёни”), “Манозил ус-соирин” (“Йўловчилар манзили”), “Усул ва фуруъ” (“Илдиҳ ва новдалар”), “Мабдаъ ва маод” (“Сарчашма ва қайтиш”) номли риссолалари бизгача етиб келган. Насафий қараашлари ўзининг холислиги, турли таълимотларни бетараф туриб, холисона таҳдил этиши киши диққатини тортади. Лекин, шуниси борки, олимнинг ўз шавқи ва майли “оффоку анфус” таълимоти томонида. Бу таълимотга бино-

ан, инсон, яъни анфус кичик олам бўлиб, оғоқ — катта олам (макро космос)нинг инъикосидир, бошқача айтганда, катта оламда нимаики ҳодиса-ҳаракат, сиру аспор, хислат-хусусиятлар мавжуд бўлса, у кичрайтирилган ҳолда инсон табиати, руҳиятида акс этади. Шу боис инсон, бир томондан, моддий дунё билан, иккинчи томондан, мутлақ руҳ билан зич боғлиқ ва у шу улуғ борлиқнинг марказига қараб интилаверади, ундан мадад олади, уни ўзида топади, танийди. “Оғоқ ва анфус” назарияси аслида қарматийлар мағкураси сифатида пайдо бўлган (улуг тоҷик шоири Носири Хисрав шу мазҳабда эди). Азизиддин Насафий мазкур таълимотни тасаввуф ва ваҳдатул вужуд назарияси билан келиштириш, синтезлаш пайида бўлган.

Кўринадики, Саййид Ҳасан Ардашернинг қизиқишлиари хийла кенг ва анча чуқурлашиб, “қалтис” уфқларга тақалган. Демак, у фақат ҳёт тарзи билан ринд-дарвеш бўлиб қолмасдан, балки, мағкура, дунёқараш, илмий қизиқиши нуқтаи назаридан ҳам эркин фикрли, мустақил одам бўлган. Ахир, Азизиддин қарашлари расмий дин ва қалом аҳлигагина эмас, шариату ҳақиқатни бир деб ҳисобловчи сўфий шайхларга маъқул эмас эди. Жомийнинг “Нафаҳот ул-унс” ва Навоийнинг “Насойим ул-муҳабbat” асарларида Ибн Арабий, Шаҳобиддин Суҳравардий, Абдуллоҳ Анзорий, Имом Фаззолий каби илоҳиёт олимларининг номлари зикр этилгани ҳолда, Азизиддин Насафийни учратмаймиз. Буларнинг ҳаммаси камсухан, фақиру ҳақиқир кўринишили Саййид Ҳасаннинг ботинан нақадар теран ва улуғ инсон бўлганидан гувоҳлик беради.

Сўфий шайхлар хориқулодда ишлари билан одамларни қойил қилиш, илоҳий гаройиботларни қўрсатишни хуш кўрганлар. “Нафаҳот ул-унс” ва “Насойим ул-муҳабbat” да бунақа мисоллар кўп. Аммо Саййид Ҳасандан бундай “гайри оддий” хислат сезилмаган. Навоий буни қайд этмайди. Унинг энг буюк фазилати — одамийлиги. Бардошли, ҳаёт-севар киши бўлиши билан бошқалардан ажralиб турган. Ҳатто, ягона азиз фарзанди вафот этганда ҳам, ўзи йигламай, бошқаларни ҳам мотам тутишга қўймай, рози-ризолик билан кўмади. Навоий буни дарвешлик талабларидан бири — ҳаққа, унинг тақдирига қарши бормаслик, тақдирга кўниш фазилати сифатида қайд этган.

Сайид Ҳасаннинг фикрича, амал-мансаб кишилари худди чоғир ичган маст одамга ўхшайди, фарқ шундаки, дейди у, “чогир мастилиги ичган кундур, аммо жоҳ (ман-саб) мастилиги агар соҳибжоҳ йиллар жоҳ устидадурким, мастдур” Бу мастилик амалдор мансабдан кетгандан кей-ингни тарқалади: “Ажаб майдурким, бадмастилиги ода-мийни йиллар ўзидин бехабар қилгай”

Сайид Ҳасан умр бўйи шоҳу шаҳзодалар билан ало-қада бўлди, сарой ҳашамати, жавоҳирларнинг кўзни қамаштирувчи жилоларини кўрди, бироқ шунга қарамай, у бойликка ички бир нафрат билан яшаган, буни пайти келганда изҳор этган ҳам. Масалан, бир ўтиришда бирор: “Лаъл санг асту деги сангин санг, аммо андар миён тафо-вутҳост”, — ҳикматини ўзича изоҳлаб, тош қозон бўлганда ҳам тошда, қимматда лаълга teng келармиди, деган гапни айтади. Шунда Сайид Ҳасан: “Ҳа, тош қозон билан лаъл — иккаласи ҳам тош, аммо орада тафовут бор, тош қозон одамларга нафъ келтиради, лаъл эса нуқул зарар”, — дея бутунлай бошқа маънони баён этади. Бу суҳбат кечаёт-ган пайтда, деб қайд этади Навоий, “Султон Абусаъид мирзо ҳар кишида жавоҳир бўлса олиб, бўлмаса тафаҳху-сида (қўрқитишда) муболағалар қилиб, анвойи изо ва зарар етказиб эрди. Ва бу байтни ўқуғон мажлисда ҳам тош қозонда ош пишур эрди”. Лаъл — оғат. Лаъл — дунё, бойлик рамзи. Лаъл — тож безаги, ҳокимият рамзи. Де-мак, шоҳлик, ҳокимиият ҳам оғат, ҳалқ бошига кулфат келтирадиган нарса. Сайид Ҳасан ва Алишер Навоий эъти-қоди шундай. Лаъл бўлиб, шоҳ тожини безагандан кўра, тош қозон бўлиб, оддий одамларнинг ҳожатини чиқариш афзал.

Олтин — жавоҳир билан тириклик воситаси бўлган за-рурий нарсаларни қиёслаш ва қимматли буюмларнинг қим-матсизлигини кўрсатиш Навоийгача яшаган муаллифлар-да ҳам бор эди. Чунончи, Саъдий Шерозий “Гулистан”да шу муносабат билан иккита ҳикоят келтирган. Ҳикоятлар-нинг бирида айтилишича, чўлда йўлини йўқотиб, очлик-дан қийналган бир араб тўсатдан ҳамён тўла марварид то-пип олади. “Аввал ўйладимки, бу қовурдоқдир ва шодли-гимнинг чеки йўқ эди, кейин билдимки, марварид экан, умидсизланиб, бадтар хафа бўлдим”, — дейди араб. Саъ-дий ёзади:

*Дар биёбони хушку реги равон,
Ташнаро дар даҳон чи дур, чи садаф.
Марди бе тӯша, к-ў ўфтод аз пой
Бар камарбанди ў чи зар, чи ҳазаф!*

(Қақраган чўлу қум саҳросида чанқаган одамнинг оғзида дур ёки садаф бўлишидан нима фойда? Сафар озиқисиз оёқдан қолган кишининг ҳамёнида олтин бўлди нима-ю, сафол парчаси бўлди нима?)

Иккинчи бир ҳикоятда худди шундай мусофириңнинг биёбонда адашиб, очлик ва ташналиқдан жон бергани тасвирланади. Унинг жасадини топган одамлар белида олтин тўла ҳамёнининг борлигини кўрадилар. “Биёбонда қолган одамга олтин-кумушдан кўра пиширилган шолғом бўлса, авло эди”, — деб яқунлайди сўзини Саъдий.

Бу ҳикоятларда олтин-жавоҳирнинг нозарурий пайтда арзимас нарсаларга айланиб қолиши тасвирланади. Шу жиҳати билан Саъдий гоялари Сайид Ҳасан ва Алишер Навоий қарашларига ҳамоҳанг, аммо, назаримда, Сайид Ҳасан Ардашернинг фикри аниқ бир даврга мувоғиқлиги билан ва мазмунан йўналишга кўра ижтимоийроқ ва ўткирроқ. Чунки Саъдий қаҳрамонлари жамиятдан ажралганлари, олтиндан ўзга нарсалари бўлмагани учун қийналадилар, яъни Саъдий қимматбаҳо нарсаларнинг жамиятдан ташқарида арзимаслиги, ҳаёти хавф остида қолганда ёрдам беролмаслигини кўрсатмоқчи бўлса, Сайид Ҳасан, умуман, жамиятнинг ўзида ҳам қимматли тошлар, жавоҳирот камбағал учун кераксиз нарсалигини таъкидлаган. Сайид Ҳасан фикрида, шундай қилиб, бойликка, мол-мулкка салбий муносабат, умуман, дунё ашёларига бўлган тасаввуфий қараш ёрқинроқ ва чуқурроқ акс этган. Шундай қилиб, Сайид Ҳасан Ардашер феълатворида, бир томондан, Шарқ инсонпарвар адиллари, улуғ шоирларнинг яхшилик ва эзгулик ҳақидаги, хайрбахш, покиза инсон тўғрисидаги гоялари, сифат-фазилатлар, иккинчи томондан, тасаввуф аҳли ахлоқининг аркони, улуғ шайхлар ва фақир сўфийларнинг хислат-хусусияти ўз аксини топган. Зотан, бу жиҳатлар бир-бири билан bogлиқ; Шарқ адиллари учун хайр ва эзгулик, ахлоқий етуклик ва тариқат бир нарса, бошқача айтганда,

эзгу ахлоқни бизнинг аждодларимиз тасаввуф ақидалари, маърифат ва шариатдан ажратиб тасаввур қилолмаганлар. Шунинг учун ҳам Навоий Сайид Ҳасаннинг намунали ахлоқини тасвирлар экан, бу фазилатларни унинг дарвешлиги, фонийлиги билан қўшиб таърифлайди, аниқроғи, унинг ахлоқини дарвешлигидан келтириб чиқаради. Шу ўринда Сайид Ҳасанни Абдураҳмон Жомий билан қиёсламоқчимиз.

Албатта, Жомий — улуғ олим, тасаввуф назариётчиси ва бу таълимот асосларини шеъру достонларида куйлаган, тарғиб этган одам. Навоий пири Абдураҳмон Жомийнинг фазилатларини таърифлаганды “кошифи сирри Илоҳ” (“илоҳиёт сирларини кашф этган одам”), “муршиди аҳли тавҳид” (“ваҳдат — ягоналик тарафдорларининг раҳнамоси”), “пири соликон” (“тариқат аҳлининг пири”), “ҳодии роҳи фано” (“фано йўлининг раҳнамоси”) каби сифатларни келтиради. Яъни Жомий оддий сўфий эмас, у пир, раҳнамо, одамларни маърифат сари бошлаш құдратига эга, маърифатнинг чашмасидан баҳраманд бўлиб, шу чашма кўзини очганлардан.

Сайид Ҳасан-чи? Сайид Ҳасан бу даражага кўтарилиган эмас, у оддий дарвеш. Лекин хулқу хислати, карамсаҳовати билан у ҳам буюқ, унинг камтарилиги, хоксорлиги Жомийга монанд. Шу боис ҳазрат Навоий уларни баравар улуғлайди, баъзан teng қўяди ҳам. Чунончи, марсия — таркиббандда ўқиймиз:

*Баҳри урфон дури— Сайид Ҳасан, улки афлок,
Етти дуржи аро бир кўрмади андоқ дури пок.*

Ёки “Насойим ул-муҳаббат”да ёзади: “Бу ҳақир факр тарихида ва фано жодасида алардек тамом киши оз кўрубмен” Шу каби Навоий Сайид Ҳасанга нисбатан ҳам “муршиди аҳрор” (“хур — озодлар пири”), “кошифи асрори Илоҳ” (“Илоҳ сирларининг кашф этувчиси”) сифатларини қўллаган. Қиёсимиз тўлароқ бўлсин учун Жомий ва Сайид Ҳасан вафотларига бағишланган марсиялардан қўйидаги бандларни ўқувчиларга ҳавола қилмоқчимиз. Жомийга бағишланган марсиядан:

*Дўстон, дар ҳама фан нодираи олам кў?
Афзалу афсаҳи ажноси бани одам кў?*

*Дар биёбони таманнош ҳалойиқ мурданد,
Ба давоми ҳама он Хизри Масиҳодам кү?
Дили асҳоб шуд аз тиги фироқаш сад захм,
Он, ки буди ба ҳама хулқи хушаш марҳам кү?
На ки дар хонақаҳи зуҳд фитод ин мотам,
Дар ҳароботи фано низ ба ҷуз мотам кү?..*

Мазмуни:

*Эй дўстлар, ҳамма фанда олам ягонаси қани?
Бани одам жинсининг энг тозаси ва афзали қани?
Ҳалойиқ уни кўриши орзусида зор бўлдилар,
Бунинг давоми – Исо нафаслик Хизр қани?
Суҳбатдошлари кўнгли фироқида пора бўлди,
Ўз хуш хулқи билан ҳамма марҳам бўлган қани?
Бу мотам фақат зуҳд хонақосида эмас,
Фано ҳароботида ҳам фақат мотамга сабаб бўлган зот қани?*

Жомий мотамига бағишланган марсиянинг ҳар банди ўн байтдан. Биз юқоридаги мисол билан кифояландик.

Энди Сайид Ҳасанга бағишланган марсиядан парча келтирамиз:

*Эй фалак, ул солики автор қани?
Фақр автори аро кошифи асрор қани?
Фақр манзилларининг раҳрави, бал раҳбари,
Ҳодии аҳли фано, муршиди аҳзор қани?
Курб айвонига тақво йўлидин гом урған,
Восили боргаҳи қодири гаффор қани?
Мени мотамзадага ҳам ота, ҳам муршиду пир
Балки ҳам ғамхўру ҳам ёвару ҳам ёр қани?*

“Автор” — ҳожат, мурод-мақсад, “қурб” — Илоҳ ҳузурига яқинлашиш, “восил” — етишган, “боргаҳ” — даргоҳ, Илоҳ даргоҳи маъноларини беради. Кўриниб турибдики, марсияларининг маъно-мазмунида ҳам, оҳанг маромида ҳам ўхшашлик бор. Аммо ўзаро фарқ, йўқ эмас: Жомий марсиясида унинг машҳурлиги, “нодираи даврон” — давр ягонаси эканлиги таъкидланса, Сайид Ҳасан марсиясида самимий рӯҳ, марҳумнинг ҳақири фақир, улуғ дарвешлигини таъкидлаш кучли. Дарҳақиқат, Алишер

Навоий Самарқанддан ёзган мактубидан бошлаб, Саййид Ҳасан ҳәётида иншо этган барча асарларида унинг ана шу фәқирлиги, факру фано кишиси эканлигини асосий фазилат сифатида қайд этади. Чунончи, “Соқийнома”да дейди:

*Фонии мутлақ, озода ҳам ул,
Гармрў солики афтода ҳам ул.*

“Холоти Саййид Ҳасан Ардашер” асари ҳам “Солики фоний ва гавҳари коний ва орифи маоний” деган тавсиф билан бошланади. “Соқийнома”да Саййид Ҳасан ҳақида гап кетгандан яна “дайри фано”, “харобот эли”, “фониёна ҳирқа”, “тани хокнишин”, “пири турк” каби сўз ва таърифларни учратамиз. Хуллас, Навоийнинг бу зот ҳақида ёзган асарларини ўқиганда, тасаввуф ва тариқат кишисининг тимсолиј қиёфаси кўз олдимизда гавдаланаверади.

Факру фано Саййид Ҳасан сийрати ва ҳаётини белгиловчи бош хусусият. “Фақр”нинг маъноси дарвешлик, яъни дунёдан бениёз бўлиб, тамаъни узиб, Худога ниёзманд талабгор бўлиш. Бу — тариқат йўлига кирган одамнинг босиб ўтадиган руҳий-маънавий мақомларидан бири эканни ҳам биламиз. Яъни: тавба, зуҳд, вараъдан кейин келадиган босқич. Саййид Жаъфар Сажжодий факрга таъриф бериб, дейди: “Мол-мулки бўлмаган ёинки, бўлса ҳам, унинг учун бўлмаган кишига фақир дейилади ва фақир деб ҳаққа талабгор бўлган, ўз муродини ҳақ остонасидан излайдиган кишига айтилади” (“Истилоҳоти урафо”, саҳ. 316). Аммо қайд этишимиз керакки, Алишер Навоий Саййид Ҳасаннинг фәқирлиги, фонийлиги ҳақида гапирганда, унинг сўфийлик даражаларини эгаллаши, муайян мақомга мушарраф бўлишини баён этмоқчи эмас, Навоий бу ўринда умуман дарвешлик сулуки, илоҳий жазбанинг кучи, айни тасвир ва таъриф этилаётган шахснинг характеристи, табиати ва ахлоқий сифатларини ажратиб кўрсатишни кўзлаган. Шунинг учун бу ерда “фақр” ва “фано” сўzlари умуман ориф одам, дарвеши содиқнинг хислатини белгиловчи сўzlар сифатида қабул қилиниши керак. Жалолиддин Румий самоъ билан машғул бўлган вақтда дарвешлардан бирининг кўнглида “фақр” нима

экан, буни Мавлонодан сўраш керак, деган савол тугилади. Мавлоно Румий буни қалбан ҳис этиб, самоъ ичидаги рақсга тушаётуб, дарвеш саволига қуидаги арабча рубоий билан жавоб беради:

*Ал жавҳара фақрун ва савиул фақри аразун
Ал фақра шифоун ва савиул фақри маразун,
Ал алома куллу ҳидоун ва ҳурурун,
Вал фақру минал олами лаббун ва гаразун.*

(Фақр — асл жавҳар ва фақрдан бошқаси — асл бўлмаган нарсалар. Фақр — шифо, фақрдан айрилиш, яъни бойиш — касалликдир. Бутун олам — найранг, мағурурлик, фақр олами эса — ҳикмат ва қутулиш).

Бу рубоийда Румий масалани фалсафий йўсинда туширилган: жавҳар — ҳар бир нарса ва ҳодисанинг моҳияти, ўзгармас мағзи, айни шу маънода Мутлақ Илоҳ сифати ҳам. Араз эса — зоҳирий кўриниш, яъни ўзгарувчи дунё. Зоҳирий ранг, шакл ҳеч қачон моҳиятнинг ўзи эмас. Бир касаллик туфайли пайдо бўлган бошқа касалликни ҳам араз дейдиларки, Румий бу ўринда сўз ўйини қилиб, зоҳирий ранглар, нарсаларга маҳлиёлик — касаллик, унинг давоси — фақр демоқчи бўлади.

Демак, фақр — жавҳар, ажиб хислатли одамларнинг моҳиятини белгилайдиган сифат. Энди шу нуқтаи назардан Алишер Навоийнинг Самарқанддан Сайид Ҳасанга юборилган мактубидаги икки хил солик ҳақида баён этган фикрини эслайлик. Навоий Илоҳдан жазба теккан кишини “мажзуби солик”, аввалида жазба теккан бўлмаса ҳам, лекин пирга таслим бўлиб, унинг рапбарлигига жазба ҳосил қилган одамни “солики мажзуб” деб атаганини кўрган эдик. Маълум бўладики, Сайид Ҳасан Ардашер, ёшлигидан жазба теккан мажзуби солик экан. Фақр гавҳари унинг сийратида экан. Буни Навоий билар ва устозининг бутун фониёна ишларини маъқулларди.

Аммо, шуниси борки, факру фано йўли — фоят мушкул, азобу уқубатли йўл. Жомий ҳазратлари буюрадилар:

*Ганжест нақти фақр, ки онро тилисмҳост,
Мушкилтарин тилисм тилисми вужуди мост.*

(Фақр — тилсим қилинган ганж, энг мушкул тилсим эса — вужудимиз тилсими).

Чунки вужуд ҳамма вақт дунё молига қараб интилади, нафс хукмида бўлади. Вужуд аждаҳоси фақр ганжининг устида ётади. Нафс билан жангга кириш, деб давом этади Жомий, даҳшатли дев билан курашгандай гап. Дунё ҳуснига, неъматига маҳлиё бўлган одам бу девни енголмайди. Бу девни фақат ваҳдат билан қуролланган солик енгиши мумкин:

*Фақр аст роҳати ду жаҳон, зинҳор аз он
Майли ғано макун, ки ғано сурати аност...*

*Гӯ: таҳту тоҷ зеру забар шав, ки бок нест
Дарвешро, ки тоҷ намад, таҳт бўръёст.*

(Икки дунёнинг роҳати — фақр, шу боис зинҳор бойликка мойил бўлма, чунки бойлик — ано, яъни ранжу мashaққатдан иборат. Таҳту тоҷ яксон бўлсин, тоҷи кигиз ва таҳти бўйра бўлган дарвеш бундан ташвишланмайди).

Сайид Ҳасан Ардашер ана шундай қаҳрамонликка борган, мард инсон эди. Унинг дунёни ҳам, тоҷу таҳт ва мансабу жоҳни ҳам тарк этгани — бунинг ёрқин далили.

ИНСОНДАН ИЛОҲГА

(Мирзо Бедил ҳақида сўз)

Улуг сиймоларга бой бўлган Шарқ адабиёти тарихида Мирзо Абдулқодир Бедилнинг (1644-1721) алоҳида мавқеи бор. Инсон ҳаётини чукур таҳлил этиб, фалсафий-ирфоний гояларни оташин ва сермаъно сатрларда тасвирлаган бу шоир “Абулмаоний”, яъни маънолар отаси деган лақабга мушарраф бўлади. У асрлар давомида форс-тожик адабиётида куйлаб келинган тасаввуф маъноларини ривожлантириб, уни ҳаёт муаммолари, теран башарий гоялар билан омухта этди, янги адабий-тасвирий услуг яратди ва бу билан Ҳиндистон, Афғонистон ва Марказий Осиё халқлари адабиётига кучли таъсир ўтказиб келди.

“Абулмаоний” Мирзо Абдулқодир Бедил ҳижрий 1065 (мелодий 1644) йилда Ҳиндистондаги Патна вилоятининг Азимобод шаҳаридаги туғилади. Отаси Абдулхолиқ шоҳ Аврангзеб қўшинида сипоҳийлик қиласа ва тасаввуф ва футувватга қаттиқ қўнгил қўйган одам бўлиб, қодирия тариқати шайхларидан Шайх Камолнинг муриди ҳисобланарди. Аммо Бедилнинг тоғаси Мирзо Зариф ва амакиси Мирзо Қаландар ҳам Шайх Камолнинг муридлари эдилар. Бедил беш яшарлигида отадан жудо бўлади, бир йилдан кейин эса онаси ҳам вафот этиб, амакиси Мирзо Қаландар қўлида қолади. Мирзо Қаландар ёш Абдулқодирни жуда севар ва унинг камолоти учун тинимсиз гамхўрлик қиласа. Абдулқодир беш-олти яшарлик даврида ёзиш ва ўқишини ўрганиб, бир йилда Қуръонни туширади. Кейин араб тилининг сарфу наҳвини ҳам ўзлаштириб, шеъриятга қўнгил боғлади, форсий адабиёт уммони уни ўзига мафтун эта бошлади. Айтишларича, Мирзо Бедилнинг биринчи рубоийси ўн яшарлигида яратилган ва адаб аҳлини ўзига жалб этган. Мирзо Қаландар бола-

нинг истеъдодини кўриб уни мадрасадан олиб кетади, чунки мадрасадаги таълимнинг шавқизлиги, қуруқ баҳсу мунозаралардан ташқари чиқмасдан, талабаларнинг вақти бехуда ўтётгани Мирзо Қаландарга ёқмайди. Мирзо Қаландар ўзи ҳам шеър ёзиг турган ва қалби нозик, мард ва саҳоватли инсон бўлган экан. У жияни Абдулқодирни икки хил илмни эгаллашга йўналтириди ва ўзи устоzlик қила бошлади. Бу илмларнинг бири адабиёт бўлса, иккинчиси тасаввуф эди. Бедил тасаввуфга оид рисолаларни мустақил ўқиб, мазмунини қайд этар, кейин уларни амакисига сўзлаб бериб, тушунмаган жойларини аниқлаб оларди. Шу каби Румий, Аттор, Жомий асарларини ҳам берилиб мутолаа қиласди. Бундан ташқари, Мирзо Қаландар, Мирзо Зариф, Шоҳ Қосим Ҳуваллоҳий, Шоҳ Мулк мажзуб кабиларнинг суҳбатларидан баҳраманд бўлиб, ирфоний илмнинг ҳақиқий моҳиятини идрок этишга эришади. Шоирнинг ўзи “Чор унсур” асарида қайд этишича, ушбу суҳбатлар унга ҳақиқий мадраса ўрнини босган. Бедил ўн олти яшарлигидан бошлаб, кўп сафар қиласди, баъзан от-уловда, баъзан пиёда ва ҳатто ялангоёқ мажзуб қаландарлар равишини қабул қилиб, Ҳиндистоннинг шаҳар-қишлоқларини кезиб чиқади. У бу сафарларида одамлар ҳаётини яқиндан ўрганади, машҳур сўфийлар, фақиҳ ва муҳаддислар, атоқли тафсиршунос олимлар билан учрашиб, илмини чуқурлаштиради, фалсафий мушоҳадалари сатҳи ва саҳнини кенгайтиради. Айниқса, мажзуб дарвеш Шоҳ Кобулий билан учрашув Бедилда унтилмас таассурот қолдиради. Бу мулоқот шоирнинг йигирма икки яшарлигига Деҳлида юз беради. Шоҳ Кобулий Бедилни Деҳлининг узоқ бир чеккасига олиб чиқиб, қуйидаги байтни ўқииди:

*Аз мо бо маст ҳар чи гўем,
Мо ҳамчу туем дигар чи гўем?*

(Не нарсаким десак, биздан бизгадир, сенга ўхашмиз, яна нима дейлик?)

Шундан кейин қаҳқаҳа уриб кулади. Чунки бу байтни Бедил анча олдин Авриса шаҳарида эканлигига айтган эди. Иккаласи Деҳли чеккасидаги вайронада бутун тунни бедор ўтказиб, суҳбат қиласдилар. Бедил бир зум уйкуга

кетиб, кўзини очса, Шоҳ Кобулий йўқ эди. У бўзлаб йўлга тушади, аммо ёрини тополмайди, яна сафарга чиқиб, икки йил Шоҳ Кобулийни излайди, унинг ёдида юздан ортиқ туғёнли газаллар ва “Тилисми ҳайрат” (“Ҳайрат тилсими”) номли достонни яратди. Шоҳ Кобулий Бедил назарида Ҳўжа Хизир, балки ундан ортиқ комил бир валий инсон эди. Унинг дийдорида ҳақ жилосини кўрган, суҳбатини қалб малҳами ҳисоблаган Бедил бутун сўфиёна фикру қарашларини шу инсон ёдидаги нафис ва нозик ҳисларга ўраб тараннум этади.

(Бу воқеа Жалолиддин Румий билан Шамс Табризий, Нажмиддин Кубро билан Бобо Фараж, Фаридиддин Аттор билан мажзуб дарвеш учрашувларини эсга солади).

Бедил уйланиб, ота касби сипоҳийликни қабул қиласди. Бироқ тўрт йил хизматдан кейин сипоҳийликни ташлаб, яна сайёҳ қаландарликни давом эттириб, охири қирқ ўшлардан ошганда Деҳлида турғун бўлиб қолади, Шукруллоҳ леган амалдор дўсти сотиб олиб берган ҳовлига оиласини кўчириб келади. Деҳлида шоир осойишта ижодий ҳаётни бошлаб, кўплаб асарлар ёзди, дўстлар орттириди. Уни неча марта саройга таклиф қилган бўлсалар-да, аммо розилик бермади. Деҳлидаги илму адаб аҳли, юрагида илоҳий ишқ ва ҳақиқат учқунлари шуълаланган кишилар Мирзо Бедил атрофига жамъ бўлиб, ирфон ва назокат мажлисларини безатар эдилар. Мирзо Бедил 1721 йилда 78 ёшида оламдан кўз юмди. Уни ўзи ўн йил олдин қаздириб қўйган қабрга дағн этадилар ва мақбараси одамларнинг зиёратгоҳига айланади.

Мирзо Бедилдан катта адабий мерос қолган. У мумтоз шеъриятнинг қарийб ҳамма жанрларида ижод қилган дарё мисол бир ижодкор эди. Кўп сонли газал, рубоий, қитъа, маснавийлардан ташқари, “Ирфон”, “Тури маърифат”, “Муҳити аъзам”, “Тилисми ҳайрат” номли достонлар, “Чор унсур” номли насрый эсдаликлар асарини ёзгандир. Адибнинг мактублари, “Нукот”, “Ишорат ва ҳикоёт” номли асарлари ҳам бор. Бедил ижоди — бу файласуф сўфий шоирнинг тафаккури ва кечинмалари, ҳаётга, илоҳга, инсонга муносабати, анъанавий ҳикматлар-

ни янги замон талаблари билан мувофиқлаштириб, халқ-нинг дарду ҳасрати, турмуш чигалликлари ва олий ҳақиқатларни ифодалаган ўзига хос бир мураккаб ва жозибали бадиий оламдир. Турган гап, шоир барча нарсага илоҳий-сўфиёна назар билан қарайди, инсон улуғворлиги ва ожизлигини, қазову қадар қўлида жонсарак, ўйинчоқ бўлган ва ўз-ўзини зулму ситам тифи-ла абгор этувчи кишиларнинг аччиқ қисматини ҳам, илоҳ ошиги бўлмиш қаландар соликнинг мажзубона жунуни, ҳайрат ва ҳаловатини ҳам қаламга олади. Аммо Мирзо Бедил (“Бедил” дегани “дилини йўқотган” деган маънодадир, яъни кўнгли маъшуқа — илоҳ қўлида) шунинг учун ҳам маънолар отасики, унинг асарларида инсон руҳияти, қалби, турмуши ҳақида, оддий ҳаётий масалалар ҳақида чуқур фикрлар мавжуд. У инсонни ҳар тарафдан ўрганишга, унга унинг ўзини ўзига кўзгу қилиб кўрсатишга интилади. Умуман, Бедил ижоди — бу инсонномадир. Шоир комил инсоннинг хислатларини ердаги одамлардан излайди, инсонни ўзини танишга, буюклигини англашга даъват этади. Унинг тасвирига кўра, “инсонда икки дунёнинг асрори мужассам, балки у икки дунёдан улугроқдир” Бедил ваҳдати вужуд фалсафасига эътиқод қўйгани кўриниб турибди, яъни оламнинг Ягона руҳ тажаллийси орқали бошқарилиши, ҳар бир заррада шу Ягона Мутлақ жавҳарнинг зуҳури борлиги таъкидланади. “Муҳити аъзам” (Буюк уқёнус) номли оламнинг яратилишини майнинг кўпирини билан қиёслайди — май бу ўринда илоҳий тажаллий — нури Мутлақ бўлиб, оламнинг ҳаракати, жамоли шундан, дейди у. Одамларнинг тиниб-тинчимас ҳаёти, орзу-армонлари, фикр-ижодлари ҳам шу майдандир. Бу май гўё бир олов, у кишини ҳамиша маст этиб, ўз асли — раббига тортаверади. Бутун олам — Ягона руҳнинг ижоди. Ўша туфайли мавжуд ва Ўшанга қайтади. Инсон руҳи ҳам оловдир, у жисмни ёндириб кул қилмагунча тинчимайди:

*Зи по наншаст оташ то нашуд хокистор ажзорояш,
Ба саъи нести ҳам гайрати кор инчунин бояд.*

(Ёт вужуди кул бўлмагунча тинчимайди, йўқлик сари интилиш суръати шунаقا).

Аммо Бедилнинг бошқа сўфий шоирлардан фарқи шундаки, у илоҳдан инсонга қараб эмас, балки инсондан илоҳга қараб боради. Бошқача айтганда, шоир фано ва бақо ғояларини куруқ тасвирловчи эмас, илоҳий муҳаббат ҳам мавхум ва предметсиз нарса эмас. Бедилда тасаввуф ғоялари инсон кечинмалари орқали боради. Инсон — тилсимотлар ва сехру санъат кони, айни вақтда, изтироб ва покланиш, тинимсиз камолот ҳам инсонга хос.

У ёзади:

*Чист одам?— тажаллийи идрок,
Яъни он фаҳми маънни “лавлок”.
Аҳадият— бинои маҳками ў,
Алиф афтод иллати дами ў.
Доли у мағзи аввалу анжом,
Ки дор у ҳадди ваҳдатаст тамом.
Мими он хотами хилқати олам
Ин бувад нукта— маънни одам.
Кулзуми коиноту ҳар чи дар ўст,
Жӯши бетобии ҳақиқат ҳам ўст.
Зоҳиру ботинаш ҳудусу қидам,
Сурату маънияш вужуди одам.*

(Одам нимадир? — идрок тажаллийси. Яъни у — “лавлок” маънисининг тушунилиши. Унинг мустаҳкам биноси — аҳадиятдир, “алиф” — бирлик унинг руҳига сабаб. Бу сўзниң “доли” (араб ёзувида одам сўзи “алиф”, “дол” ва “мим”дан иборат) аввал ва охирнинг мағзи-моҳияти, унда ваҳдат чегараси батамом акс этган. “Мим” ҳарфи олам — дарднинг қайдидир. Одамнинг маъноси шу. Одам — коинот денгизи ва денгиздаги бор нарсалар унда мавжуд. Ҳақиқатнинг бетоқат қайнаши ҳам удир. Одамнинг зоҳири ва ботинида илоҳ ва дунё, азалийлик ва фонийлик — ҳодисалар акс этган, унинг сурати ва маъносида борлиқ ва йўқлик мужассам.)

Шоир инсонда бутун оламлар хусусияти ва моҳиятини кўради. Бугина эмас, олам инсон туфайли яратилган: “лавлок” сўзи “Лавлака лимо ҳалақту л-афлок” деган ҳадиси шарифнинг бош сўзи бўлиб, ушбу ҳадиснинг маъноси “Агар сен бўлмасанг, осмон-фалакларни яратмаган бўлар эдим”дир. Бу — парвардигорнинг ўз ҳабиби Муҳаммад

саллаллоҳу алайҳи васалламга юборган ваҳийларидан бўлиб, Бедил оламнинг Мұхаммад нури туфайли яратилгани ва ҳазрати Мустафо комилларнинг комили — комил инсон тимсоли эканига ҳам ишора этади. Яъни одам шунчалик шарафлики, Худойи таоло барча мавжудотни унинг учун яратиб, малакларни сажда қилдири, барча ҳикмат ва илмларни қалбига жо этди.

Инсон ана шу улугворлигини англаши — ўз-ўзини таниши керак. Бунинг йўли тариқатга кириш, мақомот зиналаридан кўтарилиш, дунё ҳирсу ҳавасидан кўнгил узишдир. Жисмнинг озуқаси овқат бўлса, рухнинг озуқаси илм ва ирфондир, дейди Бедил. Одамлар ҳақни излайдилар, аммо ҳақ ўзларида эканидан бехабар:

*Ту ҳақ межсүйию аз хеш ғофил,
Зиҳи бетуҳмию уммед ҳосил,
Мабош аз жустужсуйи хеш навмид
Ҳамин нур аст раҳбар то ба ҳуршид.*

(Сен ҳақни излайсан, аммо ўзингдан бехабарсан. Уруғни кўрмай, ҳосилдан умидворсан. Ўз-ўзингни излашда умидсиз бўлма, қуёшгача шу нур сенга раҳбардир).

Ёки мана бу мисрага диққат қилинг:

Ёр дар оғӯшу номашро намедонем, ки чист ??

(Ёр қучогимиизда, аммо номи нима эканини билмаймиз). Бедил Ёр деганда Ҳақ таолони назарда тутади.

Куёш — нур манбаи, аммо унга олиб борадиган нур ҳам инсоннинг ботини нуридир. Инсон учун қайфурган шоир кўнгил сўзини зикр этишни севади. Чунки инсон — бу кўнгил. Аллоҳ таоло нури кўнгилда акс этади.

*Ҳар сў гузари, дилест афтода ба хок,
Оҳиста хиром, обила зери қадам аст.*

(Қайси томонга юрсанг, тупроққа тушган бир кўнгилни кўрасан, оҳиста юргин, қадамларнинг кафи ярадир). Демак, кўнгил ўлмайди, чунки кўнгил — рух, кўнгил — хотира, абадийлик. Аммо кўнгил — бу илоҳ ошиғининг кўнгли, афтодалик шунинг учун, у то қиёмат маъшуқасининг дийдорига талабгор.

Яна бир ғазалнинг матлаъи:

*Муддао дил буд агор найранги имкон рехтанд,
Баҳри ин як қатра хун сад рангу тӯфон рехтанд.*

(Имкон олами — моддий оламни хилма-хил сурат ва ҳаракатда яратган эканлар, мақсад кўнгил эди. Шу бир қатра қон учун минг рангу тӯфон яратдилар).

Ҳислар тӯфони, фикрлар тӯфони, Орзулар тӯфони, Мұхаббат тӯфони ҳам Кўнгилда, шу бир қатра қонда. Илоҳато этган жами ажзу шукуҳни шу Кўнгил кўтаради, асрайди.

Шундай қилиб, инсонда ҳам илоҳий ва ҳам дунёвий ҳақиқат акс этган, демак, инсонни таниш орқали Аллоҳни таниш мумкин:

*Аз нақши мо ҳақиқати оғоқ хонданист,
Чун мавжси корнома дарё навиштаем.*

(Бизнинг суратимиздан оғоқ-осмон ҳақиқатини ўқиса бўлади, биз илоҳий ижод дарёсининг мавжи — хатимиз).

Инсон — илоҳий хилқат. У шунга яраша умр ўтказиши лозим, яъни эзгулик ишлар билан шуғулланиб, дунёнинг қайдларидан озод бўлиб, ҳар хил расм-русумлар, беҳуда зоҳирий илмларга банд бўлмаслиги керак. Шунда у эътиқодлар, мазҳаб ва динларнинг моҳияти ҳам бир эканлигини англайди. Дарҳақиқат, одамлар турли динларга сигинадилар, лекин ҳақ ва ҳақиқат бирдир, дейди Бедил. Шу боис тортишувлар, бир динни иккинчисидан устин қўйиш беҳуда. “Муҳити аъзам” достонида келтирилади:

*Яке куфпро гайри ислом дид,
Яке ҳар дуро нақши авҳом дид.
Яке дид мағзу яке хонд пўст,
Яке гуфт олам, яке гуфт “Ўст”.*

(Бири куфрни исломга зид деб билди, бошқаси иккаласини ҳам хаёл меваси ҳисоблади. Бири мағзини кўрди,

иккинчиси уни пўчоқ деди, бири олам деди, иккинчиси уни “У”, яъни Худо деб айтди).

Ҳиндистонни кезиб, бараҳманлар билан субҳатлар қурган, комил мусулмон бўлиш баробарида, бошқа динларни ҳам ҳурмат қилган Бедил умуминсоний ғояларни, башарий ягоналикни афзал кўрар, бу ғояни тасаввуф таълимоти асосида қизғин қўллаб-қувватларди.

Қўрамизки, Мирзо Бедил бу борада буюк салафи Жалолиддин Румий маслагини тўла қувватлаган ва мазҳабпастлик, ақидапарастликни ноқис ва номукаммал кишиларнинг иши деб ҳисоблаган.

Бедил зулм ва истибдоднинг ашаддий душмани эди. Унинг асарларида зулмга қарши фикрлар жуда кўп, у золим амирлар, хасис бойлар, нодон ва ришваҳур руҳонийларни чиндан-да нафрат билан танқид қиласди. Аммо худди Аҳмад Яссавийда бўлганидай, золимнинг жазосини худо беради, зулм жазоланмай қолмайди, деган ақидани баён этади. Яъни заифлар охи кучлиларни енгади, чунки заифлик — рух, зулм — жисм. Руҳ албатта жисмни енгиши керак:

*Мо соғдилон саршикани табъи дуруштем,
Бар санг тараҳдум набувад шишагаронро.*

(Биз соғ диллар дағал табъилилар — золимларнинг бошини ёрувчилармиз, шиша ясовчиларнинг тошга раҳмлари келмайди). Шиша — софлик рамзи ва нозиклик ҳам, тош — дагаллик. Аммо шиша тошни енгади, дейди шоир.

Мирзо Бедил маънолар кони. Унинг ахлоқий-ижтимоий қарашлари, сўфиёна хаёллари беҳудуд. Бу денгизга шўнғиган одам албатта гавҳар доналарини олиб чиқади. Бедилнинг фавқулодда иборасизлиги, теран маънолар, тахайюлга бой шеърияти XVIII-XIX асрларда Ўрта Осиё шоирларининг ижодига ҳам катта таъсир кўрсатди. Бедил халқимизнинг тафаккурини банд этиб келди. Унинг асарлари мактаб ва мадрасаларимизда кенг ўқитилган, бедилхонлик ва бедилдонлик катта бир анъанага айланган эди. Зотан, Мирзо Бедилнинг аждодлари асли Ўрта Осиёдан бўлиб, Ҳиндистонга кўчиб боргандар ва бобурийлар хизматида турганлар. Шу боис шоирнинг руҳи ва

сўзи бизда катта қадр топди. Амирий, Нодира, Ҳазиний, Фазлий, Шоҳин, Ҳайрат, Акмал, Ҳозиқ, Шавқий Каттақўргоний, Мирий ва бошқа Қўқон, Бухоро, Самарқанднинг тожик ва ўзбек тилида ижод қилган шоирлари Бедилга эргашиб, латиф ғазаллар ёзганлар, мухаммаслар болаганлар. Асримизнинг олтмишинчи йилларидан бошлаб, Бедил асарларидан намуналарни F. Гулом, Ш.Шомуҳамедов, А.Матназаров таржима қилганлар. Академик И.Мўминов Бедил дунёқарашини ўрганиб, катта монография нашр эттириди.

Хуллас, улуф файласуф шоирнинг ижоди қалб кўзини очиш, дунё ғафлати босган дийдаларни бедор этишга кўмаклашадиган маърифат чироғидирким, у ҳеч қачон сўниш билмайди.

Шу боис бу улуф сўфий шоирнинг ирфоний маъноларини тадқиқ этиб, ўкувчиларга етказиш олдинда турган муҳим вазифамиздир.

“КАМОЛИ НУРИ РАҲМАТМАН”

(Машраб жазбаси)

Тасаввуф гоялари XI асрдан бери Шарқ шоирлари-ни ўзига мафтун этиб келган, бирор илоҳий ишқни бевосита куйлаб, завқу шавқини изҳор этса, бирор мажозий-дунёвий тимсоллар орқали ҳақиқат асрорини кашф этиш, инсоний кечинмалар тасвиридан илоҳий муҳаббат сари боришини маъқул кўрган, учинчи хил шоирлар бўлса, сўфиёна таълимотни диний қараашлар билан омухталааб, тариқат мақомотини шеърга солиб, шарҳлаб берганлар. Аммо бу силсилада Бобораҳим Машрабнинг ўзгача мавқеи бор. Машраб — илоҳий ишқнинг маству девонаси, мажнун шоир. Унинг ижодида юксак фалсафий-тасаввуфий гоялар заминий дарду алам, оддий инсонлар, гарibu бенаволарнинг ночор аҳволидан қайғуриш, зулм-ситамдан портлаган адолат туйғусининг пўртанали исёни ифодаланган. Машраб шеърияти — дунёдан норози кетган, покдил инсонларнинг виждан қичқириғи, нур қидириб, нурга талпинган, Илоҳга муштоқ интизор юракнинг нола-фифони. Унинг шеърларининг ҳар бири бир лахча чўғ, ёндирувчи олов: “Бошимдан то оёғим туташиб хирманни оташ” Шоирнинг хуш кўрган ташбеҳлари шуъла, самандар, хуноба, чақмоқ, гулхан. Унинг фифони — оху ноласининг чегараси йўқ, наърасидан олам ларзага келади. Агар маҳшар куни оҳ урсам, у дунёву бу дунёгина эмас, балки аршу курси, “биҳишти жовидон ҳам ўртар”, дейди дардли шоир туғёнли ҳисларининг шиддатини шоён этароқ. У маърифат аҳли кушандаси, солих, ҳалол одамларни хор этган нотанти, кажрафтор фалакнинг “устига ўтлар қўйиб”, барбод этмоққа чоғланади. Ўз шеърларини “дарднома”, ўз

юрагини эса “жароҳатхона”, “ҳасратхона”, “мотамка-да” деб атайди.

*Мұхаббат дардидә овора бұлған халқни күрдим,
Күзі вақты саҳар саиёра бұлған халқни күрдим.
Тани дарду аламдан ёра бұлған халқни күрдим,
Дили тиги ситамдан пора бұлған халқни күрдим,
Зулм туғён этибдир— ҳар бириси бехабар танҳо..*

Хүш, бу дард қанақа дард, ситам күрган бу “халқ” ким, зулм деганда Машраб нимани назарда тутади? Шоир ижоди ҳақидағи тадқиқотларда унинг шу руҳдаги шеърлари мекнаткаш халқ ҳәётининг аянчлик тасвири сифатида талқын этилади. Албатта, Машраб бенаво-бечораларни күрганда, дили эзилган, ноқақликлардан фифон чекиб ўтли сатрлар битган. Бироқ, у ўзининг бу түйгүларини очық, яланғоч тарзда, аллақандай исөн-тұполонларга даъват руҳида ифодалаган эмас. У ҳәётта бир илоҳий ишқ ошиғи, тасаввуф нуридан порлаган қалб нигоҳи билан қарайди ва ҳислари, муҳокамалари ҳам шу асосда ривожланған. Машраб айни мана шундай дардли шеърларида заминий дард — ижтимоий ҳақсизлик ва адолатсизлик дардини илоҳиёт дарди, яғни руҳнинг асл манбаига қайтиш учун чекаётганды изтироблар, “аршдан ерга инган” инсон күнглиниң моддииондан покланиш дарди қыйноқлари билан құшиб тасвирлайды. Бошқача айтсак, Машраб күйлаган дард нон топиш, мансаб-манфаат учун юз елиб-югуратған одамлар “дарди” эмас, балки илоҳий “муҳаббат дарди” да ёниб, тунларни бедор ўтказаётганды, күз ёши шашқатор ҳақпаст ва ҳақсевар порсолар дардидир. Машраб шуларга ихолос қўйған, ўзини ҳам шулар зумрасидан деб билади ва уларни чин юракдан севади:

Азалдан мен дили ғамғин халойиқ хайлини севдим.

Покдил кишиларнинг шоир қалвидан жой олишига яна боис шуким, улар қалбида илоҳсеварлик түйгуси билан инсонсеварлик түйгуси бирга узвийлика яшайди, илоҳиёт дардидан бехабар одамда меҳр-шафқат, ўзгалар дардини англаш түйгуси ҳам ривожланмаган бўлади.

Зулм деганда ҳам шоир “дарди бўлмаган” кишиларнинг дард аҳлига, жисмнинг руҳга, жаҳолатнинг маънавиятга, нафснинг инсонни ўз асли ва ўз-ўзини танишга тўсқинлиги зулмини назарда тутади. Синфий, ижтимоий нобаробарлик, ҳасаддан туғилган фитна, уруш-қирғинлар сабабкори нафс инсонни ўз қулига айлантирган. Шунинг учун Машраб камбагаллар, оч-яланғоч ҳалқ тақдирига, етим-фарибларнинг nocturnal аҳволига ачиниб қолмай, умуман инсон зотига ачинади. Шоир маънавият олами томон юқори кўтарилиган сари бани башар ожизликлари, фафлат ва жаҳолат туманида қолган нохушликларни аниқроқ кўра бошлади. Бу дард энди айрим шахсларнинг, алоҳида кишиларнинг дардидан юз чандон улкан бўлиб туюлади ва Машрабнинг юрак-бағрини баттар эзади. Чунки “ҳалқ” “муҳаббат даштида” овора, яъни ҳаққа етишиш, ҳақиқатни кўриш иштиёқида Мажнун каби сарсон-сағардон, умид кўзлари кўкка тикилган. Шоир демоқчики, фоний дунёнинг зулми беҳад кучайиб, вужудимизни кўринмас тўр билан қоплаб олган. Биз бундан бехабармиз, ҳар биримиз танҳо изтироб чекамиз ва ўзимизни яна унинг комига отамиз. Бироқ руҳимиз бу зулмдан қутилиб, эркин бўлишга интилади. Шу зайлда, инсон руҳ ва жисм талаблари орасида азобда. Бу азобдан қутулиш учун Иброҳим Адҳам каби бор-йўги, тахту тожини қолдириб, сўфий жандасини киймоқ кепрак. “Жаҳонни тарқ қилди Машраб Иброҳим Адҳамдек” Бу ягона йўл бўлиб “толиби ишқ”, яъни илоҳ васлига талабгор одамнинг ҳиммати-мардлигидир, у шу орқали руҳи, сози ва сўзини, виждонининг эркини таъминлашдан ташқари, ситам аҳлига қарши курашиш имконини ҳам яратади.

*Муродингга етай десанг, қаландар бўл, қаландар бўл,
Ситам аҳлин ютай десанг, қаландар бўл, қаландар бўл.
Оғиздан дур сочай десанг, қаландар бўл, қаландар бўл,
Ёмонлардан қочай десанг, қаландар бўл, қаландар бўл.*

Ҳа, Машраб исёни ва тарки дунёчилик фалсафаси-нинг моҳияти ҳам шу нуқтада аёнлашади. Чунки у нопоклик оламидан поклик оламига, ҳайвоний ҳирслар

қулига айланган нокас одамлар оламидан илохиёт ола-
мига чекиниб, қаландарликдан паноҳ изласа-да, аммо
у бадбинликка чорлаган шоир эмас эди. Ҳаётга зоҳидо-
на нафрат туйгуси Машраб учун бегона. Дунё зулми мұ-
ҳабbat ва софликка ошно руҳни эзган, шоир “барини
тарки назар этдим”, “икки дунёдин юмдим күзим” деб
таъкидлагани билан гүшанишин бўлиб олган эмас. За-
мон ва замин дардини ўзида сифдирган Бобораҳим Маш-
раб халқ ичиде юриб, ҳақсизлик ва жаҳолатга қарши
исён қиласи. Аммо унинг исёни, олимларимиз ёзигел-
ганидай, феодал тузумга ёхуд дин ва худога қарши исён
эмас, балки аксинча, динни шайтоний нафсга қурбон
қилган, мунофиқ ва порахўр, тамагар кишилар, улар-
нинг ҳамтоворклари бўлган ўзга “аҳли бадкирдор”га қар-
ши исён эди. Агар тасаввуфий нуқтаи назардан янада
чуқурроқ олиб қарайдиган бўлсак, бу дунёning ўзига,
барча нокасликлар, ишқизлиги илоҳисизликлар жамул-
жамига қарши норозилик исёнидир. Шу учун ўз руҳи-
нинг аршга кўтарилигани, кайхоний парвозидан ҳайрат-
ланувчи Машраб, айни вақтда фалак зулмидан “баҳти
қаролар подшоҳига” айлангани, “жафодан монанди дол”
бўлганини айтиб нолийди, зоҳирни кўриб, ботинни анг-
ламайдиган калтафаҳм шайхлар, ҳаром ва порадан ҳазар
қилмайдиган муллоларни ҳажв остига олади, соғ “за-
миний” шеърлар битади:

*Неча мулло илм ўқиб, роҳи шаётинни топиб,
Чун рибову ришвани ерлар хушдорлик била,
Рост сўз айтсанг аларга зарра қилмаслар қабул.
Куфр айтдинг деб урарлар неча озорлик била.*

Машрабдаги комил эътиқод, илоҳ ишқи билан чўгла-
ниб, ловиллаб турган виждон ҳақиқатни рўйрост айтиб,
разолат аҳлини фош қилишга қудрат ва журъат берган.
Зотан, у оддий қаландар эмас, балки улуг шоир-қаландар,
бир томондан, “девона” авлиё, иккинчи томондан
дўсти қадрдон, ҳамдард инсон эди. Шунинг учун унинг
шахси ҳам, ашъори ҳам тарихда фавқулодда ҳодисадир. Бу
фавқулодда шахс инсон тийнати ва тақдирига хос улуғ
бир зиддиятли фожиани теран англаб етди ва бу Дард унинг
шеърининг борлиги, моҳиятини белгилади.

Машрабнинг тушунчасига кўра, ушбу дарднинг давоси — илоҳиёт васли, яъни тавҳид ва фано, бу мартабага эса инсонни ишқ олиб бориши мумкин. Шу маънода ишқ барча мушқулотнинг қалити, инсоннинг ҳалоскори, вужудни покловчи олов, иксирни аъзам. Машраб салафлари Фаридиддин Аттор ва Жалолиддин Румийлар ижодида илоҳиёт билан қўшилиш шодлиги, васл базмининг нашида ва сурури ҳамда ана шу қўшилиш — тавҳиднинг нима эканини таҳлил ва таҳқиқ этиш асносидаги шоирона қашфи бош мақсад бўлса, Машрабда тавҳид масрурлиги, Ёр ҳузур-ҳаловати тасвири шу ҳаловатга этиш йўлидаги қийинчиликлар, яъни ишқ изтироблари, тасаввуфий тил билан айтганда, талаввун ва тафриқа, тажрид ва тафрид босқичларидаги азоблар қўшиб тасвирланади. “Талвин” (ёки “талаввун”) — хилма-хиллик, солик кайфиятнинг барқарор бўлмаган, ҳали кўнглидан шубҳа батамом қўтарилимаган пайти. Бу босқичдан эсон-омон ўтса, унинг камолига камол қўшилиб, “тажрид”га киради, яъни руҳ ялонғоч бўлади, жисм қафасидан ажрала бошлайди, у худодан бошқа нарсани истамай қолади, худо талабидан бошқа талаби бўлмай, дунёни арзимас кўриб, фикру зикри парвардигор ёди билан бўлишдир. Бу босқичда қалб мосуваллоҳдан кутулади, илоҳ учун холи бўлади. Тажрид босқичи курб (яқинлашиш)га олиб боради, солик ғариф ҳолатларни бошдан кечиради. Тажриддан курбга, курбдан эса тафридга (яккаланиш) ўтилади. Бу — ҳаққа этиш демак. Руҳ шунда барқарор бўлиши (“тамкин”), ҳузур-ҳаловат оламига этишиши мумкин.

Мана ошиқ соликнинг “талаввун” давридаги ҳолати:

*Кетти қарору сабру ҳуш, қолмади танды тоқатим,
Тун-кун ила зиёдадур меҳнату дарду оғатим,
Оҳ урубон қаён кетай, тогу тоша бошим урай,
Бошима минг балову ғам— кунда эрур аломатим...*

Аммо Машрабнинг лирик қаҳрамони бу мақомлардан ўтиб, фано ва бақо мартабасига эришган, кўнглида баҳри раҳмат тошиб, илоҳий нурга гарқ бўлган орифи комилдир. Шоир башорат этади:

Вақти талаввундин ўтубман, муждаи тамкин манам.

Бу “тамкин” оламини кашф этган ошиқ солик руҳи Эзгулик ва Ҳақиқат салтанатини Мутлақ руҳ уммони билан бирга ҳис этади, шу уммоңнинг бир қатраси, гавҳари (“дурри дарёи маоний”) деб англайди. У ягоналик шавқи, яъни “ваҳдат майидан” сархуш бўлиб (“машраб” илоҳий шаробдан сархуш дегани), улувият мақомида ўзини арши аълода кўради:

*Аршининг кунгирасин устига қўйдум аёғим,
Ломакондан жой олибман, бу маконни на қилай?*

“Ломакон”нинг маъноси макондан хориж, ҳадду ҳудудсиз демак. Яъни макон тушунчаси биз яшаб турган дунё билан боғлиқ, илоҳиёт дунёси макон тушунчасига сифмайди. Аммо Машраб восил бўлган Мутлақ руҳ нафақат макондан, балки замондан ҳам хориж — у азалий ва абадий; унинг олдида мавжуд моддий дунё бир лаҳзалик қўнимгоҳ: “Бир лаҳзада дам олмай турибон, лаҳзада кетдим”

Энди бу Буюк қудратга қўшилган шоирнинг руҳи ҳам шундай улуглик касб этадики, ердаги тушунча-тасаввурларга сифмайдиган, ўн саккиз минг олам, етти фалак ҳамда шамсу қамарни қамраб оловчи баҳри мунаварга айланади:

*Он қадар нурга тўлибман, осмонга сифмадим,
Токи аршу курсию лавҳу жинонга сифмадим,
Дафтари руҳи қудусдурман, забонга сифмадим...*

Дарҳақиқат, тангри таоло инсон ақлу тушунчаси, тасаввурига сифмайдиган, барча сифатлар, исмлар, таъри-фу тавсиф ва ўлчовлардан баланд турадиган зот. Машраб ана шу бекарон буюкликни назарда тутади ва айни вақтда шу Буюк қудратнинг бир қисмига айланган комил инсонни ҳам англайди. Илоҳий мұхаббат файзи туфайли камолот тахтини эгаллаган инсон ҳам худди илоҳнинг Ўзи каби замон ва макондан хориж бўлиб, у абадийликка баробардир. Шундай мартабали инсон қалбидаги ҳақиқату тарикат, шариату маърифат ҳам мужассам:

*Шариат ҳам, тарикат ҳам, ҳақиқат мендадур мавжуд,
Чу султони азалдурманки, арш-аълога сифмамдур.*

Бундай комил инсон олдида барча динлар баробар, масжиду бутхона, каъбаю калисо орасида фарқ йўқ. Чунки барча динларда ҳам ҳаққа интилиш ва ҳақни севиш — асосий ғоя, яъни ҳақ ҳамма динларнинг туб моҳиятини белгилайди, демак динлар шу асосда ўзаро бирлашади. Шундай экан, ҳақ динлардан, мазҳаблардан баландда туради, аниқроқ қилиб айтсак, дин ва мазҳаблар — ҳақиқатга олиб борадиган турли йўл, одат ва расм-руслардир. Жумладан, диний маросим, ҳукмлар ҳисобланмиш тоат, рӯза, ҳаж ва бошқалар, сифиниш даргоҳлари — зоҳирий воситалар. Ҳаққа воситалар орқали ҳам, бевосита ҳам интилиш мумкин. Бевосита интилиш — бу кучли муҳаббат шавқи қанотида (Машрабнинг фикрига кўра, инсон чўлоқ қуш, ишқ уни тузатиб, қанот бағишлайди), ўзликдан кечиш. Ўзликдан кечиш индивиддаги ноқисликларни бартараф қилиб бориш, жисмни маҳв эта бориб, ботиндаги интуитив туйғуларни, идрокий шурни ривожлантириш, сўфиylар айтган важд қобилиятини шакллантиришдир. Шунда у сукра ҳолатига киради, ўзини ва раббини англаиди. “Кимки ўзини англаса, раббини ҳам танийди”, деган қуръоний оят яна шунга ҳидоят этадики, кимки ўзини англаса, у оламни англаиди, илоҳий сиру асрор, гайб ҳикматидан боҳабар бўлади ва:

Пир комилсан, ҳақиқат бобида дарёйи ҳол,

дея олади ўзи-ўзига. Энди бундай зот жаннату дўзахни ҳам назарга олмаслиги мумкин, чунки у мақсадига эришган — Ёр висолига етган. Қолганлар Машраб айтганидай, “суратпаст ўлган фашу дасторига мағрур” шайху киборнинг иши. Ҳатто хонақо ҳам Машраб учун муқаддас жой эмас. Ҳолбуки, хонақо сўфиylар йигиладиган ва шайх-пир раҳбарлигида мурид-соликлар тарбияланадиган жой. Лекин Машраб “хонақодан қочиши”ни маслаҳат беради, чунки бу ҳам зоҳирий даргоҳ, чин ошиқ бу ерга ҳам сифмайди...

Оlamни ўзига сифдириб, оламга сифмаган бу комил руҳ шоир талқинида гўё барча ошиқлар, шайху ориф, наби ва валиларнинг, ҳақ ва ҳақиқат излаган зотларнинг кўнгил ганжинасини жамулжам этган йигма тимсол, воҳид бир Жавҳар. Унда малаклик сифати ҳам,

Жабраилу Мекоил хислати ҳам мавжуд. Бу ишқ жавҳари, ошиқ руҳ ҳали олам яралмасдан бурун бор эди, Одам Атони беором этган, Руҳга имону Мусога эътиқод берган, Иброҳим Халиуллоҳни оловга ташлаб яна олов ичидан омон-эсон олиб чиққан куч шу илоҳий қудратдир. Иброҳим куйган олов — ишқ олови эди, дейди Машраб ва яна бир қизиқ ташбеҳни қўллайди: “Юнус ул батни самак ўлгонда мен қармоқ эдим” “Қиссасул анбиё”ларда ривоят қиласидиларким, Юнус пайғамбар Тангрининг иродаси билан денгизда тӯғон кўтарилганда кемадагиларни халос этиш учун ўзини сувга отади ва наҳанг балиқ уни ютади. Юнус қирқ кун балиқ қорнида яшайди ва қирқинчи куни балиқ уни қирғоққа чиқариб қўяди. “Юнус балиқ қорнида эканда мен қармоқ эдим” деганда, Машраб, Юнусни балиқ ичига солған ҳам, уни омон сақлаган ҳам ва яна балиқ қорнидан олиб чиққан ҳам Ишқидир, яъни илоҳ муҳаббатидир демоқчи. Қармоқ — ишқ ёки Мутлақ руҳ, шоир бу ўринда бу ҳар икки тушунчани бирга олиб, уни яна ўзи ва комил инсон руҳи билан тенгглаштироқда.

Шундай қилиб, агар Машраб шеъриягини синчиклаб мутолаа қилинса, шундай холосага келиш мумкинки, илоҳнинг ўзи — муҳаббат, унинг учқунлари, зарралари олам узра таралган, билим ҳам, маърифат ва ҳикмат ҳам, дину эътиқод ҳам Ишқ туфайлидир. Ишқ Исони кўкка кўтарди, Мусони Тур тоғига чиқариб, дийдорталаб қилди, исломни жорий этиб, Расулуллоҳни меъроҳ туни Парвардигор ҳузурига етаклади. Машраб шеърларида Вомиқ, Мажнун, Фарҳод, Боязид, Шиблий, Шамси Табризий, Аттор, Баҳоуддин Нақшбанд, Иброҳим Адҳам, Мансур Ҳаллож номлари тилга олинади. Булар бари ишқ сипоҳийлари, илоҳий нур парвоналари сифатида таърифланади. Бари Машраб қавмидан, ажойиб муқаддас силсила! Илоҳиёт олами беҳудуд, чексиз бўлганидай ишқ ҳам чегарасиз, унинг ўтмиши, мозийси йўқ, у доим истиқболдир. Ақллар қарийди, жисмлар эскиради, ҳислар сўнади, аммо ишқ ҳамма вақт навқирон, Ҳақиқат ва Эзгуликнинг ўзидай абадий. Шунинг учун шоир bemalol: “Намозу рўздан кечкил, муҳаббатга бота кўргил” деб айтар экан, қанчадан-қанча донишмандлар, уламову аъламларга кулки

бўлган ўз қавми — “девоналар” аслида орифларнинг орифи эканини фахр билан таъкидлаб ўтади. Мутлақиятга восил бу руҳ соҳиби бошини Мансур каби дорга тутишга рози:

*Ваҳдат майини пир мугон илкидан ичдим,
Мансур каби бошимни дорга тута қолдим.*

Воқеан, Мансур ҳақида. Мансур Фаридиддин Аттор идеали бўлганидай, Машрабнинг ҳам сифинган ғойиб пиридир. Мансур Ҳалложни у ишқ курбони, ҳақгўйлик тимсоли сифатида улуғлаб, алқайди.

Хусайн Мансур Ҳаллож /922 йилда қатл этилган/ — тасаввуфнинг йирик намояндаларидан, Боязид Бистомийнинг шогирди ва маслақдоши. Мансур сукра /бехудлиқ/ концепциясини ривожлантириб, сўфий руҳи наинки тараққий этиб, покланиб, илоҳиёт оламига яқинлашади, ҳол мақомида, жисмдан фоний ўлароқ, балки Мутлақ руҳ билан қўшилиб, мутлақиятнинг ўзига айланади, яъни Ҳақни топган ҳам ҳақиқат бўлади деган фояни тарғиб қиласди. Мансурнинг фалсафий аҳкоми, мушоҳадаси, орифлик мартабаси жуда юксак. У фақат бандаларни рўзи маҳшарда жазоловчи, ёққани, таот қилганига неъмату магфират ато этиб, ёқмагани, итоатсизини дўзах азоби билан жазоловчи худони эмас, балки Олий бир ҳақиқатни, моҳиятлар моҳияти бўлган жавҳар зотни назарда тутар, уни оламнинг асоси ва инсон қалбининг эгаси деб ҳисобларди. У тасаввуфнинг амалий-ахлоқий сулукини босиб ўтиш /талаб, тавба каби/ билан кифояланмай, ботиний шуур кучига таянган маънавий камолотнинг авжи илҳомида ваҳдати вужуд таълимотини таҳлил этароқ: модомики инсон Мутлақ руҳнинг бир бўлаги экан, ва у тана жисм билан курашиб, тозалана бориб, аслига қайтар экан, демак, ориф инсон билан Илоҳ орасида тўсиқ фарқ қолмайди, улар бирлашади, яъни инсон ҳам худо /ҳақ/дир, деган фикрга келиб, буни элга шоён этади. Мансур ишлатган “Аналҳақ” — мен ҳақман деган иборасининг маъноси шу. Бунинг яна бир маъноси шуки, мен ҳақ гапни айтаяпман, ҳақ битта, дунё ҳақиқат эмас, балки мажоз-ёлғондир. Инсон мажоз оламидан кутублиб, ҳақни топмоқчи бўлса, ҳаққа қўшилиши керак. Ана

шу ақидаси учун зоҳирбин дин мутаассиблари, қози-муллолар унинг кўл-оёқларини кесиб, дорга осиб ўлдиришга ҳукм этганлар. Бир вақтлар яхудийлар Исони хочга чормих қилиб, тафаккур ва ҳикматни маҳв этишга урингандлари каби.

Аммо Мансурнинг ўлдирилиши унинг фоялари кенгроқ ёйилишига сабаб бўлди, унинг тарафдорлари кўпайди. Мансурнинг фожеали тақдирни, фавқулодда жасоратли фоялари Машрабни қаттиқ ҳаяжонга солади. Шоир қайта-қайта ўзини Мансурга қиёс этади, унга ҳаваси келади ва ўз умрининг ҳам охир-оқибатда Мансурнидай якунлашишини олдиндан башорат этгандай бўлади:

*Мансури Ҳаллождек ичиб шароби антаҳур,
Чарх уруб, ииғлаб турурман ушбу дам дор остида.*

Ёки:

Минг шукр худойимга, Мансурга қўшилдим мен.

Жалолиддин Румий демишларким, Мансур руҳи юз йилдан кейин Аттор руҳига нузул этди. Агар бу фикрни давом эттирадиган бўлсан, айтиш мумкинки, Мансур руҳи Фаридиддин Аттор орқали олти юз йилдан кейин ўзбек шоири Бобораҳим Машраб жисмига сингган эди. Машрабнинг бетоқат кайхоний руҳи, шеъриятидаги шуурий қамров шунга шоҳид. Зотан, Машраб назарида Мансур битта эмас, у — минг-минг:

*Минг аналҳақ келадур Мансур осилган дордин,
Хар замон лаббайка деб келгай нидо жаббордин.*

Яъни Мансур сўзи хато эмас эди, у ҳақ гапни айтди, Тангрининг ўзи “лаббайка” — мана мен раббинг, деб нидо бермоқда, унинг сўзларини тасдиқламоқда, дейди шоир. Машраб назарида еру кўк, дараҳтлар, дарёлар, майса-кўкатлар, дор ёғочи, кесилган бош, Насимиининг эт-суюклари ҳам аналҳақ деб фарёд чекади. “Бу ишқнинг фарёди”. “Мансурни дорда қилган ишқ” чексиз бўлганидай, Мансурлар, Насимийлар ҳам беҳисобдир. Машраб, Мансур фояларига биру бор имон келтириб, унинг бағрига талпинади. Соғинчимнинг дарди

шундай зўрки, деб ёзади Машраб, дарахтларни хома, дарёларни сиёҳ, осмонларни китоб саҳифаси қилиб ёзсанм ҳам адо бўлмайди. “Куръон”дан иқтибос қилинган бу ташбеҳ нақадар чиройли ва ҳашаматли! “Куръон”да у Аллоҳнинг қудрати тавсифи сифатида келтирилади, Машраб эса ҳам Аллоҳ қудрати ва ҳам Аллоҳ ишқи қудратини таърифлаб қўллаган бу ташбеҳни.

Машраб Мансур аҳкоми, маслагани қабул қилиб, гояларини қизгин тарғиб этишдан ташқари, Мансурни қатл этганлар билан очиқ муносара бошлайди, уларни айблайди. Бундай муносабат Машраб салафларида йўқ. Аттор, Румий, Ҳофиз гарчи Мансур Ҳалложга катта муҳаббат билан ёндашган бўлсалар-да, аммо унинг қотиларини ёмонотлиқ қилиш, мазаммат этишга журъат этмаганлар. Машраб бунга журъат этади: “Ул русияҳларким, Мансурни ўлдурғон” Шоир наздида Мансурни осишга фатво берганлар, гарчи ўзларини мусулмон ҳисобласалар-да, динни ҳимоя қилдик деб жар солсалар-да, лекин улар гуноҳи азимга ботдилар, кофир бўлдилар. Иброҳимни оловга ташлаган Намруд, Мусони таъқиб этган Фиръавн, Исони англамай чормих этган яхудийлар қанчалик гумроҳ, гуноҳкор бўлсалар, Мансур қотиллари ҳам шунчалик гумроҳдирлар. Шу маънода Ҳалил оташи билан Мансур дори ўхшаш воқеалар. Зеро, Мансур тавҳид — яккахудоликни тарғиб этган набилар мазҳабидадир, у тавҳид гоясини ботиний муҳаббат асосида тараққий эттириди. Мансур қотиллари эса набиларга қарши курашадиган кофирлар, яъни тавҳидни англамаган ғоғил ва жоҳил қавм билан ҳаммазҳаб. “Бу десам, аналҳақ деб олам бари ҳақ дер”, дейди Машраб. Мансур ҳақлигига олам гувоҳ. Мансур ва Машраб эътиқоди бўйича, чин мусулмон, туну кун Тангри ёдида ёнган, уни севган одамлар, аксинча, дунёпараст киши ҳар қанча ибодат қилган билан, аслида кофирдир. Чунки “куфр” сўзининг маъноси беркитиш, ёпишдир. Дунё кишининг кўзига илоҳиёт дийдорини беркитади, илоҳий файздан узоқлаштиради. Мансурни ўлдирганлар шу маънода ҳам гумроҳдирлар. Шунинг учун камолот рутбасида турган вали шоир баралла дейди:

Неча гумроҳларга соям тушса, ғарқи нур бўлур...

Аммо бу эътиқод Мансурга қандай фожеа олиб келган бўлса, Машрабга ҳам шуни насиб этди: унинг ҳақ сўзидан, оташин шеъри ва тиғли ҳажвидан таҳликага тушган шариат “ҳимоячилари” ҳукмрон табака вакиллари билан қўшилган ҳолда шоирни гуноҳкор ҳисоблаб ўлдирдилар. Тарих яна бир марта қонга беланди, яна бир марта маърифат билан зулмат, эркин тафаккур билан таассуб ва но-донлик тўқнаш келиб, қурбонлик берилди — шоирнинг ўзи бутун инсоният фалокати деган ўша Нафси лайн жоҳил уламолар қиёфасида ҳақиқатдан ўч олди. Бироқ Машраб руҳи, шеърлари тирик, халқ бу гавҳарни бағрида сақлаб келди. Шуниси ҳам борки, унинг сўзларини ҳали ҳам ҳар хил талқин этувчилар, ўз қараашлари, манфаатларига хизмат қилдирувчилар бор. Тушуниб-тушунмай, У ҳақда гапириш, ўзгараётган замонга қараб, унинг маъноларини мослаб олишга уриниш кузатилмоқда. Сояи раҳмат бошига тушган шаҳид шоир огоҳлантирган эди:

*Машрабо, ҳар бир сўзунгдур гавҳари қимматбаҳо,
Айтма бу сўзларни ҳар нокасга нодонлик била.*

Машрабнинг илоҳий пок шеърияти тадқиқи ҳам пок ният, покиза қалб меҳнатини талаб қиласди.

РУҲИЙ ҚУДСИЙЛАРДАН БИРИ

Улуғларини улуғлай олган, қадрлаган халқнинг кела-жаги улуғдир. Мустақиллик неъматларидан бири шуки, бу кун биз улуғ аждодларимиз руҳини шод этиб, улар меросини ўрганиб, маънавиятимизни бойитмоқдамиз. Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро, Сайфиддин Бухорий Бохарзий, Абдухолик Фиждувоний, Баҳоуддин Нақшбанд, Ҳожа Аҳрор Вали, Ҳазрати Махдуми Аъзам ҳақида китоблар, мақолалар ёзилди, уларнинг юбилейлари ўтказилди, тариқатлари ўрганилиб, асарлари бирин-кетин нашр этилмоқда. Қадимги Туронзамин бундай номи оламга таралган авлиёлар, орифу олимларга серобдир. Абдураҳмон Жомийнинг машойихлар ҳаётига бағишиланган “Нафаҳот ул-унс” номли китобида келтирилган 662 шайхи киборнинг teng ярми Мовароуннаҳр ва Хоразмда вояга етишган зотлардир. Асар XУ аср ўрталаригача бўлган даврни ўз ичига олади ва унда Ҳожа Аҳрор Вали охирги ҳалқа сифатида тилга олинади. Шубҳасизки, кейинги асрларда яна қўплаб мутафаккир файласуф сўфийлар, амалиётчи “мажзуб” валилар бизнинг муборак заминимизда туғилиб, халқни ҳақ йўлига ҳидоят этиб турдилар. Файзли, баракали бу Ватан ҳеч қачон авлиёуллоҳ нуридан холи бўлган эмас, ўшаларнинг нури поки туфайликим етмиш йиллик даҳрийлик қутқусига қарам халқимизнинг қалб тўрида ҳали-ҳануз илоҳий файз порлаб туради ва “партав” нури бугунга келиб, улуг Ўзбекистонни шуълалантирмоқда, юртимиз руҳониятини бардам қилиб, ёлғон ва шарорат, пастлик ва ҳақоратларга қарши ўлароқ покизалик, иймон-эътиқод учун курашимизга йўл кўрсатмоқда.

Шунинг учун сўфиий шайхлар ҳаёти ва амалларига бағишиланган китобларни излаб топиб, қадрлаб-авайлаб

нашр эттиришнинг аҳамияти бағоят катта ва бундай са-
воб, шарафли ишга бош қўшган одамларнинг дунё ва
охирати обод бўлиши муқаррардир. Шундай жонсарак,
фидойи инсонлардан бири Қарши давлат дорилфуну-
нининг доценти Аҳмаджон Чориевдир. Аҳмаджон ҳали
иilm аҳлига ҳам, тасаввуф билимдонларига ҳам маълум
бўлмаган қашқадарёлик шайхул машойихлардан бири
Султон Сайд Аҳмад Вали ҳақидаги мароқиб (мароқиб —
сўфийлар ҳақидаги асаддир) китобни топиб, олиб кел-
ди ва уни ҳозирги ўзбек ёзувига ўтказиб, нашрга тайёр-
лади.

Китобнинг муаллифи номаълум. Асар форс тилида ёзил-
ган. Сайфиддин ибни Қамарииддин деган муҳтарам инсон
уни ўзбек тилига таржима қилдилар. Таржиманинг тили
фавқулодда содда ва равон, ҳозирги ўзбек тилига жуда
яқин. Жумлалар бурро ва аниқ, ифодали ва тушунарли
усулда битилган.

Султон Сайд Аҳмадни “Ҳазрати Бузруквор”, “Ҳаз-
рати Башир” (ёки Бешир) деган сифатлар билан улуғла-
ганлар. Китоб кўллэзмасида анчагина тарихий маълумот-
лар мавжуд. Чунончи, соҳибқирон Амир Темур, Мирзо
Улугбек, Али Кушчи, Амир Темурнинг пири Мир Сай-
ид Мирзо Барака тўғрисида муҳим маълумотлар бор. Сул-
тон Сайд Аҳмаднинг саргузаштлари, ўша замоннинг улуғ
шайхи ҳазрати эшон Хожа Аҳрор Вали билан мулоқотла-
ри ҳам қизиқарли қилиб тасвиранганд. Зеро, Хожа Аҳрор
Вали Султон Сайд Аҳмадни ҳасадчи ва нодон кишилар
зуғумидан сақлаб қолган эканлар. Ҳазрати Башир, яъни
Султон Сайд Аҳмад Вали Мирзо Улугбекнинг замондо-
шидир. Китобда “Мири ҳақиқат” тарих санаси сифатида
келтирилган. Одатда, қадимгилар тарих санасини кўйган-
да, кўпроқ вафот этган йилни назарда тутадилар. Лекин
бу ерда гап ҳазрати Баширенинг туғилиши воқеасини баён
этади, яъни Сайд Мирбараканинг биродари Мирсаид
Неъматуллоҳ қишлоғига Косатарош (Қашқадарё вилоя-
тида, Китоб туманига қарашли) келиб, Ҳожи Ҳасан деб-
ган мўътабар бир мўйсафид уйида меҳмон бўлади. Мўйса-
фид фарзанди йўқлигидан ҳасрат қиласид. Шайх Мирсаид
Неъматуллоҳ дуоси шарофати билан Ҳожи Ҳасаннинг
хотини Биби Малокат ҳомиладор бўлиб, ўғил кўради.

Аммо кўкрагида сут йўқ эди. Болани бошқа хотин эми-зиз катта қиласди. Шунга биноан, Султон Сайд Аҳмад-ни тохикча “бешир”, яъни сутсиз деб атайдиган бўлади-лар.

“Мири ҳақиқат” сўзининг абжад ҳисобидан чиқадиган натижаси ҳижрий 868 йилига тўғри келадики, уни мело-дийга айлантиrsак, 1464 бўлади.

Демак, “Мири ҳақиқат” лақабига сазовор бўлган Сайд Аҳмад Вали Ўрта Осиёда нақшбандия таълимоти тар-қалган бир замонда яшаган. Аммо бу шайхнинг таваж-жуҳи кўпроқ Хожа Аҳмад Яссавий тариқатига қаратил-ган бўлади. Тўғри, китобда “Дил ба ёру даст ба кор” шиори тилга олиниб, сўфий-дарвешлар албатта доимий меҳна-ти билан шуғулланиши ва ҳар ерда, ҳар қандай шароит-да Аллоҳ зикрини тилда ва дилда канда қилмаслик ҳақида сўз боради, тариқат одоби, зикр тушириш тарзи ва бош-қа қоидалар яссавия йўлида бўлиши таъкидланган. Ай-ниқса, самоъга кўп аҳамият берилган. Султон Сайд Аҳмаднинг ўzlари самоъ рақсларидан хузурланиб, шо-гирид-муридларига ҳам буни ўргатгандар. Самоъ пайтида дарвешнинг руҳи осмонларни сайр этади, илоҳий руҳ-лар билан учрашиб, маърифатдан баҳраманд бўлади, де-ган экан ул зот. Яна муҳим томони шуки, бу мажлисда бир неча қўшиқчи, муғаний-созандалар ҳам иштирок этиб турган, хуллас, шайх санъат аҳлини эъзозлаган. Китобда ўnlаб созанда ва хонандаларнинг номлари келти-рилган.

Афтидан, Сайд Аҳмад нақшбандия ва яссавия та-риқатларини қўшиб, ҳар икки пирга эътиқод қўйган одам бўлган. Бу ҳол Хожа Аҳрор даврида нақшбандия-нинг низом сулукида ўзгаришлар бўлганидан далолат беради.

Шайхи Бузруквор Сайд Аҳмад Вали ўzlари умр даво-мида меҳнат билан машғул бўлиб келган, тоғда бир қанча йиллар горда яшаган пайтида, бодомзорлар бунёд этган, ариқ қазиб сув чиқартирган, барча муридлари ҳам меҳнат билан ҳалол яшаганлар. Шайх, айниқса ҳаромдан ҳазар қилган. Талончилик, порахўрлик, ноҳақ тортиб олинган моллардан, урушда қўлга киритилган ўлжадан қўл торт-ган. Ҳатто вақф ерни ҳам қабул қилмаган, бунда етим-

есирларнинг, мусулмонларнинг ҳақи бор, деб огоҳлантирган. “Менга худо берган бир парча ер етарли, шунга бугдой экиб, боф кўкартириб, кунимни ўтказаман”, деган.

Китобда ҳозирги кунимизга ибрат бўладиган жуда кўп ҳикоят ва насиҳатлар бор. Сиз ушбу китобни ўқиб, тасаввуф аҳлининг ҳаёти, амалий ишлари, ҳалқقا, мазлумларга келтирган нафидан хабардор бўласиз. Ҳусусан, китобнинг тариқат ҳақидаги иккинчи боби тасаввуф асосларини ўрганиш учун муҳим манбадир. Унда ҳол илми, зикри арра, мақомат даражалари, жаҳрия зикри самоъ тартиб-қоидалари ҳақида анча тоза гаплар бор. Арабий ва форсий манбаларда келтирилган тасаввуф руқнларини муаллиф Шайх Султон Сайд Аҳмад Вали қарашлари ва ишлари билан солишириб, сўфийлик мартабалари, валилик ва каромат маъноларини талқин этади. Қизиқ-қизиқ ҳолатлар, гайб асроридан огоҳ бўлиш қобилияти, шайхнинг илҳом дамларида эришган файзу неъматлари, маънавий оламдан баҳрамандлик шарофатини берилиб ҳикоя этади. Келтирилишича, тариқатда тараққий топмоқчи бўлган одам ўн икки босқични бошиб ўтиши керак. Бу ўн икки босқични ўн икки “осмон” деб атаб, ҳар бирига ном ҳам беради, чунончи: барқи ломеъ осмони, мартабай огоҳий осмони, (сукра осмони) инсоф осмони, мароқиб осмони, мўминлик осмони, тажрид осмони, тафрид осмони, инсоф осмони, таслим осмони, мўминлик осмони, авлиёлуллоҳ осмони, ақли камол осмони, ҳукм ва сури Исрофил осмони. Ҳар бир мартаба — “осмон”нинг белгилари бирмабир тушунирилган.

Китобда XУ аср воқеаларига оид маълумотлар билан бирга тасаввуфнинг машҳур шайхлари ҳаётидан ҳам бир қанча ҳикоятлар келтирилади. Муаллиф ушбу асарни ёзишда кўплаб манбаларни қараб чиққани аниқ. Китоб Султон Сайд Аҳмад Валининг вафотини ҳикоя қилиш билан тугайди.

Шуни қайд этмоқчимизки, ушбу асар гарчи номи машҳур бўлмаган “маҳаллий” шайх ҳаётига бағишлиланган бўлсада, аммо унинг мазмуни хийла бой бўлиб, номдор шайхларнинг маноқибларидан қолишмайди. Сўфийлик удумлари, сўфийларнинг нияти ва мақсади нима эканини би-

лишга қизиққан одамга бу китоб кўп нарса беради. Бу асар шу жиҳатдан ҳам қимматли манба сифатида қадрланишига арзиди. Одамзотнинг еру кўк, жонли ҳам жонсиз мавжудот билан алоқаси, беозорлик, раҳму шафқатли бўлиш тоялари китобнинг бошидан охиригача тарғиб қилинган. Асарнинг фазилати кўп.

Хуллас, бу китоб ҳар биримизга маънавий мадад беради.

КАМОЛОТ ИЛМИ

2.1. 2.2

Бутун маънавият тарихи шуни кўрсатадики, цивилизация дегани — бу инсоннинг ўз-ўзини англаши, ўзини камол топтириш учун олиб борган курашининг ҳосила-сидир. Барча динлар, таълимотлар, тафаккур даҳолари инсон қобилияти, руҳияти ва ахлоқини ўрганиш, инсонни тарбиялаб, тўғри йўлга бошлаш, ноқисликлар ва иллатлардан халос этиш билан шуғулланиб келган. Инсон нима, нега у шунчалик буюк ақли, қилни қирқ ёрадиган заковати билан мӯъжизалар яратишга қодир бўлгани ҳолда, яна тубан ишларга қўл уради, ҳайвоний ҳирсу нафс домига тушиб ўзини хароб этади, деган саволлар Шарқ мутафаккирлари қалбини қадимдан безовта қилиб келган.

Куръони Каримнинг Ал-исро сурасида ўқиймиз: “Ва лақад каррамна бани одама” (Одам болаларини мукаррам қилиб яратдик). Шунга асосан, тасаввуф аҳли инсонни Худонинг ердаги халифаси, икки оламнинг гултожи, қаймоги деб таъриф этади. Ҳазрат Навоий эса “Маҳбуб ул-қулуб” асарида “Одамий шарифул кавнайндур” деган сўзни келтиради. Яъни: “Одам икки дунёнинг энг азиз ва энг шариф маҳлуқидир” Парвардигор оламларни яратар экан, мақсади Инсон эди. Одам Парвардигор ҳусну жамоли учун кўзгу бўлса, Инсон бу кўзгунинг мазҳари — Тангри таоло қурдати ва сиру асрори, илму каромати акс этган мӯъжи-за хилқат. Инсон қалби эса Тангри илми ва ишқининг ха-зинасиdir.

Инсон ана шундай буюк, муҳтарам ва мукаррам. Шунинг учун фаришталар ҳам унга сажда қилганлар. Албатта, бу одамзот фарзандини улуғлаш, унинг қадру қиммати, шаъну шарафини кўтариб, инсонпарварлик гоялари-ни илгари суриш эди.

Бироқ ҳамма инсонлар ҳам шу шарафга муносибми? Биз ҳаммамиз келтирилган юксак таърифу тавсифларга лойикмизми? Афсуски, йўқ. Гарчи ҳар бир одам ўз даража ва ҳолати билан Парвардигор қудратини намойиш этувчи бир тимсол бўлса-да, бироқ инсонга берилган юксак таърифлар, аввало инсон ҳақиқати ва моҳияти ҳақидадир. Ҳўш. Инсоннинг ҳақиқати нима? Инсоннинг ҳақиқати унинг илоҳийлиги, раҳмоний рух билан йўғрилганлигидир. Кимдаки бу раҳмоний рух ғолиб бўлса, у шунча шарафли ва мукаррам. Аксинча, кимдаки бу рух кучсиз бўлса, шунча табиатга ён бостган, яъни жисмоний-ҳайвоний майлларга берилган бўлади. Бунинг маъноси шуки, Шарқ мутафаккирлари наздида инсонда икки асос мавжуд: бир томондан, у — илоҳий, руҳий қудрат, иккинчи томондан — моддий, ҳайвоний қувват. Ҳайвоний қувват деганда қадимги олимларимиз табиатдаги тўрт унсурни, яъни: тупроқ, сув, олов, ҳавони англағанлар. Бир-бирига зид бўлган бу тўрт унсур айни вақтда бир-бири билан мувофиқ келиб, барча биологик қувватларни ҳаракатга келтиради. Тирик мавжудотнинг бари шу тўрт унсур мавжудотлардан фарқли ўлароқ руҳи нотиқа, яъни илоҳий рух бор (руҳ ҳайвонларда ҳам қуи кўринишида бор, бироқ у руҳий нотиқа эмас).

Инсондаги ана шу илоҳий рух ҳамиша унинг табиий асоси, яъни тўрт унсурдан иборат жисми билан курашиб келади. Руҳ қанча юксалса, у шунча мартабаларга эришаверади ва Мутлақ моҳият томон бораверади.

Хужжатул ислом Имом Абу Ҳомид Фаззолий “Кимёни саодат” асарида ёзадилар: “Инсон фаришта ва ҳайвон орасидаги маҳлукдир. Ҳайвон ривожланмайди, чунки унинг камолот қуввати йўқ. Фаришта ҳам ривожланмайди, чунки унинг ўзи пок илоҳий нурдан иборат. Фақат инсондагина ривожланиш, руҳий камолот хислати мавжуд”

Демак, инсонни тарбиялаш, унинг моддий-ҳайвоний ҳирсларини барҳам эттириш, (гарчи бу батамом мумкин бўлмаса-да!), ёинки, тасаввуф таълимотига асосан, инсон руҳи Мутлақ руҳнинг бир қисми бўлганлиги боис у моддий тубанликни тарк этиши, Илоҳ сари парвоз қилиши керак. Бунинг учун инсон ўз Инсонлигини идрок этиб,

ботиний оламини поклаб, маърифат нурларига тўлдириб бориши шарт.

Бундан юқоридаги фикримизга аниқлик киритадиган яна бир хуоса келиб чиқади: модомики инсон икки олам сарвари, шарафул маҳлуқот экан, бу унинг илоҳий-раҳмоний жиҳатига қараб айтилган гап бўлиб, Комил инсонга ишорадир. Комил инсон — жамики инсонларнинг ҳақиқатидир, яъни одамийлар одамийсидир. Биз ҳар биримиз илму амал, фазлу камол касб этиб, ана шу ҳақиқат сари интилишимиз лозим.

Хуллас калом, инсон тарбияси, инсонни нуқсонлар, гуноҳлардан қутқариш улуғ аждодларимизнинг қайғуси бўлиб келган. Улар савоб ва гуноҳ, соя ва нур, раҳмон ва шайтон, хайру шарр чегарасида яратилган инсон деган мубҳам хилқатни англаш, унинг раҳмоний ва шайтоний қувватларини қачон, қаерда кучга кириши, бу кучларнинг сабаби нима эканлигини тушунишга жидду жаҳд қилгандар. Айниқса, тасаввуфда инсон тарбияси, инсонни риёзатлар билан поклаш марказий ўрин эгаллаб келган. Шу асосда улар Комил инсон ахлоқи концепциясини ишлаб чиққанлар. Шариат аҳкомига курилган тариқат расму русумлари, чунончи пир-муридлик анъанаси, солик одоби, покланиш, тавба-тазаррӯй, зикру симоъ — ҳамма-ҳаммасидан мақсад инсонни юксалтириш, руҳни яйратиш, файб асрорини кашф этиш эди. Инсонни поклаш ва камол топтириш илми бўлган тасаввуф кишидаги барча салбий хислатларни Нафс тушунчасига боғлаб изоҳлади ва унга қарши жиҳод эълон қиласди. Нафс — шайтон қутқуси, нафс-тубанликка тортадиган куч, нафс-ҳирсу ҳавас даракчиси, тамаъ, манманлик, жаҳолат, фаҳни келтириб чиқарадиган қувват. Шунинг учун инсоннинг биринчи вазифаси ўз нафсини жиловлаб олиш, уни маҳв этишдир. Қаноат ва саховат, ҳиммат ва ботиний факр билан инсон ўзининг илоҳийлиги — улуғлигини англаса, энг гаддор душман нафси эканлигини ҳам англайди. Алалхусус, футувват ҳақида ёзилган китобларда инсон қалбининг саховати, мардлик ва фидойилик ақидалари кенг ёритилади, авлодларга ибрат бўларни ишлар баён қилинади.

Шу тариқа, биз инсон тарбияси ва ахлоқий камолоти ҳақида бой маънавий меросга, аниқ тажрибалар ва илмий хуосаларга эгамиз.

НАЖМИДДИН КУБРО

(Рисола)

ТАРИҚАТ КУБРОСИ

Азал-азалдан мусулмон халқимиз Аллоҳ таоло ва Унинг Расулидан ташқари яна авлиё ва асфиёларга, до-нишманд бузургворларга эътиқод ва эҳтиром билан яшаб келади, уларнинг хоки покини зиёрат этиб, руҳий-маъ-навий ибрат олади. Одамларнинг бузургворларни эъзозлаши-лаши Покликни, Маърифатни, Иймонни эъзозлаши-дир ва муқаддас инсоний орзуларнинг мужассами Пок Парвардигорга муҳаббатининг ифодасидир. Валийлар-нинг табаррук руҳларини ёдлаш, уларга дуо юбориш орқали биз ўз қалбимизни, виждонимизни тозалаш, ҳаёт тарзимизни ростлик ва эзгулик сари мувофиқлаштиришни ҳам ўйлаймиз. Чунки валий инсонларнинг ҳаёти, сўзлари ва эзгу амаллари бизга ибрат, сабоқдир. Комил инсонларнинг сийрат ва суратида илоҳийлик ва инсо-нийлик мужассамдир, зотан, илоҳийликни инсонийлик-дан ва инсонийликни илоҳийликдан ажратиб тасаввур қилиб бўлмас. Улуғ инсонлардаги қудрат ва каромат, маънавий етуклик уларнинг тақволари эвазига Тангри таоло берган бир илоҳий неъмат, Тангри таоло қудрати ва камолотининг муайян миқдордаги ифодаси ва даво-мидир. Шунинг учун комил инсонлар ҳаётини ўрганиш ҳам инсоннинг ўзини, ҳам Аллоҳни таниш ва билиш калитидир.

Тасаввуфдаги комил инсон тушунчаси илоҳийлик ва инсонийлик тажассумининг мукаммал ва олий даражаси, одамларнинг оламни бутунликда, азим уйғунликда кўриш орзу-хаёллари, камолот машъали бўлиш бароба-рида аниқ шахслар, яъни валиюллоҳ инсонлар рутбаси-ни тан олиш ва қонунлаштириш ҳамдир. Чунки комил инсон барча илмлардан, зоҳирий ва ботиний донишдан

бохабар, қалбидა ғайб асрори жўш уриб турган зот деб билинган.

Шайх Азизиддин Насафийнинг сўзи:

“Жумла мавжудот одамзотга шунинг учун сажда қила-дики, одамлар орасида комил инсон бор. Бас, жумла одам комил инсон туфайли шарафлидир. Мавжудот ичра комил инсондан улуғроқ, шарафлироқ ва донороқ зот йўқ, чунки комил инсон энг пастдан энг юқоригача мартаба-лардаги мавжудотнинг хулосаси ва қаймогидир ва фа-ришталар, руҳоний мавжудотлар ва аршу курси, самово-ту кавокиб — ҳаммаси комил инсон хизматидадирлар ва ҳамиша комил инсон теграсини тавоғ қилурлар ва комил инсон ишларини бажо келтирурлар. Комил инсон илм мазҳаридир, комил инсон илоҳий зот сифатлари-нинг ҳам мазҳаридир...” (Комил инсон рисоласидан. XIII аср).

Абу Абдулло Мұҳаммад бин Али Ҳаким Термизий “Хат-мул авлиё” номли асарида(Х аср) биринчилардан бўлиб, авлиёлик рутбаси, даражалари ва комил инсон ҳақида фикрларни баён этган эди. Ул зотнинг фикрига кўра, со-лик маърифат даража-мартабаларини эгаллай бориб, ило-ҳиёт оламига яқинлашиб боради ва инсонга муюссар бўла-диган билимларнинг энг юксаги — илоҳий чароғонлик билан тенгглаша оладиган Маърифатга етади. Шу зайлда инсон қалбида илми ғайб, илми ладуний порлаб, унинг руҳи Яратган курдатига уланади.

Воқеан, “валий” сўзининг маъноси Худонинг дўсти, яқини демакдир. Аллоҳнинг яқинини, дўстини севиш Унинг ўзини севишга кафолатдир. Фаридиддин Аттор “Таз-кират ул-авлиё” асари сўзбошисида бундай ёзади: “Авли-ёларга меҳру муҳаббатимиз уларнинг камоли ва жамолига ва барча ҳолат-ишларига ҳурмат-эҳтиромимиз натижаси-дир. Ушбу садоқат қалбларимизга Аллоҳ солган муҳаббат нури каби порлоқ, буюк зотларга таъзимимизни юзага келтиради. Аллоҳ таолонинг муборак номларини ҳар замон тилидан қўймайдиган азиз-авлиёлар маърифатидан баҳраманд бўлган, ҳар қачон ва ҳар бир ҳолатда Аллоҳ ёдини унутмаган кишилар учун авлиёлар ҳаёти намуна-дир”

Камолот сари қадам комилларга эргашиш ва уларни севишдан бошланади. Хожа Аҳрор Вали ҳикоя қилади-

лар: “Тошканда экан вақтларим шаҳар атрофига чиқиб, орифона сұхбатлар уюштирадык. Бир йигитча бизнинг даврамизни узокдан термилиб кузатиб турар, ҳеч нари кетгиси йүқ эди. Бир куни таҳорат олишга чиққанимда дарров келиб, сув тутқазди. Шунда мен унинг аҳволини сўрадим. Кўзига ёш олиб дедики, “Мени бир кўринмас куч сизлар томон тортиб туради, сизларга яқинлашсам, сўзларингизни эшитсан, ажидиб бир ҳаловат сезаман, қувончдан яйрайман. Аммо ота-онам, қариндошлар бундан мени манъ этиб, ноумид қилмоқчи” Хожа Аҳрор сўзларини давом эттириб дейдиларки, мен йигитнинг ота-онаси ва қариндошлари билан сўзлашдим, уларга бу буюк илоҳий жазба эканини тушунтиридим. Йигит биз билан юриб, сұхбатларимизга қатнашиб, улуғ мартабаларга этишди.

Яна узоқроқ бориб, Шайх Фаридиддин Атторга қулоқ тутайлик: “Болалик айёмидан ўша тоифага(яъни, сўфийларга) муҳаббатим шу қадар баланд ва жўшқин эдик, ўша тоифанинг чиройли сўzlари мени ўзига тортар, дилимда бу сўзлардан қувонч жилваланар, ул сўзлар қанчалик маҳобатли, пардали бўлмасин, уларни таниб оладиган бўлган эдим”

Пайғамбардан нақл қиласилар: “Кунлардан бир кун Расули Худодан саҳобалари сўрабдилар: “Агар бирор киши бу тоифани(сўфийларни) дўст тутсаю, уларнинг феъл-атворини уддалай олмаса, унинг ҳоли не кечади? Ул зоти Акрам жавоб беридилар: “Киши бу оламда қайси тоифани дўст тутса, қиёмат куни ул тоифа билан бирга бўлади”.

Шайх Абубакр Шиблий сўзи: “Агар бутун оламда ўша кишиларнинг сўзига мувофиқ бирон-бир сўз айта оладиган одамни топсанг, унинг этагини ўпгин ва қаттиқ ушлагин” Абдуллоҳ Ансорий насиҳати: “Авлиёуллоҳнинг ҳар қайсиларидан бир сўзини ёд қилинглар ва агар сўзларидан ёд билмасанглар, уларнинг табаррук ишларини ўрганинглар, эсга олинглар, шунинг бирла баҳра то-пурсизлар” Шайхул ислом лақабини олган Хожа Абдуллоҳ Ансорий ўзларигача яшаб ўтган барча орифу сўфийлар сўзларини ёд билишдан ташқари, бу сўзларни йигиб, шарҳлаб, маъноларини ҳам тушунтириб берганлар.

Одамлар авлиёларга қараб, Худони ёдга оладилар, охиратни эслайдилар ва ёмон ишлардан мумкин қадар ўзларини тиядилар, иймонлари мустаҳкамланади ва савобга, эзгуликка меҳрлари ортади. Авлиёларда кузатилган хориқулодда ҳоллар ва кароматларни Аллоҳ нури-нинг партавидан, Пайгамбар алайҳиссалом сулукининг силсиласидан деб билмоқ лозим. Комилликнинг олий тимсоли Муҳаммад Мустафо саллаллоҳу алайҳи васал-ламнинг ўзлари эдилар. У кишининг суҳбатлари тупроқни кимё қиласиган, коғирларнинг-да қалбини юмшатиб, мусулмон қиласиган даражада эди. Муҳаммад алайҳиссаломнинг салоҳият ва ғайратлари, таъсир қувватлари гоят баланд бўлгани ҳақида юзлаб далиллар бор. Валийлар пайгамбаримизнинг давомчилари экан, демак, уларга ҳам шундай неъматдан насиб этилган(албатта, ўз даражаларида).

Фаридиддин Атторнинг “Тазкират ул-авлиё” асарида авлиёлар таснифи келтирилади. Муаллифнинг кузатишича, авлиёлар бир неча хилга бўлинади, чунончи: маърифат аҳли, муомилот аҳли, муҳаббат аҳли, тавҳид аҳли, мискин фақирлар аҳли ва бошқалар. Лекин шундай буюк шайхлар борки, уларда санаб ўтилган тоифаларнинг бир қанчасининг сифатлари жамланган бўлади. Шайх Нажмиддин Кубро ана шундай зотлар тоифасига кирадиган акмалул-мукаммал инсон эдилар. Ул зотнинг муборак нафаслари Хоразм ерини раҳмоний нурга тўлдириди. Хоразмким, қадимул айёмдан оқиллар ва фозиллар, фанларнинг асосчилари бўлмиш даҳо олимлар юртидир. Нажмиддин Куброндан кейин файзёб шайхлар, валий инсонлар ўлкасига ҳам айланди. Илму ҳикмат, фалсафа, тиб, риёзат, тафсиру талқинлар баробарида ирфоний илмлар ҳам жорий бўлиб, одамлар қалбига илоҳий ҳикматлар ёғдуси кириб борди. Абдураҳмон Жомийнинг “Нафаҳот ул-унс” асарида келтириладиким, Шайх Аммор Ёсир Нажмиддин Кубронинг тариқатда камолотга эришганини кўриб, Хоразмга қайтишга ва у ерда тасаввуф гояларини тарқатишга даъват этиб, оқ фотиҳа беради. Аммо Нажмиддин Кубро эътиroz билдиради: “У ернинг одамлари ажойибдур ва бу тариқа ва мушоҳадани(яъни тасаввуфни) қиёматгача ҳам тан олмайдилар” Шунда Шайх Аммор Ёсир бу фикрни

рад этиб, таъкидлайди: “Боргин ва таҳликаға тушмасдан, файрат билан иш бошлагин” Шундан кейин Шайх Нажмиддин Кубро Хоразмга келади ва пири муршид Аммор Ёсир сўзи тўғри бўлиб чиқади — Хоразм аҳли шайхни ихлос билан қабул қилиб, тариқатга эътиқод қўяди. Бу нарса, биринчидан, Нажмиддингача Хоразмда тариқат ва тасаввуф расм бўлмаганини, аксар аниқ фанлар ва шариятга оид илмлар ривожланганини кўрсатса, иккинчидан, валийлик ва дарвешлик бир оқим сифатида навбатма-навбат мусулмон дунёсининг ҳамма ўлкаларига кириб борганига далолат қилади.

Нажмиддин Кубро инсон заковати ва ақлий-важдий қобилиятига юксак баҳо бериб, айтадики: “Валоят(валийлик) одам боласига азалдан насибадир, чунки одам Парвардигорнинг суйган маҳлуқи, Парвардигор одамга ақл берган, ботиний нур берган, уни қулли мавжудотдан афзал қилиб яратган” Мана шу фикр тариқат куброси бўлган Нажмиддин Кубронинг қарашлари мағзини ташкил этади.

У рубоийларидан бирида дейди:

*Зинҳор мазан ту таъна бар дарвешон,
Ҳастанд эшон, чунончи ҳастанд эшон.
Хоҳи, ки бидони, ки киёнанд эшон -
Як олам мис биёру як жав¹ зи эшон.*

(Зинҳор, сен дарвешларни таъна билан таҳқирлама, улар қандай бўлсалар — шундайдирлар. Агар уларнинг кимлигини билмоқчи бўлсанг, бир дунё кумуш танга олиб боргин-да, улардан бир дона жав олиб келгин).

Ха, дарвешларни камситиш, улар ҳақида номуносиб гаплар гапириш гуноҳ, дарвешларнинг ботини — маънавиёт кони, уларнинг ахлоқи — инсоният зебу зийнати; уларнинг рафтори, хулқи — таъриф-тавсифимиздан юқори, уларнинг мартабаси — Арши аъло. Комилликка интилган инсон, улуғ шайхлар, комил дарвешлар сийратини ўрганиб, эътиқод билан улар маърифатини эгаллаши керак.

Шайх Нажмиддин Кубро дониш ва ҳикмат, ирфон ва заковат юлдузларидандирким, замонлар ва давронлар пардаси орқасидан ярқираб бизга боқиб турибди.

¹ Жав-арпа, аммо бу ерда энг кам ўлчов бирлиги, мажозан арзимас, демакдир.

ТАРЖИМАИ ҲОЛИ

Нажмиддин Кубро — тасаввуфнинг машҳур шайхларидан бири, кубравия тариқатининг асосчиси. Унинг ҳаёти, кароматлари, саховату қаҳрамонликлари ҳақида эл орасида кўплаб афсона ва ривоятлар мавжуд. Ҳалқимиз ўзининг бу азиз ва табаррук фарзандини эъзозлаб, асрлар давомида номини хотирасида сақлаб келмоқда. Тасаввуфга оид манбаларда ҳам Нажмиддин Кубронинг ишлари, мартаба ва мўъжизалари ҳақида сўз боради. Маъхазларнинг муаллифлари, одатдагидай, шайхнинг таржимаи ҳолини қисқача маълумотлар бериш билан кифояланган ҳолда, кўпроқ ул зотнинг кўрсатган кароматларини баён этиш, устозлари кимлигини айтиш ва тариқатдаги нисбат — силсиласини аниқлашга эътибор берганлар. Чунончи, Дорошукуҳнинг “Сафинат ул-авлиё”, Ризоқулихон Ҳидоятнинг “Риёзул орифин”, Мавлави Фулом Сарвар Соҳиб Лоҳурийнинг “Хазинат ул-асфиё”, Ҳожи Халифанинг “Тухфат ул-фуқаро”, Абдураҳмон Жомийнинг “Нафаҳот ул-унс”, Давлатшоҳ Самарқандийнинг “Тазкират уш-шуаро”, Ҳамдуллоҳ Қазванийнинг “Тарихи гузида”, Султон Ҳусайн бин Султон Мансур бин Бойқаронинг “Мажолис ул-ушшоқ”, Мавлоно Минҳиддиннинг “Табақоти Носирий” номли китобларида Нажмиддин Кубронинг ҳаёти, сўфийлик тариқати ва фанология оид маълумотлар келтирилган. Атоқли шарқшунос олим Е.Э.Бертельс хоразмлик улуғ шайхнинг таржимаи ҳолини ўрганиш сари биринчи қадамни кўйиб, маъхазлардан Нажмиддин Кубро рубоийларини йигиб эълон қилган ва шайх ҳақидаги бир қадимги ўзбекча қиссани мазмунан қисқача баён қилиб берган эди (Е.Э.Бертельс. Суфизм и суфийская литература. 1965, 324 — 334-бетлар).

Нажмиддин Кубро 1145 йилда Хева шаҳрида дунёга келади. Унинг асли исми Аҳмад бин Умар Муҳаммад ал-Хевақий ал-Хоразмий бўлиб, “Нажмиддин”, “Кубро”, “Абулжанноб”, “Валийтарош” сўzlари бу зоти мукаррамнинг лақаб, унвон ва куниятидир. Қайд этиш жоизки, бизнинг ота-боболаримиз улуғ инсонларни мартаба ва даражасига муносиб равишда улуғ номлар билан

шарафлаб тилга олишни одат қилган эдилар. Аҳмад бин Умарнинг ўз исмини қўйиб, лақаб ва унвонлар билан эл оғзида машҳур бўлишига сабаб шудир. Абдураҳмон Жомийнинг “Нафаҳот ул-унс” асарида қайд этилишича, Аҳмад ёшлигидан илм-донишга қизиққан қобилиятли киши бўлган экан. У Ислом асослари, шариат илмларини жуда тез ўзлаштириб олиб, Хоразмнинг манман деган уламоларидан ўзиб кетади ва илм балоси деган лақабни олади. Бунинг ёнига “Нажмиддин” — “диннинг юлдузи” деган мартаба-унвон қўшилиб, Аҳмад бин Умар шундан кейин Нажмиддин Кубро номи билан машҳур бўлиб кетади. “Абулжанноб” сўзи эса Нажмиддин Кубронинг куниятидир, мазкур сўзнинг маъноси дунёдан парҳез қилган тақводорнинг отаси демакдир, бошқача қилиб айтганда, шайхнинг тақво ва тавба посбони эканлигига ишорадир. Жомий ҳазратлари ёзадиларки, Нажмиддин Кубро Искандария шаҳрида муҳаддис уламоларидан ҳадис илмини ўрганиб қайтаётганида, йўлда бир кеча ҳазрати Пайғамбаримизни тушида кўради ва ул затга мурожаат қилиб, “менга куният багишланг” дейди. Ҳазрати Пайғамбар Нажмиддинга: “Сенинг куниятинг Абулжанноб — дунёдан ижтиnob, парҳез этувчи бўлади”, деб марҳамат қиласилар. Айтишларича, Нажмиддин шу башоратдан кейин тасаввуфга юз ўгириб, ўзига муносиб пири муршид қидиришга киришади.

“Валийтарош” лақабига келсак, бу сўзнинг маъноси валиларни тарбияловчи демакдир. Зоро, Нажмиддин Кубронинг нафаслари, назарлари шунчалик зўр бўлганки, қалбларида илҳом-важд жўш урган пайтда кимга назарлари тушса, у валийлик мартабасини топар экан.

Нажмиддин Кубро тахминан ўн олти-ўн етти яшарлигига Ватани Хоразмни тарк этиб, таҳсилни чуқурлаштириш мақсадида Эрон, Миср, Шому Ироқ мамлакатларини кезади. Унинг илмга чанқоқ қалби ҳеч тинч қўймас, қаердаки бирор номдор олимнинг овозасини эшитса, дарҳол йўлга тушар, гоҳ пиёда, гоҳ от-улов ёки туюда ҳафталаб, баъзан ойлаб йўл босар, қидирган кишисини топиб, ундан сидқидилдан сабоқ оларди. Ва агар кўнгли тўлмаса,

ижозат олиб, яна йўлга тушарди. Шайхнинг шогирди Рукниддин Алоуддавланинг хотирлашича, Нажмиддин Кубро Ҳамадон шаҳрида катта бир аллома ҳузурида ҳадис илмини ўрганаётган чоғида Искандария шаҳрида “олий санадлар билан ҳадис биладиган” бошқа бир муҳаддис борлигини эшитиб, Ҳамадондаги устоздан рухсат олиб, зудлик билан Искандарияга қараб жўнайди ва бир ой у ерда илмини пухталаб, устоз алломадан “ижоза” хати олиб орқасига қайтади.

Шу тариқа Нажмиддин Кубро Бағдод, Табриз, Нишопур, Тус, Дизфул шаҳарларидағи атоқли олимлардан шариат илмлари, ҳадис ва тафсирни чуқур ўзлаштириб, донишманд инсон бўлиб етишади. Лекин Нажмиддин эгаллаган илмлар бўлғуси улуғ шайхга ҳали етарли эмас эди. Нажмиддин Кубро қалбida руҳий-маънавий камолотга, файб асрори, каромат ва кашфу ҳол илми ҳисобланмиш тасаввуф таълимотига иштиёқ зўр эди. Шу боис у шариат илмларини ўрганиш баробарида тариқатдан ҳам хабардор бўлишга интилиб, қатор шайхлар, дарвешлар суҳбатида бўлади. Манбаларнинг гувоҳлик беришича, Нажмиддин Кубро илк дафъя Мисрга бориб, Шайх Рӯзбекон ал-Вазzon Мисрий(1189 йилда вафот этган)га мурид тушади. Бир неча йил Шайх Рӯзбекон раҳбарлигига тариқат одобини ўрганади, шайхнинг қизига уйланади. Шайх Рӯзбекон Нажмиддинни фарзандидай яхши кутиб, ғамхўрлик қилган. Аммо бетоқат Нажмиддин яна сафарга чиқади ва Табризга қайтиб келиб, Абумансур Ҳафдаҳ олдида “Шарҳ ас-сунна” китоби бўйича ҳадис ўрганишни давом эттиради. Нажмиддин Кубронинг ҳаётидаги бурилиш шу ерда бошланади. Чунки у Табризда Бобо Фараж исмли бир “мажзуб” (“девона”) дарвеш билан учрашиб қолади. Бобо Фаражнинг кароматлари таъсирида уламолар билан суҳбатни бутунлай тарқ этиб, астойдил сулукка берилади, ботиний оламни равшанлаштириш учун пири муршид қидиришга тушади. Аммо, Абдураҳмон Жомийнинг маҳсус таъкидига биноан, Нажмиддин Кубро “донишманд киши бўлганлиги ва ҳеч кимга бўйин эммаганлиги” сабабли муносаб пири муршид топишга қийналарди. Бовужуд у Ҳамадонда Шайх Аммор Ёсир(1187 йилда вафот этган) ҳузурига бориб, унинг хизматида

бўлади. Аммор Ёсир уни Шайх Исмоил Қасрийга тавсия этади. Исмоил Қасрий(1183 йилда вафот этган) Нажмиддиндаги такаббурлик, зоҳирий илмларга бино қўйиш майлини синдириб, маънавий-маърифий камолот бос-қичларига кўтарилишга ёрдам беради. Нажмиддинда ботиний ажойибот пайдо бўлиб, валийлик аломати қўрингач, Шайх Исмоил унга иродат хирқаси(ёки “хирқаи асл”) кийдириб, Хоразмга қайтиб бориб, у ерда тариқатни жорий этишни тавсия қиласди.

Нажмиддин Шайх Исмоил қўлидан “иродат хирқаси”ни олгач, Мисрга боради. Шайх Рўзбекон уни яна бир марта имтиҳон қилиб, тасаввуф илми ва тариқат одоби-ни нозик жиҳатларигача ўзлаштирганига қаноат ҳосил қилгач, энди юрtingга бориб, бу таълимотни ёйишинг мумкин деб ёзма ҳужжут — “ижозат” хати(диплом) беради. Нажмиддин пирининг маслаҳатига кўниб, оиласи-ни олиб Хоразмга келади. “Нафаҳот ул-унс” асарида эса, бу маълумотларнинг тартиби бир оз бошқача: Нажмиддин аввал Дизфулда Шайх Исмоил хизматида бўлади, шайх уни Аммор Ёсирга тавсия этади. Аммо Ёсир ҳам унинг тарбиясида мушкуллик кўриб, Шайх Рўзбекон ол-дига жўнатади ва Рўзбекон Нажмиддинни тарбиялаб, қайтариб Аммор Ёсир олдига юборади (“ҳар қанча мис юборсанг, олтин қилиб жўнатаман”). Аммор шундан ке-йин Нажмиддиннинг камолотида етуклик кўриб, Хораз-мга йўлланма беради.

Ҳар ҳолда, аввал қайси шайхнинг тарбиясини олган, деган масала муҳим бўлмаса керак. Муҳими шуки, Наж-миддиннинг буюк сўфий шайх бўлиб етишишида мазкур уч нажиб инсон — Рўзбекон Мисрий, Аммор Ёсир ва Исмоил Қасрийларнинг хизмати сингган.

Нажмиддин Кубро Хоразмга 1185 йилда қайтиб келади. Демак, бу вақтда у қирқ яшар бўлиб, йигирма беш йил-дан ортиқ умрини илм таҳлилига бағишлиаган эди. Етуклик, комиллик йўли мана шундай оғир ва машаққатли-дир. У Хоразмга қайтгач, катта хонақоҳ қурдириб, тариқатда янги бир мактаб — йўналиш ҳисобланмиш кубра-вия силсиласини асослади. Унинг қўли остида юзлаб одам-лар тарбияланиб, ислом маърифатидан, илоҳий ирфон-дан баҳраманд бўлдилар. Нажмиддин кишиларни эзгулик-

ка, илмга, саховат ва мардликка даъват этди. Муридлари орасидан Шайх Маждиддин Бағдодий, Шайх Сайфиддин Боҳарзий, Шайх Саъдиддин Ҳамавий, Шайх Рукниддин Алоуддавла сингари мусулмон оламига номи кетган валий инсонлар етишиб чиққанлар.

Нажмиддин Кубро тасаввуфнинг буюк амалиётчила-ридан биридир, унгача Ҳоразм халқи ушбу таълимотдан бебаҳра эди. Нажмиддин валийлик камолоти, тариқат риёзати ва ўзини ўзи поклаш, маънавий етукликка интилишни урфга — анъанага айлантириди.

Нажмиддин Кубро тасаввуф назариётчиси ҳамдир. Унинг назарий қарашлари, фикрлари, киритган янгиликлари ҳақида ҳали тўхттаймиз. Бу ерда шуни қайд этмоқчимизки, улуғ шайх амалий фаолияти хуносаларини “Фавойихул жамол ва фавотихул жалол” (“Жамол хушбўйликлари ва жалолнинг кашфи”), “Ал-усул ал-ашара” (“Ўнта усул”) номли китобларида жамлаб тасниф этган. Ҳожи Ҳалифа Нажмиддин Кубронинг арабча асарлари сонини саккизта деб кўрсатади. Шайхнинг форс тилида ёзган “Фи одобус соликин” (“Соликлар одобида”) номли рисоласи ҳам бор.

Нажмиддин Кубро 1221 йилда Чингизхон тўдаларига қарши жангда шаҳид бўлади. Душман Ҳоразмга яқинлашганда, Муҳаммад Ҳоразмшоҳ қочиб кетган, лашкар пароканда эди. Шайх муридларини жамлаб, уларга қараб бундай дейди: “Машриқдан келган бу бало Машриқу Марбини яксон этади, ёндириб кул қиласи. Сизлар ҳар бирингиз ўз юртингизга боринг, ўз жонингизни асраш пайида бўлинг” Асҳоб шайхга илтимос қилиб дедилар: “Отувловлар тайёр, агар шайх биз билан ҳамроҳ кетишни ихтиёр этсалар, яхши бўларди” Бунга жавобан Шайх Нажмиддин Кубро дейди: “Мен бу ерда шаҳид бўламан, менга Ҳоразмни тарқ этишга рухсат йўқ” (“Нафаҳот ул-унс”, 405-бет).

Куффор, яъни мўғул аскарлари Гурганжга кирганда, шайх қолган-кутган муридлари билан жангга шайланади. У хирқасининг устидан белбоғ боғлаб, қўйинларини тош билан тўлдиради, қўлига найза олиб, душман қаршисига чиқади. Кофирларга қараб тош ота бошлайди, бир нечтасини найза билан уриб йиқитади. Аммо кофирлар унинг

устига камон ўқи ёғдирадилар. Бир ўқ келиб кўкрагига тегади. Етмиш беш яшар мўйсафид — илоҳий илҳомдан маърифат топиб, қалбларни нурлантирган шайхи кабир ҳолдан тойиб, кучи кетаётганини сезса ҳам, жангни тўхтатмай, душман байроғини fazab билан маҳкам тутамлаб олади-да, шу ҳолатда жон беради. Дейдиларким, вафотидан кейин ўнта одам унинг маҳкам қисилган панжалари орасидан байроқни зўрга ажратиб олган.

Улуғ шайх ва донишманд инсоннинг бу қаҳрамонлиги, жасорати душманни ҳам ҳайратга солган. Бу иш авлодларга ибрат бўлди, халқ орасида афсонага айланиб кетди.

СИЛСИЛАСИ

Биз юқорида Нажмиддин Кубронинг тариқат йўлидаги пирлари Шайх Рўзбеҳон Мисрий, Шайх Аммор Ёсир ва Исмоил Қасрий эканини айтдик. Аммо булар ким, нега Нажмиддин кўпдан-кўп тасаввух шайхлари ичидан буларни танлаган, деган саволлар туғилиши табиий. Дарҳакиқат, бирор-бир сўфийнинг тариқати ва тасаввухдаги маслагини аниқлаш учун унинг муҳити, пирлари ҳақида маълумотга эга бўлиш керак. Зоро, пир танлаш шунчаки, бирор-бир раҳбарга эга бўлишдек иш эмас. Пир танлаш, ҳаммаслак танлаш бирор-бир йўлни қабул қилиб, тасаввухнинг айнан шу йўлдаги қоидлари, усул-йўриқларига риоя этишдир. Тасаввух аҳли дарвеш ёки сўфийнинг пири кимлигини билсалар, унинг қайси равия ёки сулукка тобеълигини ҳам аниқлай олганлар.

Нажмиддин Кубронинг пирлари унчалик машҳур кишилар эмас, уларнинг бирор-бир тоифа ёки силсилага мансублиги ҳам кўзга ташланмайди. Лекин шунга қарамай, бу уч шайхнинг тариқатида умумийлик бор. Биринчидан шуки, уларнинг учаласи ҳам Шайх Абулнажиб Суҳравардийнинг муридлари дирлар. Шайх Зиёуддин Абулнажиб Абдулқаҳор ас-Суҳравардий, Жомийнинг ёзишича, зоҳирий ва ботиний илмларда баркамол киши бўлган. Кўп рисола ва китоблар ёзиз, сўфийлик нисбати Шайх Аҳмад Фаззолийга бориб туташади. Суҳравардий фақирлик билан футувватни(яъни, жавонмардликни) бирга олиб тушунитиради. Фақирлик унинг талқинида фақат қашшоқлик,

бечоралик эмас, “фақирлик — Худо олдида талабкорлик, ожизлик, аммо бандалари олдида адолат ва саховат пос-бони бўлиш, ҳаммага ҳар ерда ёрдам кўрсатишидир” Пай-ғамбаримиз саллаллоҳу алайҳи васалламнинг: “Берувчи қўл оловчи қўлдан афзалдир”, деган муборак ҳадиси шарифларига мувофиқ, “бағишловчи қўл — фақр эшигини очувчиидир”, деган фикрларни баён этган Абулнажиб Суҳравардий бойликни қораламайди, балки зулму ситамни ва талончиликни, ҳаромхўрликни ва хасисликни мазаммат этади. Абулнажиб Суҳравардий шогирдлари бўлган Рӯзбекон Мисрий, Аммор Ёсир ва Исмоил Қасрийларда қалб саховати билан бирга мурид тарбиясида қаттиққўл бўлиш, ботиний кўз билан муриднинг хаёлларини, руҳиятини уқиб олиш ва унга руҳий таъсир ўтқазиш қобилияти яхши ривожланган эди.

Шайх Аммор Ёсир соликнинг “ноқисларни такмил этиш ва муридларни тарбиялашда, уларнинг тушлари ва фикрларини таъбир этишда, иккиланишларни бартараф этишда шуҳрат қозонган” бўлса, Шайх Рӯзбекон Мисрий “аксар вақт истиғроқ мақомида бўлиб”, важд ва илҳом ичида юрар, илоҳий маърифатдан завқи тошиб, бу ҳолатни муридларга юқтиради. Шайх Исмоил Қасрий бўлса, рақсу самоъ, имо-ишоралар йўли билан мурид қалбини ром этиб, ботинини поклаш ва шу орқали илоҳиётга муҳаббатни сингдиришда машҳур бўлган. Ҳар учала шайх ҳам тариқатни шариатдан ташқари тасаввур қилмаганлар, ўзлари сунний мазҳабининг изчил тарафдорлари ҳисобланганлар.

Шайх Исмоил Нажмиддин Куброни иродат хирқаси билан сийлаганини айтган эдик. Бу воқеанинг ўзи Нажмиддин тариқат одоби ва нисбатда Шайх Исмоил силсиласига мансубликни қабул қилганини англалади. Шайх Исмоилнинг “хирқа нисбати” эса, қуйидаги занжирдан иборатdir: Шайх Исмоил хирқани Муҳаммад бин Моликуйидан (Холикуйидан?) олган, у — Довуд Ходимул фуқародан, у — Абулаббос Идрисдан, у — Абулқосим бин Рамазондан, у — Абуяъқуб Табарийдан, у — Абуабдуллоҳ бин Усмондан, у — Абуяъқуб Наҳржурийдан, у — Абуяъқуб Сусийдан, у — Абдулвоҳид бин Зоҳиддан, у — Комил бин Зиёдан, у — Али бин Абутолиб-

дан, у — Мұхаммад Мустафо саллаллоҳу алайҳи васал-
ламдан хирқа олғанлар...

Нажмиддин Кубронинг Шайх Исмоил Қасрий билан учрашуви қўйидагича юз берган: Нажмиддин пир излаб шаҳарма-шаҳар кезиб юриб, Дизфул шаҳрига келади. У ерда бетоб бўлиб қолади. Аммо аҳволидан хабар оладиган одам йўқ эди. Кўниб ҳордиқ оладиган манзил ҳам тополмасдан қийналади. Бир одамдан, “бу шаҳарда ғариб ва бетоб кишига раҳм қилиб жой берадиган бирор мусулмон бормикан”, деб сўрайди. У одам: “Шу яқинда бир хонақоҳ бор, шайхи ҳам яхши одам, ўша ерга борсанг, хизматингни қиласидар”, деб жавоб беради. “Шайхнинг отини билмайсанми?” деб сўрайди Нажмиддин. “Шайхнинг оти Исмоил Қасрий”, деб айтади ҳалиги йўловчи.

Нажмиддин Кубро хонақоҳга боргандা, унга дарвешлар супаси рўпарасидаги супадан жой берадилар. Унинг касали анчага чўзилади. Хонақоҳда ҳар кечада рақсуз самоъ мажлислари уюштириларди. Нажмиддиннинг самоъга хуши йўқ эди, шунинг учун бу шовқин-суронли рақслар, қичқириқлар ва рақс ҳаракатлари унга ёқмасди. Бироқ, бир кечада навбатдаги самоъ авжида Шайх Исмоил хушҳол бир суратда Нажмиддиннинг олдига келиб, қўлидан ушлаб ўрнидан турғизади ва мажлис ўртасига олиб бориб, рақс оҳангиди айлантиради, кейин олиб бориб деворга суюб кўяди. Нажмиддин аввалида беҳолликдан йиқилиб кетгудай бўлади, аммо бирдан ўзига келиб, худди ҳеч бир дард кўрмагандай ўзини тетик ва саломат ҳис этади. Шайхга нисбатан муҳаббати ортиб, унинг иродатини қабул қиласиди. Эртаси кун Шайх Исмоил хизматига бориб, унинг иродат қўлини олади.

Бир неча ой Шайх Исмоил раҳбарлигига хилват ўтириб, зикру самоъ мажлисларига қатнашиб юради. Бир кечада: “Нажмиддин, ботин илмидан хабар топдинг, зоҳирий илминг шайхникидан зиёддир”, деган фикр кўнглидан кечади. Бомдод маҳали Шайх Исмоил Нажмиддинни чақириб: “Тур, сафарга отлан, сен Шайх Аммор Ёсир олдига боришинг керак!” — дейди. Шайх Исмоил Нажмиддин кўнглидан кечган хаёлидан воқиф бўлган эди ва уни дўсти Шайх Аммор Ёсир олдига юбориб, танбех бермоқчи бўлади.

Нажмиддин Кубро буни сезса ҳам, ҳеч нарса демасдан сафарга отланди. Шайх Аммор ҳузурига бориб, сулукни давом эттиради. Лекин ҳалиги ўз илмига бино қўйиш, шайх илмини менсимаслик хаёли бу ерда ҳам кўнглидан ўтади. Шайх Аммор ҳам ботинан англаб, Нажмиддинни Мисрга — Рўзбехон Мисрий олдига жўнатади. Шайх Аммор дейди: “Шайх Рўзбехон олдига боргин, токи сендаги бу зоҳирий борлиқни бир мушт билан бошингдан чиқариб ташласин” Нажмиддин Кубро Шайх Аммор амрига итоат қилиб Мисрга йўл олади.

Нажмиддин Кубро Рўзбехон Мисрий билан мулоқотини қуйидагича хотирлайди: Мисрга етиб келиб, шайх Рўзбехон хонақосига кирганимда, дейди у, шайх у ерда йўқ эди, муридлари ҳам барчаси муроқабада(яъни бошларини тиззаларига эгиб ўтириб, Худо ёдида қалб тафаккурига берилган) эдилар. Ҳеч ким менга эътибор қилмади. Хизматкордан “шайх қайсиdir”, деб сўраганимда, у “шайх бу ерда йўқ, у киши ташқарида”, деб айтди. Мен қайтиб ташқарига чиқдим ва Шайх Рўзбехонни кўрдим. У озгина сувда таҳорат оларди. Дарров кўнглимдан бу қадар кам сувда таҳорат олмоқ ножоиз-ку, наҳот шайх шуни билмаса, бу қандай шайх бўлдики, шариат талабларини адо этмаса, деган фикр кечди. Аммо шайх менга эътибор қилмасдан таҳоратни тугатди ва ўрнидан туриб, қўлидаги сувни менинг юзимга қараб сепди. Сув томчилиари юзимга теккач, ўзимни йўқотиб беҳушдай бўлиб қолдим ва шайх орқасидан хонақога кирдим. Шайх жойнамозга ўтириб, шукронга намозига машғул бўлди. Мен унинг ёнида мунтазир турардим. Тик турган ҳолимда ўзимни буткул унутдим — ғойиб бўлдим. Кўз олдимда қиёмат куни намоён бўлди, дўзах ҳам барча даҳшатлари билан кўриниб турарди. Одамларни гуноҳкорлар ва жаннатийларга ажратар эдилар. Гуноҳкорларни ўтга ташлардилар. Дўзахга борадиган йўл ёқасида бир тепалик бор эди ва бир киши тепалик устида ўтирас, кимки, мен ўша тепалик устида ўтирган зотга тааллуқлиман, деса, дўзах оловидан халос бўларди. Навбат менга келди, малоиклар мени оловга қараб судрадилар. Тепа ёнига борганимда, “мен ҳам шул зотга тааллуқлиман”, дедим. Мени қўйиб юбордилар. Тепага чиқдим, қарасам, ул зот шайх Рўзбехон

Эди, дарқол олдига бориб, оёғига йиқилдим. Шайх орқамга шундай бир қаттиқ мушт тушириди, унинг зарбидан юз тубан бўлиб чўзилдим. Сўнгра Шайх деди: “Бундан кейин ҳақ аҳлини инкор қилишни тарк эт ва шубҳаларни ташла!” Шу пайт гойибдан қайтиб ўзимга келдим. Шайх намозни тугатди, мен унга салом бердим ва олдига бориб, оёғига йиқилдим. Худди бехудлик ҳолатимда бўлганидай, Шайх Рўзбекон орқамга бир мушт урди ва ўша танбеҳ сўзларни айтди. Мен ҳайратдан лол қолдим. Сўнгра ўзимда ўзгача бир ҳолат юз берганини сездим: хаёлимдаги шубҳа-гумонлар тамоман тарқалиб, ботинимда нурафшонлик пайдо бўлди.

Мазкур ривоят баъзи бир манбаъларда Шайх И smoилга нисбатан келтирилади. “Шайх Нажмиддин Куброни шаҳид қилиб, шаҳри Хоразмни хароб қилгонинг баёни” номли қиссада эса, Нажмиддиннинг пир излаши ва сулук мashaққатлари яна ҳам тафсилотлар билан бойитилиб келтирилади. Чунончи, шу қиссадаги ривоятга кўра, Нажмиддин Кубро Хоразмдан йўлга чиқиб, турли мамлакатлarda бўлади, кўп шайхлар билан сұхbatлашади. Аммо кўнглига ёқсан пирни тополмайди. Охири ноумидлик кайфиятида Багдодга етиб келади. Бу ерда у Шайх Иброҳим хонақосида сулукни давом эттиради, етти йил муттасил Шайх хизматида бўлиб, бир фарзанддай унга боғланиб қолади. Бир кун Шайх Иброҳим таҳорат олмоқчи бўлганда Нажмиддин офтобада сув келтириб беради ва шайх оёқларини юваетгандан сув қуйиб туради. Шайхнинг муҳаббати жўшиб, Нажмиддинга таҳорат қилинган сувдан олиб ичишни буюради. Нажмиддин сувдан олиб ичгандан кейин унда илми ҳол ва илми қол сирлари очилади, яъни, у ботиний маърифат ва илоҳий илҳом насибасига эришади. Бир неча кун ўтгандан кейин Шайх Иброҳим таҳорат олаётганда, Нажмиддин яна хизматда турган бўлади. Бироқ бу сафар у кузатсанки, Шайх Иброҳим таҳоратнинг бир қоидаси — “дафи васвасани” ташлаб кетади. Нажмиддин “Шайх мустаҳабни ташлаб кетди-да” деган фикрни кўнглидан ўтказади. Шайх Иброҳим Нажмиддиннинг кўнглидаги гапдан огоҳ бўлиб, уни койийди ва Бистом шахрига, Шайх И smoил ҳузурига адаб ўрганиш учун жўнатади.

Бистомга, Шайх И smoил хонақосига етиб келгач, Нажмиддин шайхни ичкарида эмас, балки ташқарida ҳовуз

бўйида учратиб қолади. Шайх таҳорат олиш учун ҳовуз лабида турарди. Аммо ҳовузнинг суви жуда камайиб кетган бўлиб, шариат бўйича бундай ҳовуз сувидан олиб таҳорат қилиш мумкин эмасди. Ўз билимларига ишонган Нажмиддин “Бундай кам сувда ҳеч ким таҳорат қилмайди, бу қандай шайхки шуни ҳам билмайди”, деган фикрни ўтказади кўнглидан. Унинг фикрини ботинан англаган шайх Нажмиддин юзига сув сепиб юборади. Нажмиддин хушини йўқотади ва Қиёмат куни манзаралари кўз олдида гавдалана бошлайди. Юқорида келтирганимиз воқеалар бу ерда ҳам такрорланган. Фақат Нажмиддин бу ерда икки марта бехуш бўлади. Биринчи бехушликда у Шайх Исмоилнинг ўз қавмини дўзах оловидан кутқарганини кўрган бўлса, иккинчи бехушликда, унинг жаннат боғларида роҳат-фароратда яшаётгани тасвирланади. Нажмиддин ўзига келганда Шайх Исмоилининг оёқларига йиқилиб узр сўрайди ва унга мурид бўлади. Нажмиддин Кубро Шайх Аммор Ёсир хизматида юрганда ҳам бошидан шунга ўхшаш воқеа кечган. Чунончи, “Фавоийхул жамол ва фавотихул жалол” китобида ҳикоят қилинадики, Нажмиддин Шайх Амморнинг рухсати билан хилватга киришни ният қиласди (хилватда ўтириш — узлатга чекиниб бир ўзи танҳо Аллоҳ ёдида зикр тушириш, қалбни дунёвий талаб-андишалардан поклашдир). Аммо хаёлида: “Зоҳирий илмларни пухта эгаллаганман, агар файбий илмлар эшиги юзимга очилса, бу илмни минбарларга олиб чиқиб, ҳақ толибларига етказаман”, деган ният пайдо бўлади. Шу фикр билан хилватга киради, лекин бирор натижага эришолмай, қайтиб чиқади. Шайх Аммор унинг бу аҳволидан воқиф бўлиб, “Аввал ниятингни тузат, кейин хилватга кир”, деб насиҳат қиласди. Шайхнинг сўзидан Нажмиддин қалбига нур порлаб киради. Нажмиддин китобу дафтарларини Худо йўлида муллаваччаларга бағишлидай, тўнлари, ҳамён ва барча бисотини фақир камбағалларга тарқатади. Эгнида бир жубба(пўстин) қолади. Ўзига-ўзи: “Бу хилватхона менинг қабрим, бу жубба менинг кафаним ва менинг бошқа борадиган маконим йўқ”, деб қатъий азму қарор қиласди. Шундан кейин шайх унга юзланиб, “Ниятинг бутун бўлди, энди хилватга киришинг мумкин”, деб ижозат беради. Нажмиддин Кубро дейди: “Шундан кейин хилватга кирганимда

ажойибот содир бўлди — ҳол мартабаси итмомига эришдим. Шайх баракати ва ҳамияти туфайли менга маърифат футиҳоти эшиклари очилди”

Нажмиддин Кубронинг сулуки ана шундай ўзига хос пир ва муршид курашлари орқали давом этган. Бу ривоятлар пирларнинг тадбиркорлиги, руҳий тарбия усули хусусида ҳикоя қилишдан ташқари, яна бир қанча фикрларни айтишга асос бўлиб хизмат қила олади. Чунончи

ДОНИШМАНД НАЖМИДДИН ВА МАЖЗУБ БОБО ФАРАЖ

Чунончи, зоҳирий билимдан ботиний билимга ўтиш жараёни қийинчилиги, ақлий ва важдий маърифат таносубияти ва бошқа масалалар ёритилган ушбу ривоятларда. Умуман олганда, каромат ва мўъжиза кўрсатиш, рамзий ишоралар, ҳаракатлар билан мурид онгига ва руҳига таъсир этиш шайхларнинг севган усули ҳисобланган. Шунинг учун ривоятларнинг бир-бирига ўхшашиб томонлари кўп. Масалан, тушда Пайғамбар алайҳиссаломни кўриш, у зот билан савол-жавоб қилиш, ёки ўлиб кетган пири муршидни кўриб ҳайратланиб беҳуд бўлиш, жазава вактида руҳан нариги дунёга саёҳат қилиш, қиёматни, жаннат ёки дўзахни кўриш ва ҳоказолар manoқиб китоблари, тасаввуфга оид рисолаларда тез-тез учраб туради. Аммо ҳар гал бу ривоятларнинг йўналиши маъноси муайян шайхнинг тариқатига мос бўлади ва шу тариқат мафкураси, маслагининг ўзига хослигини шарҳлаш, талқин этишга хизмат этади. Инчунин, Нажмиддин Кубро ҳақидаги ривоятлар ҳам у зоти шарифнинг сўфийлик тариқати ва қарашларини ифодалайдиган, бу қарашларни гўё образли-ифодали қилиб тушунирадиган ривоятлардир.

Агар эътибор берган бўлсангиз, биз келтирган ривоятларда Нажмиддин Кубронинг зоҳирий билимларда кучли эканлиги, шу сабаб ўз пирларини унча назар-писанд қilmай туриши таъкидланади. Аммо пирлар ҳам Нажмиддиндаги айнан ана шу донишмандликка қарши курash олиб борадиган ва “ботиний билиш” усули, файб асрорини эгаллаш зоҳирий билимдан афзал эканлигини исботлашга

интиладилар. Бу нарса тасаввуфнинг бош рукнларидан бири. Яъни, зоҳирий билим ҳисобланмиш шариат илмлари Ҳақ маърифатини идрок этиш ва илоҳиёт васлига этиш учун бир погона, холос. Токи сўфийнинг кўнгли ҳам мусаффоланиб, билурдай шаффоф ҳолга келмаса, унда Аллоҳ тажалли этмайди ва файб асрорини билиш мумкин бўлмайди. Шу боис тасаввуф шайхлари бутун эътиборларини соликдаги сезги ҳисларини чархлашга, важдий-илҳомий қобилиятни ривожлантиришга қаратганлар. Нажмиддин Кубро ҳам ўзида ана шундай қобилият ва истеъодд бўлишини хоҳлар эди, бироқ бу даража унга осонликча мусассар бўлмади. Чунки унинг билимдонлиги, ақлу заковати важдий маърифатни қабул қилишга тўсқинлик қиласа, ҳис билан ақл ўзаро олишар, мантиқ билан сирли ҳолатлар орқали келадиган илҳомий илмлар тўқнашиб қолар эди. Яхшиси, масалага ойдинлик киритиш учун Нажмиддин Кубро бошидан ўтказган қуидаги воқеани келтириб ўтайлик.

Нажмиддин Кубро Табризда Абумансур Ҳафдаҳ хузурида ҳадис илмига бағишлиланган “Шарҳус-сунна” китобидан сабоқ ўқирди. Бир кун мадраса дарсхонасига бир дарвеш кириб келади. Нажмиддин уни илгари кўрмаганди, аммо унга кўзи тушиши билан қалбida меҳрли бир ўзгариш юз беради. Сабоқдошларидан: “Бу одам ким?” деб сўраганида, улар: “Бу шу ерлик мажзуб дарвеш Бобо Фараж”, деб айтадилар. Дарвеш кетади, лекин Нажмиддин бетоқат ва беқарор бўлиб, кечаси ухламай чиқади, тонгсаҳар устози ва сабоқдошларини уйғотиб: “Туринглар, Бобо Фаражнинг олдига борамиз”, деб туриб олади. Улар рози бўладилар. Бобонинг хонақосига келганда, хизматкор ичкарига кириб, уларнинг келганлигини айтади. Бобо Фараж тайинлаб дейди: “Агар Тангри таоло даргоҳига келгандай бўлиб кира олсалар, кирсинлар” Бу сўз нимага ишора эканини анлаган Нажмиддин дарров кийимларини ечади, ҳамроҳлари ҳам унга эргашадилар. Улар қипялонгоч ҳолда Бобо Фараж хузурига кириб борадилар ва индамай бир чеккада ўтирадилар. Нажмиддин Кубро кейинчалик бу мулоқотни хотирлаб, дейди: “Бир оз муддат ўтгандан кейин Бобода ажиб ўзгариш юз беради. Вужудини азим бир қудрат чулгаб олди ва қуёш парчасидай пор-

лаб кетди. Йиртиқ түнининг ёриқларидан нур тарала бошлади”

Бобо Фараж бирор соатдан кейин ўзига келиб, ўрнидан туради ва түнини ечиб, Нажмиддиннинг устига ёпади. Нажмиддин учун бу йиртиқ түн табаррук бир туҳфа эди. Унинг қалби ёришиб кетади, “Ҳақдан ўзга барча нарса юрагимдан сидирилиб ташлангандай бўлдим”, дейди Нажмиддин. Бобо Фараж Нажмиддинга қараб, дейди: “Сенинг дафтару китоб мутолаа қилиш вақтинг ўтди, балки ўзинг энди илмлар дафтарининг боши бўладиган вақт етди” Бобонинг хонақосидан чиққандан сўнг устози: “Шархус-сунна” китобидан озгина қолди, биринки кун шуғуллансанг тугатасан, кейин қаерга борсанг, ихтиёргинг”, деб айтади. Нажмиддин устозининг маслаҳатига қулоқ солиб, дарсхонага киради. Аммо шу заҳоти орқасидан Бобо Фараж кириб келади ва унга танбеҳ бериб, дейди: “Ҳозиргина илмуляқиндан минг фарсах узоқлашган эдинг, энди яна илм қошиға келдингми?”

Нажмиддин дарс ўқишини йигиштириб, сўфиёна риёзат ва хилватнишинлик билан машғул бўлади. Ўзининг айтишича, қалбida “ладуний илмлар, гайбий иродатлар кўрина бошлайди” У кўнглида пайдо бўлган бу нодир илоҳий туйгулар, идрокий фикрларни “йўқолиб кетса, ҳайф бўлади” деб, қофоз ва қалам олиб, ёзиб сақламоқчи бўлади. Шу пайт яна Бобо Фараж эшикдан кириб келади ва дейди: “Шайтон сенга ташвиш бермоқда, бу сўзларни зинҳор ёзма” Шундан сўнг, Нажмиддин давоту қаламни ҳам бир ёққа суриб қўяди, кўнглини барча ташвишлардан холи қилиб, хотиржам ҳолда ботиний ибодатга берилади.

Кўринадики, Бобо Фараж ҳар қандай ақлий билим, таълим-таҳсилни инкор этувчи эмас. У шариат асослари ни ўрганишни камолот йўлидаги дастлабки босқич деб билади. Сўфий, унинг назарида, ана шу дастлабки босқичда қолиб кетмаслиги керак, бошқалар ёзган китоблардаги билимларни йигиштириб қўйиб, ўзи илоҳий билимлар конига, ижодкорига айланиши лозим. Мажзублик, бехудлик ҳолатига кира оладиган, ботиний-руҳий билиш усули оламни, Аллоҳни билишнинг энг мақбул усули

ҳисобланган. Нажмиддин Кубронинг мажзубликка муҳаббати бор, унинг Бобо Фараж ҳузурига талпиниши шундан. Бобо Фаражнинг Нажмиддинга тўнини ҳада этиши — унинг Нажмиддин қалбидаги интилишни илғаб, шу муҳаббатни ривожлантириш, уни гайб асрори оламига, ботиний кароматларга ошно этиш ва шунга йўналтириш бўлган. Лекин Нажмиддиннинг яна мадраса таҳсилини давом эттириши, қофоз-қалам олиб, фикрларини ёзмоқчи бўлгани — булар хоразмлик донишманднинг зоҳирий-ақлий билимлардан кўнгил узолмаётганлигига, юрагида иккиланиш борлигига ишорадир. Нажмиддин Кубро дилида ҳар икки соҳа — ҳам ақлий-зоҳирий ва ҳам ботиний-важдий билимларни эгаллаш нияти яшириниб ётган. Бошқача айтганда, у фақат ҳадису фикҳ ва қалом илмини ўрганишни ёки нуқул “мажзуб” сўфий бўлишни истамаган, балки ақлий-тафаккурий билиш негизида ботиний-руҳий билимни эгаллаб, ирфон дунёсига янги нафас олиб кирмоқчи бўлган.

Устозлари Шайх Рӯзбехон Мисрий, Шайх Аммор Ёсир ва Шайх Исмоил Қасрийлар ҳам унинг бу интилишини анлаганлар ва зимдан қувватлаганлар. Бироқ тасаввуфда риёзат чекмай, важдий ҳолатлар сирини кашф этмасдан мақсадга эришиб бўлмайди. Шунинг учун Нажмиддиннинг пирлари ундаги зоҳирий билимларга маҳлиёлик кайфиятини ва фикрларини бартараф этиб, хилват ўтириш, муроқабага берилиш, зикру самоъга қатнашиш орқали янгича руҳий-ҳиссий ҳолатлар билан яшашга, янгича ҳаёт тарзини қабул қилишга ўргатадилар. Шайхлар тарбиясини олгандан кейин Нажмиддин энди оламга бошқача қарайдиган, илҳом-истеъоди чашмалари кўзи очилган, басират назари қувват топган одамга айланади. Камолот мартабаси, дониш даражаси кўтарилади, фақат китоблардаги билимларни такрорлайдиган олимлар тоифасидан кутулиб, эркин-озод мушоҳада этадиган, ўзи илоҳий ҳикмат айта оладиган ва Ислом моҳиятини ҳам теран идрок этиб, ваҳдат ва тавҳидни бутун вужуди билан, тафаккурий идроки билан ҳис этиб, буни одамларга етказа оладиган шайх мартабасига эришади.

Албатта, бу ривоятлар замирида шариат ва тариқат орасидаги кураш ҳам яшириниб ётади. Зеро, тариқат аҳли

шариатни ҳаққа етиш учун кифоя эмас, деб ҳисоблардилар. Шариат илми “зоҳирий” илм, бу илм вакиллари эса, қоидаларга, расм-русларга ёпишиб олган зоҳирбин кишилар, деб тилга олинарди. Шариат аҳли ҳам, ўз навбатида, аксар тасаввуфга шубҳа билан қараб, сўфиylарнинг амаллари, сўзларини қабул қилмасдилар, баъзан эса, риёзат йўлидаги ботиний майлларни куфрга йўядилар. Нажмиддин ҳам бошида шундай руҳда тарбияланган эди, шунинг учун таҳоратнинг бир қоидасини бажармаган Шайх Исмоилга нисбатан кўнглида шубҳа пайдо бўлади.

Аммо Шайх Исмоилнинг Нажмиддин юзига сув сепиб, ҳайрат оламига фарқ этиши, қиёмат кўрсатиши — ўз йўлининг тўғрилигини исботлаши, тариқат аҳлининг Парвардигор наздида обрў-эътибори баландлигини таъкидлаши ва ҳам ҳаққа етиш йўли ботиний-маърифий йўл эканини амалда намойиш этиши эди. Шайхлар бу тадбирлар орқали Нажмиддиндаги гуурни сўндириш ва тариқат одобига кўндиришни кўзлаганлар. Зоро, тариқат йўлига кирган одам ёши, мансаб-насабидан қатъи назар шайх иродасига сўзсиз итоат этиши зарур. Тариқат одоби хонақоҳлар тарбиясининг муҳим рукни ҳисобланган. Шайхлар биринчи навбатда муриддаги кибрни йўқотиш ва тавозуъга, мискин-хоксор бўлишга ўргатиш пайида бўлганлар. Қизиги шуки, бу усулни Нажмиддин Кубронинг ўзи кенг қўллаган. Масалан, Абдураҳмон Жомий “Нафаҳот ул-унс” асарида ёзадики, шайхнинг муридларидан бири Маждиддин Бағдодий жисмонан нозик ва латиф табиатли йигит эди. Нажмиддин Кубро даставвал уни “мутаваззо хизматига” солади, яъни сув ташиш, хонақоҳни супуриб-сидириш, нопок жойларни тозалаш ва ҳоказо ишларни бажаришга мажбур этади. Маждиддиннинг онаси машҳур табиба бўлган экан, у ўғлига раҳми келиб, шайхга одам юбориб: “Илтимос, менинг ўғлимни қийнамасинлар, агар ўша ишларни қиласиган хизматкор керак бўлса, мен ўнта турк фуломларидан юборай, Сизга хизмат қилсан”, дейди. Нажмиддин Кубро аёлга жавобан дейди: “Ажаб, сен ўзинг табиб экансан, айт-чи, ўғлинг касал бўлса дорини ўзи ичиши керакми ёки унинг ўрнига турк фуломлари ичадими?”

Бу ривоят ҳам тариқат одоби маҳсус тарбия усули эканидан гувоҳлик беради.

Хулласи калом, Шайх Нажмиддин Кубро сиймосида биз тафаккурий-ақлий билим билан ботиний-маърифий билим, донишмандлик, дунёвий заковат билан валий-лик қашфиётларининг ажиб бир тарзда мужассам бўлганини кўрамиз. Шайх Нажмиддин Кубронинг тарихда буюк инсон сифатида из қолдиришига сабаб шудир балки.

ТАРИҚАТИ

Шайх Нажмиддин Кубронинг “Ал-усул ал-ашара”, “Рисола ат-турӯқ”, “Фи одобус соликин”, “Фавойихул жамол” номли асарларини, ул зоти шариф ҳақида ёзилган асарларни мутолаа қилас эканмиз, кубравия тариқатининг бирмунча жиҳатлари, талаб ва қоидаларини англаб оламиз. Таъкидлаш лозимки, Нажмиддин Кубро тасаввуф тарихида, таъбир жоиз бўлса, кенг феъллик йўлини тутган шайхлардандир. Чунки у зотнинг хонақосида сунний мазҳабли шогирдлар билан бирга шиа мазҳабли муридлар ҳам таълим олаверган. Шайхнинг ўзлари суннийликка эътиқод қўйган одам бўлсалар-да, лекин ҳазрати Али Абутолиб разийаллоҳу анҳу хонадонига ҳам ҳурмат билан қараган ва шиа аҳли билан суннийлар орасида хусумат ва жанжал келиб чиқишига йўл қўймаган. Аслини олганда, тасаввуф мазҳаблар айирмачиликларидан устун туради. Тасаввуф аҳли учун Парвардигор ишқи, дийдори ҳамма нарсадан устун. Сўфий илоҳиёт оламига руҳан қўшилиш учун яшайди ва ўзлигини барбод бериб Ёр васлига эришади. Бундай одамлар фақат Ҳақнинг ҳақиқатини, тавҳид моҳиятини идрок этишни, руҳоний софлик оламида сайр қилишни муҳим деб билган. Аммо шунга қарамай, Исломдаги икки мазҳаб, яъни, суннийлик ва шиалик тасаввуфга зимдан таъсир этиб турган. Чунки ҳар қандай диний мазҳаб сингари исломий мазҳаблар ҳам одамларнинг урф-одати, дунёқарashi, тасаввур ва тушунчаларини қамраб олади. Бу эса, ўз навбатида, илоҳий ҳақиқатларни тушунтириш, одам ва олам тузилишини, хилқатини билишда фарқли жиҳатларни юзага келтиради.

Нажмиддин Кубро табиатида донишмандлик, мантиқ ва мажзублик бирлашиб кетганидан, сүфиёна амаллари ва қараашларида ҳам хилма-хил томонлар күзға ташланади. Хонақосида хилватнишинлик ва чилла ўтириш ҳам, ботиний-хафий зикр, қызғин баҳс-мунозара ҳам, самоль мажлислари ҳам бўлиб турган. Нажмиддин Кубронинг ҳолатлари шундай эканки, у киши баъзан бирдан жўшиб, ўзга кайфиятга кириб, вужудлари балқиб кетар экан, баъзида эса, ҳазин ва ўйчан, гоят камгап бўлиб қолар эканлар. Баъзан бўлса, хушчақчақ ва очиқ чеҳра билан суҳбатга берилар, гоят нозик дид ва ўткир сўзлар билан муридлар қалбига оловли чўғ ташлар, турли ишоралар, ҳаракатлар, руҳий кароматлар орқали атрофдагиларни ҳайратга соларкан. Шайх бағоят зукко, салобатли, ҳайбатли киши бўлган, кечалари аксар бедор ўтириб, ибодат қилган, сурункали рўза тутишни одат қилиб, илҳомли дамларда хонақоҳ ҳовлисини кезиб, хушнуд сайр этган.

Нажмиддин Кубро тасаввуфда Жунайд Бағдодийнинг “саҳв”(хушёрлик) йўлини тутган. Бу ҳам хоразмлик улуғ шайхнинг тафаккурий-ақлий билимга эътибори борлигининг нишонасидир. Чунки Жунайднинг бу рукни Боязид Бистомийнинг “сукра”(бехудлик, мастилик) рукнига қарама-қарши усул сифатида ишлаб чиқилган эди. Боязид бўйича, илоҳий маърифатни сўфий фақат фонийлик ҳолатида, яъни буткул ўзлигини йўқотиб, идрок эта олади. Боязид Илоҳни англаш ва таниш ақл билан, хушёрлик билан бўлмайди, деб уқтиради. Жунайд Бағдодий эса, бунга эътироз билдириб, сўфий фақат бехуд девона бўлса, унинг маърифати ўзигагина татииди, ўзгаларни тарбиялай олмайди ва бақога етолмай, ярим йўлда қолади, деб айтади. Жунайднинг назарияси ислом учун ҳам мувофиқ эди ва сўфийларнинг дунё, дин ва шариат билан боғланишларига имкон беради. Шу боисдан ислом учун ҳам мувофиқ эди ва сўфийларнинг дунё, дин ва шариат билан боғланишларига имкон беради. Шу боис Нажмиддин Кубро, Аҳмад Яссавий ва Баҳоуддин Нақшбанд каби Мовароуннахр шайхлари Жунайд Бағдодийнинг йўлини маъкуллаганлар. Аммо уларнинг бирортаси Боязид Бистомий йўлига нафрат билдирган эмас.

Ҳазрати Кубро тариқатининг ўзига хос жиҳатлари у кишининг дунёқарашида ҳам, амалий ишларида ҳам кўзга ташланади. Аввало шуни айтиш лозимки, Шайх Нажмиддин Кубро улкан ориф инсон сифатида кишиларнинг руҳияти, руҳ хислатларини чуқур ўрганган. Руҳшунос Нажмиддин фикрига кўра, инсон “олами сувро”, яъни кичик олам бўлиб, унда “олами кубро”нинг, яъни катта оламнинг барча хусусиятлари мужассамдир. Шайх Нажмиддин Кубро дейдиким, инсон тараққий этиб борса, у Аллоҳнинг “Раҳим” ва “Раҳмон” сифатларидан бошқа барча сифатларини эгаллай олади. Илоҳий сифатлар поғонама-поғона осмоний-кайҳоний оламларда жойлашган экан, инсон ҳам камолот зиналаридан кўтарилиб, шу дарражаларни эгаллай олади. Бироқ бу йўлда унга пири комил раҳнамолик қилиши керак. Пир қаттиқ ва қатъий низомлар билан солик — муридни ўз иродасига итоат эттириб, белгиланган йўлдан олиб боради. Солик зикру хилват, муроқаба ва мушоҳада чоғида ҳар хил ҳолатларни бошидан ўтказади, кўнглида турли фикрлар, туйфулар пайдо бўлади. Шунинг учун агар пир унга раҳбарлик қилмаса, мурид нотўғри, шайтоний йўлга кириши ҳеч гап эмас. Зоро, илҳом Раҳмондан ҳам, шайтондан ҳам бўлиши ёки жисмдан, ёхуд руҳдан ҳосил бўлиши мумкин экан.

Нажмиддин Кубро руҳоний кечинмалар, нозик ҳолатларни пухта билганидан, шунга мувофиқ “латоиф” назариясини ишлаб чиқади. Бу назарияга биноан, инсон руҳи кўзга кўринмас бир латиф марказлардан иборат. Бу онг ва туйфу, руҳ ва жисм орасидаги бир нарса. У шундай нозикки, уни илғаб олиш ҳам мушкул. Аммо инсон ҳаётида бу “латиф” марказларнинг аҳамияти катта. Сўфий айнан шу марказларни яллиглантириб, ўткирлаштириб бориши ва илғаб олиши даркор. Ана шу “латоиф” инсоннинг илоҳий хислатидир. Сўфий риёзатлар, машқлар давомида бу латоифни турли ҳолатларнинг ўзгариши, ранглар ва шаклларнинг алмашиниши тарзида тасаввур қиласи. Нажмиддин Кубро назарида нуқта, доф ва доира мурид руҳий ҳолатлари ўзгаришида муҳим хизмат қиласи. Доира — фалак доираларининг айланиши, доф — дунё тимсоли ва нуқта — ваҳдатдир. Доира доимий айланишда, у донги ҳам ўз ичи-

га олади. Аммо булар марказга томон, яъни, Нуқта сари интилади. Нуқта моҳиятини англаш орқали Аллоҳ оламини идрок этса бўлади.

Мурид руҳи шунингдек, ҳаяжонлар, ҳайратлар ичра турли рангларга ҳам дучор бўлади. Ҳалиги доира, доф ва нуқта айланиши ва алмашиниши ранглар алмашинишини ҳам қамраб олади: руҳнинг ҳислар босқичидаги тараққиёти қора рангда, кейин қизғиш рангда кечади. Сўнгра яшил ранг кўриниб, илоҳий оламнинг яқинлигидан да-лолат беради.

Шундай қилиб, ранглар сўфий руҳий ҳолатлари, Аллоҳ томон сафаридағи даража-босқичларини билдириб туради. Рангларнинг хилма-хиллиги ва алмашиниб туриши соликнинг аҳволини, шуурий кечинмаларининг давом этаётганини ифодалаб, у ҳали талаввун, яъни ботиний — тафаккурий кечинма-ўйларнинг алгов-далговида турли-туманлигини англатади. Руҳнинг рангдан-рангга кўчиши ривожланишдан нишонадир. Ушбу жараён охир-оқибатда рангсизлик ҳолатига, яъни тамкинга олиб келади. “Тамкин” ҳолатига кирган сўфий “талаввун”дан (ранг-барангликдан) кутулиб, ваҳдат оламига қўшилган бўлади. Чувончи, зангори ранг соликнинг тавба қилиб, тариқатга қадам қўйганида кўринади. Бу ҳолатда у шариат доирасида бўлади, мантиқий-далилий билишдан ҳали кутулмаган, ҳали кўнглида дунёвий ҳаваслар майли ҳукмрондир. Бундан кейин тариқат бошланади. Солик қалбida муҳаббат қўзгалади, у Аллоҳ ёди билан яшайди ва бу сариқ рангга тўғри келади. Қизил рангда соликнинг руҳи вужуддан ажrala бошлагани, маърифатга яқинлашгани, маънавий моҳиятлар оламини англағани маълум қилинади. Аммо бу босқич ҳали ҳирс қутқусидан халос бўлмаган бир ҳолатдир. Сўнгра оқ ранг кўринадики, бу юракнинг покланишига ишорадир ва ҳақиқатни англаш бошланади. Ҳақиқат оламидан хабардор бўлиб, тавҳид ҳолатини бошидан кечиради. Шундан кейин яшил ранг келади. Яшил ранг валийликдан нишона. У сирларнинг сирига, файбга ошно-ликни билдиради ва соликнинг асл моҳиятларга етишаётганини ҳам англатиши мумкин, мазкур ранглар соликнинг Аллоҳ томон ва Аллоҳ билан руҳий сафарларини англатган бўлса, олтинчи ранг — қора ранг Аллоҳдан халқ

сари сафарини билдириб, канзул асрор — сирлар хазинасини эгаллашни ва ҳайратга фарқ бўлишини ифодалайди. Ҳайратдаги руҳ шариатнинг мағзи — ҳикматини бошқатдан идрок этиб, қоронги бир доғ рангига ўралади. Ва, ниҳоят, солик руҳи яна Аллоҳ ҳузурида пайдо бўлади. У қора рангдан қутулиб, рангсизлик ҳолатига киради. Зоти кулл даражасини эгаллаган солик якранглик ҳолатида мақсадига эришади.

Кўринадики, Нажмиддин Кубродаги ранглар ва уларнинг маънолари кейинги вақтларда тасаввуф назариётчилари таърифлаган рангларнинг шарҳидан фарқ қиласди. У етти ранг хислатини етти тушунчага мос slab тушунтирган. Унингча, оқ ранг — Исломни, сариқ ранг — иймонни, зангори ранг — эҳсонни, яшил ранг — итминонни(ишончи), кўк ранг — иқонни(тўлиқ ишонч), қизил ранг — ирфонни, қора ранг — ҳаяжонни(ҳайратни) англатади. Солик руҳи ҳолатларини, қайси ранг кўз олдидা намоён бўлаётганини пирига айтиб туриши керак. Пир шунга қараб муриднинг қайси босқичда турганини билиб, унга янги вазифалар юклайди. Хоразмлик шайхда ранглар оқ, сариқ, зангори, яшил, жўк, қизил, қора тартибида келтирилган. Яъни, оқдан бошланиб, қора билан якунланади. Нажмиддин Кубро солик эътиқоди ва иймонига кўп эътибор берган. Шунинг учун у иймон, итминон, иқон(ишонч) сўзларини қайта-қайта таъкидлайди. Аммо қора ранг таърифида ўхшашлик мавжуд. Нажмиддинда бўлганидай, кейинги сўфийлар ҳам қора рангни ҳайрат белгиси ҳисоблаб, руҳнинг фанога фарқ ҳолати рамзи сифатида кўрсатгандар.

Хуллас, Нажмиддин Кубронинг ранглар ва шакллар билан боғлиқ руҳи, психологик тажрибалари кейинги сўфийлар томонидан ривожлантирилган. (Айтиш ўринлики, инсон руҳи билан боғлиқ бу манзара ва ҳолатлар Оврупода XX аср бўсагасида кенг ўрганилиб, янги билимларнинг вужудга келишига сабаб бўлди. Чунончи, Кафка, Шопенгауэр, Фрейд фалсафасида парapsихология асосий ўринни эгаллайди. Шу каби “онгсизлик онги” ёки “бехудлик онги” деган оқим ҳам пайдо бўлиб, инсон ҳисларидан, ақлидан ташқари бир куч борлиги ва у одамнинг бехудлиги даврида бир илҳом билан қўлга

кириши мумкинлиги исботланди. Инсон қобилиятининг бу мўъжизалари неча асрлар олдин сўфийлар тарафидан валийлик, қаромат тушунчалари орқали баён этилган эди. Тангри Таоло инсонга шундай қудратлар берган экан, нега инсоннинг ўзи Унга ишонмасин, Уни тан олмасин, ахир!)

Шайх Нажмиддин Кубро хонақоҳда мурид тарбиялашнинг ўзига хос усулларини ишлаб чиқади, ўнта талаб асосида тариқат манзилларини босиб ўтиш ва покланиб, маърифатга эришиш йўллари борлигини кўрсатади. “Рисолат-туруқ” (“Тариқатлар рисоласи” ва “Ал-усул ал-ашара” (“Ўнта усул”) номли китобларида сўфийлар тарбиясида қуидаги ўнта талабнинг муҳимлиги қайд этилади: Тавба, Зуҳд, Таваккул, Қаноат, Узлат, Зикр, Таважжуҳ, Сабр, Муроқаба, Ризо.

ТАВБА — барча амалларнинг боши. Ўз гуноҳларини англаб, Аллоҳ Таоло олдида тавба қилган ва бундан кейинги ҳаётини фақат илоҳий эзгулик ва хайрга багишлашга аҳд қилган одамгина тариқатга кира олади. Тавба қилган одам бир ҳаёт тарзини тарк этиб, иккинчисига ўтади, хулқу хўйини, ахлоқини ўзгартира бошлайди, ўзини англаш сари сафарга чиқади.

ЗУҲД — тақво, парҳез демак. Зеро, тавба қилган киши энди ҳаромдан ҳазар қилиб, ҳалолликка юз тутиши, Аллоҳдан кўрқиб, Аллоҳ ман этган ишларни қилмаслиги лозим.

ТАВАККУЛ — ўз амаллари, фикри ва ишларида ёлғиз Аллоҳга суюниш демак. Ризқни Аллоҳ беради, инсон тақдирини Аллоҳ белгилайди ва инсон амаллари ҳам Аллоҳ иродаси доирасида бўлиши керак. Чунки яхшилик ва ёмонлик, тўқлик ва очлик, бойлик ва камбагаллик ҳам Аллоҳ дандир. Аллоҳ бизни тоат-ибодатга чорлайди, инсонлигимизни эслатиб туради. Аммо инсон буюк зарурият ичрадир. Унинг фаолияти, ижоди ва қудрати шу Илоҳий заруриятдан ташқарига чиқиб кетолмайди. Инсон буни англамоги лозим. Чунки инсон барча мавжудот каби фонийдир, у абадий эмас. Абадий фақат Аллоҳнинг ўзи, агар инсон абадиятни хоҳласа, Аллоҳ сари интилсин, **Поклик** оламига қараб, камол қасб этсин.

ҚАНОАТ — камолотнинг энг мақбул йўли ҳисобланади. Модомики инсон фаришта билан ҳайвон орасида

турувчи маҳлук экан, унда руҳ ва жисм кураши муқаррар бўлиб, камолот ана шу жисм талабларини енга бориш ва руҳ талабларини кўпайтириш билан қўлга киради. Қаноат инсонни инсон қиласи, маънавият безаги билан безатади.

УЗЛАТ — тасаввуф таълимотига қўра инсоннинг руҳи, агар у покланишига мойил бўлса, табиий равищда яккаланиш ва гўшанишин бўлишни талаб қиласи. Инсон руҳи тажрид(ажралиш) ва тафрид(ёлғизланиш) босқичларини босиб ўтмаса, мутлақ покланмайди. Узлат — сўфийларнинг чилла ўтиришлари, хилватлари билан амалга оширилган.

ТАВАЖЖУХ — кураш, ўзи билан ўзининг кураши. Солик ҳамма вақт Яратганга юзланиб, Ундан мадад сўраб, Унга сари қалбан интилмоғи даркор.

САБР — соликнинг эътиқоди, ниятини синаш. Ҳақ йўли оғир ва мушкул йўл, Унинг азобу изтиробига чидаган кишиларгина мақсадга эришади. Тариқат йўловчиси сабр манзилидан ўтса, ажиг бир руҳий довондан ўтган, янги куч-қудрат топган бўлади.

МУРОҚАБА — кузатиш, тафаккур-шуурга берилиш демак. Тавба-тазарру қилиб, зикру тоат, сабру садоқат билан ўзининг маърифатини ошириб борган солик, бора-бора осойишта бир ҳолга келади, Аллоҳ дийдори ёдида тафаккурга фарқ бўлади, оламларни руҳан сайр қилиб чиқади, кўз олдига ҳақ ТАОЛО жамоли ва Пайғамбар сиймосини келтира олади. Руҳи тўлишиб тасаввур ва тахайюли кенгаяди, ғайб асрори эшиклари юзага очилади.

ЗИКР — сўфий одам ҳар ерда, ҳар доим Аллоҳнинг исмларини тилидан қўймаслиги керак, калималарни, дуоларни мунтазам такрорлаб туриши билан қалбга Аллоҳ Таоло сифатлари ва Зоти жойланади. Аллоҳ нури порлай бошлайди.

РИЗО — солик Аллоҳ қудратини, илмини чуқур ҳис қилган ҳолда, ўзини буткул Унинг иродасига топширади ва Аллоҳ олами билан ҳузурлана бошлайди. Ҳақ унга ва у ҳаққа яқинлашади.

Нажмиддин Кубронинг “Ал-усул ал-ашара” рисоласи теран фалсафий асар бўлиб, XIII аср фалсафий йўна-

лишларига күчли таъсир этган, деган фикрлар бор. Умуман, XIII аср тасаввуфнинг фалсафийлашув давридир. Бир асрнинг ўзида бир нечта буюк файласуф шайхлар етишиб чиқиб, ажойиб асарлар ёздилашади ва Шарқ тафаккурини бир поғона юқори кўтарилишади. Нажмиддин Кубро, Ибн Арабий, Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румий, Азизиддин Насафий деярли замондош мутафаккирлар эдилар, уларнинг ҳар бири тасаввуф ва фалсафани қўшишда алоҳида хизмат кўрсатади ва Ҳаким ат-Термизий, Имом Фаззолий бошлаган ишни ривожлантириди.

Нажмиддин Кубронинг тасаввуф тарихидаги яна бир хизматлари — жавонмардлик ғояларини тариқатга жорий этиш бўлди. Аслида, бу иш ҳам илгари бўлган, чунончи Абусаид Абулхайр (XI аср) саховат ва мардликни сўфийнинг сифатларидан ҳисоблайди. Бироқ Нажмиддин бу қарашни сўфийлар ҳаётига яна ҳам изчилроқ сингдириб юборди. Натижада, мардлик ва поклик, қаҳрамонлик ва фидойилик, маърифат ва жисмонийрухий қудрат бирлаштирилди, инсон камолотида ахлоқий юксаклик, ватанпарварлик ғоялари қўшилиб ифодаланди.

КАРОМАТЛАРИ

Каромат кўрсатиш, ғайб асроридан огоҳлик, хориқулодда ҳолатларни намёён қилиш машойих ва авлиёларнинг хислатидир. Маноқиб китобларида бунга катта эътибор берилади. “Тазкират-ул авлиёи туркий” китобининг муаллифи Муҳаммад Сиддиқ Рушдий ёзади: “Саҳоба ва тобиин ва табаи тобиин ва салафи солиҳиндиг қарнан баъда қарин каромат ва хавориқи одотлар зоҳир бўлуб-дурки, тил била тақдир ва қалам бирла таҳрир қўлмоқ била тугамайдур” Аввало шуки, авлиёларнинг суҳбатини ўзи айни каромат, чунки улар суҳбатидан файзёб бўлган киши ўзини ўзга оламда ҳис этади, бир илоҳий қудрат билан тубанликдан юксаклик сари кўтарилади, мартаба-мақомга эришади.

*Кишики бир нафас мардони ҳақнинг суҳбатин олғай,
Эзур беҳроққи юз йиллик ибодат бериё топқай.*

“Каромати авлиёй Аллоҳ ҳақдур ва асру замонда авлиёй Аллоҳ нури валоятларидан олам холи бўлмағай”, деб таъкидлайди Муҳаммад Сиддиқ Рушдий. Воқеан шундай ҳам: авлиёлар — эзгулик посбони, эзгулик эса енгилмасдир.

Шайх Нажмиддин Кубро ҳазратлари эса каромат кўрсатиш ва хориқулодда хислатлари билан машхур бўлган. Беҳудага ул зотни “валийтарош” демаганлар. Зоро, валиларни тарбиялаб етказиш учун ўзи валийлар пешвоси бўлиши керак. Шуни айтиш лозимки, кароматларнинг тури ҳам кўп, чунончи: қувваи назар, қувваи нафас, қувваи дил орқали бошқаларга таъсир этиш, воқеаларни олдиндан тушда кўриш ёки ўнгда ҳам бўлажак ишларни олдиндан сезиш, руҳан оламларни сайр қилиб қайтиш ва ҳоказо.

Нажмиддин Куброда кароматнинг кўринишлари кўп. Ул зот ҳам ўткир нафаси, ҳам назари ва ҳам сухбати-сўзи билан қалбларга гулгула сола олган. Жомийнинг “Нафахот ул-унс” асарида Кубро каромату ҳолатларидан бир неча мисол ва ривоятлар келтирилган. Шулардан баъзиларини қўйида келтириб ўтамиз.

Назарнинг ўткирлиги. Шайхнинг қалбида илоҳий илҳом — “ғалаботи важд” кўзғалганда, унинг назари кимга тушса, валилик хислатига эга бўлар экан. Чунончи, бир кун Нажмиддин Кубро шундай ҳолатда эканликларида, хонақоҳга бир савдогар томошо учун кириб келади. Шайхнинг назари мубораки савдогарга тушади ва савдогарнинг ҳолати ўзгариб ўз касбидан воз кечади, қалбида валилик нури пайдо бўлади. Шайх ҳазратлари унга қараб: энди юрtingга бориб, тариқатни эл орасига ёй, чунки сен насиба топдинг, дея башорат этадилар.

Бир кун Шайх Нажмиддин муридлари билан ўтирган эди. Осмонда бир қарчигай саъвани қувиб бораради. Шайхнинг назари саъвага тушди ва шу заҳоти саъва журъатланниб орқасига қайтди ва қарчигайга ташланиб уни енгди ҳамда тутиб, келтириб, Шайх оёғи остига ташлади.

Бир кун муридлари билан сухбат асносида гап асҳоби қаҳф билан форга кириб, жаннатий бўлган ит ҳақида бораради. Саъдиддин Ҳамавий дедики: “Оё бу замонда андоқ киши бўлгайким сухбати итга асар қўлғай?” Алишер Наво-

ий “Насойим-ул муҳаббат” асарида ёзадиким, шайх Нажмиддин Кубро бу сўзни эшитгандан кейин “каромат нури била маълум қилдилар ва қўпиб хонақоҳ эшигига бориб турдилар” Шу пайт бир ит кириб келди. Шайхнинг назари ул итга тушди. Ит ўзга итлардан ажралиб “мутаҳайир ва бехуд бўлуб” бошини ерга суртар эди. Бошқа итлар уни тавоғ қилгандай атрофида юрадилар. Ит хонақоҳдан кетмади ва охири шу ерда ўлди. Ҳазрати Шайх уни одамлардай ювиб, дафн этдилар.

Воқеаларни олдиндан кўриш. Бир кун Нажмиддин Кубронинг суюкли муриди Маждиддин Бағдодий дарвешлар билан ўтирган эди. Унда бехудлик ҳолати юз берди, дарвешларга қараб деди: биз ўрдак тухумлари эдик, шайхимиз Нажмиддин товуқ эди, бизни очди, биз дарёга қараб йўл олдик, у эса қирғоқда қолди. Бу гап Нажмиддин Кубронинг қулоғига етганда, у хафа бўлди ва Маждиддинни қарғаб, “ва ўша сувда гарқ бўлиб ўл”, деди. Дарҳақиқат, кўп ўтмай бир сабаб билан Муҳаммад Хоразмшоҳ Маждиддинга ғазаб қилиб, уни Амударёга чўқтириб ўлдирди. Бу воқеадан хабар топган Нажмиддин яна баттарроқ ранжиди. Энди у Хоразмшоҳнинг ҳалокатидан, Чингизнинг босиб келиши ва обод шаҳарларни вайрон қилишидан башорат беради. Муҳаммад Хоразмшоҳ олам жаҳон тухфа билан Шайх олдига кечирим сўраб келади, бошини оёғига қўяди. Аммо Шайх унга шафқат қилмайди: “Энди кеч бўлди, фарзандим Маждиддин қони жамики эл-авлодинг, молу мулкингни берганингда ҳам ювилмайди. Қонни қон ювади” деб жавоб беради. Бу кароматлар тезда содир бўлди — Хоразм ўт ичидаги қолди.

Муроқаба йўли билан ўзига мурид танлаш. Бир кун Нажмиддин Кубро муриди Бобо Камол Жандийга бир хирқа бериб, деди: “Буни олиб Туркистон диёрига боргин, у ерда муфтий Мавлоно Шамсиддиннинг Аҳмади Мавлоно деган фарзанди бор, ўшанга кийдиргин ва уни бизнинг ҳузуримизга олиб келгин” Бобо Камол хирқани олиб Туркистонга жўнайди ва Аҳмади Мавлонони топиб олиб келади. Аҳмади Мавлононинг отаси: бу ўглим нимжон, каттасини олиб боринг, у бақувватроқ, деб айтади. Лекин Бобо Камол Шайх Нажмиддин тайинлагани учун айнан кичик ўглини олиб келади. Аҳмади Мавлоно дар-

ҳақиқат ҳам катта ихлос билан шариату тариқат илмларини ўзлаштириб, тезда истеъоди намоён бўлади ва ҳатто ўз акасини ҳам кейинчалик тарбиялайди. Бу Шайх Нажмиддиннинг фойибона одамларни танишига бир мисол, холос. Яна бир воқеа: Аҳмад Яссавий хонақосида юрган Айнуззамон Жамолиддин Гейли деган одам Нажмиддин Кубро овозасини эшлиб, Туркистондан Хоразмга йўл олади. Бир қанча китобларни ўзи билан бирга олиб келган эди. Хоразмга яқинлашганда, кечаси туш кўради. Тушида Нажмиддин унга қараб дейди: “Эй Гейли, орқангдаги юкингни ташла!” Уйғонгандан кейин, фикр қилиб, бу гап китобларга ишора бўлса керак, деб китобларни Жайхун сувига улоқтиради. Гейли Нажмиддин билан келиб учрашган заҳоти Шайх унга қараб дейди: “Агар ул юкингни ташламаганингда, келишинг бефойда эди”, чунки сўфий илми китобда эмас, балки қалбидадир.

Энди келтирилган ривоятларнинг хусусиятлари, талқининга келсак, аввало шуни айтиш керакки, уларни икки гуруҳга ажратиш мумкин: биринчи гуруҳ ривоятлар Шайхнинг ўзгаларга таъсир этиш қобилиятини, “кувваи назари” зўрлигини кўрсатса, иккинчи хиллари унинг башорат этиш қобилиятидан далолат беради. Шу ўринда бир изоҳ лозимки, одатда биз ривоят деганда ҳалқ тўқиган, аслида бўлмаган воқеаларни англайдиган бўлиб қолганмиз. Аслида эса, ривоятлар оғиздан оғизга ўтиб келган ҳақиқатлардир. Юқорида келтирганимиз воқеалар ҳам ҳақиқатан содир бўлган, бунга тарихий шахслар гувоҳ. Умуман, қайд этганимиздай, одамнинг одам руҳи ва фикрига таъсири бўлишини ҳозирги фан ҳам исботлаб турибди. Шунинг учун саъванинг Шайх назаридан қувват топиб, ўз душмани қарчифайни тутиб келтиришига ва савдогарнинг валийлик топишига билкул ишониш керак. Нажмиддин Кубродай “валийтарош” улуг шайхнинг назарлари тупроқни кимё қилғувчи ва Аллоҳ бу инсонга шундай қудрат ато этган эди. Энди шундай савол туғилади: хўш, Нажмиддин Куброва шунаقا қувватлантирувчи илоҳий қудрат бор экан, нега Хоразмлашқарига шундай муборак назарини ташламади, нега дуо билан ваҳший Чингиз босқинини қайтариб қололмади?

Бизда туғилған ушбу савол ўша пайтларда ҳам одам-ларда туғилған экан. Шайхнинг муридларидан баъзиси унга қараб, деганлар: “На бўлгайким, ҳазрати Шайх бир дуо қилсалар, шояд бу бало мусулмонлар бошидан кўтарилиса?” Шайх Нажмиддин Кубро жавоб берадилар: “Бу қазои мубрам — ўзгармас қазодир, уни дуо билан даф қилиб бўлмайди... Бу Парвардигорнинг гуноҳкор бандаларига юборган азим жазосидир”

Шундан кейин ҳазрати Шайх муридларига жавоб бериб, ўзи лаънати мӯғул лашкарига қарши жангга киради ва шаҳид бўлади...

Нажмиддин Кубро, воқеан, енгилдимикин? Мӯгуллар Хоразмни ва бошқа обод шаҳарларимизни босиб олиб, кўз кўрмаган, қулоқ эшифтмаган ваҳшийликларни қилдилар, маърифат ва маданиятимиз обидалари яксон бўлди, ёндирилди, вайрон этилди. Лекин халқимиз бу маданиятни янгидан тиклади, мӯғул ваҳшийларидан бора-бора нишон ҳам қолмади — улар бутунлай маҳаллий халққа сингишиб, Исломни қабул этиб, ваҳшийлик ботқоғидан қутулиб, исломий ёргуликка кўтарилилар ва ҳатто баъзилари кейинчалик исломий маърифат ҳомийлари бўлиб майдонга чиқдилар. Шундай экан, Шайх Нажмиддин ва унинг халқи енгилгани йўқ, мӯғул лашкари енгилди — у йўқ бўлди. Бу асл маърифатнинг кудратига, тараққиётнинг ўлмаслигига мисолдир. Шунинг учун Шайхнинг “кувваи назари”ни маърифат қудрати, ўлмас маънавиёт қудрати деб билиш керак.

Халқ буни жуда нозик англаған. Халқ ривоятига кўра, мӯғул лашкари Хулагу сардорлигига Хоразм устига етиб келганда кеч кириб қолади. Хулагу лашкарига дам бериб, шаҳарни эрталаб оламиз, дейди. Лекин эртага мӯгуллар уйқудан уйғонгандан Хоразм, яъни Урганж йўқ эди — ҳайвонлар ва қушларнинг овози эшитиларди-ю, бироқ одамлар кўринмас эди. Мӯгуллар ҳайрон бўлиб турганда, уларнинг мулласи “туслик аллома” бундай дейди: “Хоразмни фақат хоразмлик кўра олади, шунинг учун қаерда бўлса ҳам бир хоразмликни топиб келинглар” Бир балиқчини дарё қирғоғидан тутиб келтирадилар. Балиқчи дейди: “Хоразмни Шайх Нажмиддин яширган” Хулагу балиқчини Шайх олдига юбориб, унга Хоразмдан чиқиб кетишни маслаҳат беради. Аммо Шайх рози бўлмайди. “Мен бу ерда ўзимнинг энг бахти кунларимни ўтказдим, шаҳар бошига фалокат тушганда, уни ташлаб кетиш пасткашликдир”

Шунда “туслик аллома” Хулагуга отларга эгарни тескари уриб, шаҳар томон силжишни маслаҳат беради. Бу орада айгоқчилар сulton Хоразмшоҳга Нажмиддин устидан гийбат қиласилар, у душман билан мулоқот қилмоқда, дейдилар. Сulton Шайхдан хафа бўлади ва мӯгуллар билан учрашишни унга манъ этади. Сulton кишилари отларнинг тескари эгарланганини кўриб мӯгуллар орқаларига қараб кетмоқдалар, деган хulosага келадилар ва буни сultonга айтадилар. Шунда сulton шаҳар дарвозаси олдига келиб, Нажмиддиндан: “Оёғингизни дарвоздан олинг”, деб буюради. Чунки Шайхнинг узатилган оёғи шаҳарни душман кўзига кўринмайдиган қилиб қўйган эди. Нажмиддин аввалига кўнмайди, бироқ қараса мӯгул лашкари олдида Хизр келяпти. “Бу не ҳол?” деб сўрайди Шайх Хизрдан. “Бу тақдир ҳукми ва мен Сизни кутқаришга келдим”, деб жавоб беради Хизр. Шундан кейин Шайх оёғини йиғиштиради ва Хоразм кўзга кўринадиган бўлади ва душманлар уни эгаллаб, вайрон этадилар...

Иккинчи гурӯҳ ривоятлар ҳам аслида Шайхнинг мӯгулларга ва сulton Хоразмшоҳга муносабатига бағишлиланган. Бу ривоятларнинг замирида ноҳақ қон тўкиш, фисқу фасод, Исломнинг бузилиши, маънавиятсизлик кофирларнинг галабасини таъминлади, ноҳақдик бутун мамлакат учун ҳалокатли оқибатга олиб келди, деган фоя ётади. Шайх Маждиддин Бағдодий билан боғлиқ ривоятда кичкина бир ишора борки, у Нажмиддин эътиқодига тегишилдир. Бу ишора ўрдак тухуми ва товуқ ҳақидағи гапдир. Нажмиддинни шогирди Маждиддин товуққа ўхшатади ва ўзини ўрдакка. Нега, нима демоқчи бу билан? Демоқчики, Нажмиддин сукрани, яъни бехудлик назариясини, ботиний билишни, фано филлоҳни буткул қабул қилган эмас, у ақлий билим тарафдори бўлиб қолди. Маждиддин эса Бобо Фараж каби, Боязид Бистомий каби, илоҳий оламга фарқ бўлиб кетиш маслагида эди.

Бобо Камол Жандий билан боғлиқ ривоят эса, Шайх Нажмиддин Кубронинг истеъододлар тарбиясига нақадар аҳамият бериши, сўфийлик истеъододи бор кишиларни гойибона таниб, ўз атрофига жамлаш ва ишончли мураббийларга топшириб, ҳақ илмини иложи борича кўпроқ қалбларга жойлаш учун курашганидан дарак беради.

Улуг шайхлар ана шундай улуг маърифатпарвар кишилар бўлганлар.

МУРИДЛАРИ

Нажмиддин Кубронинг муридлари кўп бўлган. Эрон, Ўрта Осиё, Арабистон, Кавказ, Шому Ироқнинг турли жойлардан келиб, улуг Шайх маърифатидан баҳраманд бўлганлар, сұхбатларига иштирок этганлар. Дейдиларким, мўғуллар истилоси арафасида Шайхнинг муридлари тўрт юздан ортиқ эди. Аммо улар орасида номлари тарихда қолган, ўзлари ҳам катта шайх даражасига кўтарилиган бир неча кишилар бор.

Булар: шайх Маждиддин Бағдодий, шайх Саъдиддин Ҳамавий, шайх Сайфиддин Боҳарзий, шайх Айнуззаман Жамолиддин Гейли, шайх Бобо Камол Жандий, шайх Нажмиддин Розий Доя, шайх Розиддин Али Лоло, шайх Жамолиддин Аҳмад Журфоний ва бошқалар. Бундан ташқари, шайх Нуриддин Абдураҳмон Исфароиний, Абулмакорим Рукниддин Алоуддавла, Аҳмад бин Муҳаммад Биёбоний ҳам бевосита бўлмаса-да, бироқ нисба бўйича Нажмиддин Кубро муридлариidlар. Номлари тилга олинган шайхларнинг ҳар бири тасаввуф тарихида ўз мавқеига эга, кўплари янги равия ва силсилани асослаганлар. Лекин уларнинг ҳаммаси кубравия тариқатининг давомчилари ҳисобланадилар.

Кубравия тариқати фақат Мовароуннаҳр шаҳарларига эмас, балки Эрон, Миср, Ироқ ва Афғонистонга ҳам кириб борган. Айниқса, Ҳиндистонда кубравия тарафдорлари кўпdir. Кубравиядан фирдавсия, нурия, рукния, ҳамадония, иғтишошия, нурбахшия каби тоифалар ўсиб чиқсан. Фирдавсия тоифасини Ҳиндистонда Бадриддин Фирдавсий асослаган, нурия тоифасини Бағдодда Нуриддин Абдураҳмон тарафидан, рукния тоифаси Рукниддин Алоуддавла томонидан, иғтишошия Хурсонда Исҳоқ Ҳутталоний Нурбахш тарафидан асосланган.

Шундай қилиб, хоразмлик буюк шайхнинг тариқати бутун Шарққа тарқалди, унинг истеъоддли муридлари до нишмандлик, исломий ҳикмат ва инсоний поклик, илоҳий маърифат фояларини турли миллат ва элатлар орасига ёйдилар, исломнинг шуҳратига шуҳрат қўшдилар.

БАДИЙ ИЖОДИ

Нажмиддин Кубро аксар сўфий шайхлар каби рубоий ёзиш билан шуғулланган. Унинг рубоийлари шайхнинг қарашлари, ички дунёси, ботиний кечинмаларини билиб олишимизга ёрдам беради. Ҳар ҳолда, бадий ижод кишининг қалби ва руҳини ёрқинроқ акс эттиради. Шайх рубоийлари ичидаги нафсни мазаммат этувчилари, илоҳий маърифат асрорининг кашфидан хурсандликни ифодаловчилари, дарвеш кечинмаларини, сўфиёна дард-ҳаяжонларини берувчи ва умуман комил инсоннинг қарашларини акс эттирувчилар бор.

Чунончи, мана бу рубоийда руҳ хусусияти, борлиқ ва йўқлик тушунчалари бадий йўсинда талқин этилади:

Чун нест зи ҳар чи нест жуз бод ба даст,

Чун ҳаст ба ҳар чи ҳаст нуқсону шикаст.

Пиндор, ки ҳаст ҳар чи дар олам нест,

Ангор, ки нест ҳар чи дар олам ҳаст.

(Модомики, ҳар бир йўқ нарсадан шамол каби қўлда ҳеч нарса қолмас экан, ҳар бир бор нарсада нуқсон ва емирилиш бор экан, сен оламда йўқ нарсаларни бор деб бил ва оламда бор нарсаларни йўқ деб ҳисобла).

Бу Аллоҳни ва руҳни ҳақиқий борлиқ деб ҳисобловчи тасаввуф таълимотининг фоясидир. Бизга бор бўлиб туюлган нарсалар аслида йўқдир, чунки улар яралган ва комил эмас, улар ўзгаришда, емирилиш ва йўқолишдадир. Йўқ бўлиб туюлган руҳ эмас, худди шамол кўринмаганидек кўринмаса-да, аммо бордир ва комилдир ва событдир.

Ақл аз раҳи ту ҳадису афсона барад,

Дар кўйи ту мардуми девона барад.

Ҳар лаҳза чу ман ҳазор дилсўҳтаро

Савдои ту аз каъба ба бутхона барад.

(Ақл сенинг йўлингда фақат афсона, ривоят ёки ҳодисаларнигина англай олади. Сенинг кўйингга девона одамларнинг йўли олиб боради. Ҳар лаҳзада мен каби минглаб дили куйган ошиқларингни Сенинг савдонг каъбадан бутхонага олиб боради).

Илохий оламни ақл билан бишиш мүмкін эмас, ақл фақат зоҳирий нарсаларни, ҳодисаны бишиши мүмкін. Моҳияти-ни эса, “девона” қалб бишишга қодир. “Девоналар” — ошиқ-лар учун Каъбаю бутхона орасыда фарқ йўқ. “Бутхона” деганда ошиқлар Аллоҳ васлини, илоҳиёт ҳузурини тушуна-дилар. Ушбу рубоййда ана шуғоялар ифодаланган.

Мана бу рубоййда эса ваҳдатул вужуд фалсафасининг моҳияти акс этган:

*Дар роҳи талаб расидае мебояд,
Доман зи жаҳон кашидае мебояд,
Биноийи хешро даво кун, зеро-к
Оlam ҳама Ўст, диде мебояд.*

(Талаб йўлида етуклик керак, бунинг учун этакни жа-хондан тортиш керак. Ўз кўзларингни даволагин, зеро Бутун олам Удир, фақат кўрадиган кўз керак).

Шайх Нажмиддин Кубро сўфий камолоти, тасаввұф талабларини мана шундай сатрларда ифодалаб берган. Та-риқатда талаб, садоқат, ошиқликнинг зарурлиги таъкид-ланади. Ошиқ одам дардли бўлади. Энг буюк дард эса, Худога эришиш, Ҳақни таниш дардидир. Бу дард кишини азобларга солади ва айни вақтда мард қиласди:

*Чун ишқ ба дил расад, дил дард кунад,
Дарди дили мард мардро мард кунад.
Дар оташи ишқи худ бисўзад в-он гаҳ,
Дўзах зи баройи дигарон сард кунад.*

(Ишқ кўнгилга тушгач, кўнгил дардли бўлади. Мард-нинг қалбидаги дард мардни мард қиласди. У ўз ишқи ота-шида ёниб, сўнгра бошқалар учун дўзахни совутади).

Шундай — чин сўфийларнинг нияти ўзгалар учун Ҳақ муҳабатини қозониш, дўзахни биҳиштга айлантириш бўлган.

Нажмиддин Кубро инсонни тубанлаштирувчи нафсни дев қиёфасида тасвиirlайди:

*Девест даруни ман, ки пинҳони нест,
Бардоштани сарашиб осони нест.
Иймонаш ҳазор бор талқин кардам,
Он коғирро сари мусулмон нест.*

(Ичимда бир дев бор, у яширин эмас. Бошини күтариши ҳам осонлик билан бўлмайди. Минг марта иймонга келтириб, мусулмон қилмоқчи бўлдим, аммо ул кофирда мусулмонликдан нишона йўқ).

Нафс — ғаддор душман ва қаттол кофир. Нафс девининг бошини янчган киши қаноат мулкининг соҳибқирони бўлиб, поклик хазинасини қўлга кирита олади.

Нажмиддин Кубро рубоийларида фалсафий мушоҳадалар, таваккул, тақдир ҳақида, оламнинг тузилиши ҳақида ўйлар акс этган. Бу жиҳатдан унинг бир неча рубоийси Умар Хайём рубоийларига мазмунан ўхшаб кетади ва яна қизифи шуки, XIV аср хоразмлиқ шоир ва сўфий Паҳлавон Маҳмуд рубоийлари билан ҳам оҳангдошлиқ сезилади:

*Як дам дили марданаи фарзонаи мо
Холи нашавад зи ишқи жононаи мо,
Он дам, ки шароби ошиқи дардананд,
Дар хуни жигар заданд паймонаи мо.*

(Бизнинг фарзона мард дилимиз жононда (Аллоҳ) ишқидан бир лаҳза ҳам холи эмас. Ошиқлик шаробини тарқатганда, бизнинг паймонани жигар қонига ботирдилар).

Ҳа, Аҳмад бин Умар ал-Хевақий — Абулжанноб Нажмиддин Кубро Аллоҳнинг мана шундай ошиғи, чин инсонийлик, маърифат ва мардлик тимсоли эди. У шундай муқаллас ва мўътабар зотлардан бўлиб авлодлар қалбida қолади.

ИЛОВА

ИЛМ ХОСИЯТИ¹

Олтмиш ёш умр сарҳадидаги залворли довондир. Бу қутлуғ ёшни қаршилаган инсон йилларни бир-бир сарҳисоб қилиши, маълум ҳаёттй хulosаларга келиши табиий. Бундай хulosалар муштариylаримиз учун ибратли бўлиши шубҳасиздир. Бугунги сұхбатдошимиз ана шу қутлуғ ёшга тўлган таниқли олим, таржима ва тасаввуф илмининг билимдони, филология фанлари доктори, профессор Нажмиддин Комилов.

Яқинда “Ёзувчи” нашириёти олимнинг “Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи”, “Маънавият” нашириёти эса “Комил инсон ҳақида тўрт рисола” ва “Тафаккур карвонлари” номли китобларини чоп этди. Домла билан ҳалқимизнинг буюк маданий мероси, жумладан, тасаввуф ғояларининг бугунги аҳамияти, етук раҳбар кадрлар, баркамол ворислар тарбиялаш мавзуларида сұхбатлашар эканмиз, ўй-ўйлакай олимнинг ҳаёттий ва илмий хulosалари, ижодий режсалари ҳақида ҳам билишга интилдик. Айни пайтда Президент ҳузуридағи Давлат ва жамият қурилиши академиясида проректор бўлиб ишлаётган таниқли олим Нажмиддин Комиловни шоирона табб соҳиби сифатида ҳам танишга муяссар бўлдик.

Күпайсин АЛИЕВА

— Давлат ва жамият ривожи доимо фан ва маданият, илмий тафаккур тараққиёти билан чамбарчас боғлиқ равишда рўй берган. Тасаввуф илми тадқиқотчиси сифатида тасаввуф ғояларининг жамият ҳаётидаги ўрни ҳақида сўзласангиз...

— Аввало, шуни айтиш керакки, тасаввуф илми, жумладан, ўзларини Ҳақ аҳли деб билган кишилар ҳам тарих саҳнасида тасодифан пайдо бўлган эмас. Уларни ҳаёт талаби, инсоният тараққиётининг муайян бир босқичидаги эҳтиёж юзага келтирган. Ҳа, тасаввуф VIII асрнинг ўтара-

¹ Ушбу сұхбат «Миллий тикланиш» газетасининг 1997 йил 21 октябр сонида босилган.

ларида шаклланган ислом оламининг фалсафий-ирфоний таълимоти сифатида тафаккур тараққиётининг, ижтимоий-тарихий шароитнинг таъсири, талаби, тақозоси бўлган.

Агар тасаввубнинг моҳиятига диққат билан назар солсак, унда фалсафа ҳам, ахлоқ ҳам, иймон-эътиқод, яъни дин ҳам мавжудлигини кўрамиз. Тасаввуб халқимиз маънавиятининг ўзак-негизидир. Зотан, “маънавият”, “маънавий” деган тушунчалар тасаввуб аҳли тушунчаларидир. Тасаввуб дунёни билишни, конкрет кундалик ҳаётни, инсоннинг дунё ва коинот, замон ва макон, лаҳза ва абадият, ҳодиса ва моҳият ҳақида қарашларини ўзида муҷассамлаштиради. Шунинг учун ҳам тасаввубни илм-маърифат тараққиётидан ташқарида тасаввур қилиб бўлмайди.

Тасаввуб — бу Мутлақ илоҳни таниш ва севиш илми. Киши қалбида илоҳий муҳаббат, эзгуликка, ҳақ ва ҳақиқатга ишқ қанча кучли бўлса, у шунча сўфиийдир, демак пок кўнгил билан бошқаларга ибрат бўладиган, ёлғон ва риёни, зулм ва ноҳақликни ёмон кўрадиган инсондир. Зеро, тасаввуб зоҳирий тоат-ибодатдан кўра, расм-русумларни бажаришдан кўра, ботиний тозаликни, қалб орқали англаган тавҳидий иймон-эътиқодни ва руҳий-маънавий камолотни ҳамма нарсадан афзал деб билади. Мен тасаввуб ҳақидаги илмий ишлар, мутафаккир шайхлар, улуғ шоирлар асарларини мутолаа қиласар эканман, шунга амин бўлдимки, тасаввуб инсоннинг ўз-ўзига қарши исёни, ўзининг нуқсон-гуноҳларини англаш, табиий-ҳайвоний хусусиятлари, яъни нафсга, жисмга, нафсни парвариш этадиган моддийликка қарши кураши экан. Ҳар бир авлиё, сўфиий шу жангга кирган қаҳрамондай туюлади менга.

Демак, тасаввуб авлиёлар эътиқодидан туғилган илмидир. Биз тасаввубни ўрганмасдан туриб, Шарқ фалсафасини, Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро, Баҳоуддин Нақшбандларнинг дунёқараши, таълимотини, сўфиёна адабиётимиз ғоялари тимсолларини билиб ололмаймиз. Лўнда қилиб айтганда, Ислом моҳияти, маърифатини англаш, кейинги бир ярим минг йиллик маданий тарихимизнинг бебаҳо қадриятларини ўрганиш учун ҳам тасаввуб калитдир.

Айрим тадқиқотчилар тасаввуфни, сўфийларни Одам Ато замонидан бери бор эди, дейдилар. Бу бежиз эмас. Чунки, тасаввуфда Одам Атодан мерос эҳтиёжлар, гоялар, фикрлар бор. Менимча, тасаввуф — одамнинг орзулари билан реал ҳаёт орасидаги келишмовчиликлар, қарама-қаршиликларни муросага келтириш учун пайдо бўлган фандир. Чунки, умуман одам боласи пайдо бўлганидан бўён унда бир-бирига зид икки ибтидо мавжуддир. Вужудимизнинг талаблари бизни ҳайвонот оламига, табиатга яқинлигимизни эслатса, маънавий баркамоллик истаги бизнинг руҳдан иборат эканимиз, илоҳиятга тааллуқлигимиздан нишонадир. Бу икки ибтидо доимо инсон вужудида зиддиятда бўлиб келган. Ана шу қарама-қаршиликлар гирдобидаги инсон табиий эҳтиёжлар қобигидан ёриб чиқишига интилади. “Мен инсонман”, “Мен илоҳданман”, “Мен руҳданман”, деган фикр бот-бот унинг шуурига келади. Бироқ, инсондаги табиий эҳтиёжлар ҳам уни ўз измидан холи бўлишга йўл қўймайди. Шу эҳтиёж талабидан инсон моддий неъматлар ишлаб чиқаради, табиий кўпаяди. Инсон тирик экан, ана шу ўзаро зид ва айни пайтда бир-бирисиз яшай олмайдиган икки кутб ҳукмida бўлади.

Тасаввуф таълимотининг марказида Инсон туради, аслида буни Инсон руҳияти ҳақидаги фан деса ҳам бўлади. Мутафаккир аждодларимизни қизиқтирган асосий масала инсонни унинг ўзига англатиш, инсонни тушуниш эди. Инсон ким, унинг буюклиги нимада, тубанлашувининг сабаби-чи? Инсон ўз фаолиятида озодми ёки қул, агар қул — банда бўлса, кимга банда, унинг эрки нимада-ю эрксизлиги нимада? Инсонни қандай қилиб қутқариш керак? Ушбу саволлар ҳар доим кун тартибida бўлиб келган ва шу боис тасаввуф аҳли ахлоқий тарбияга жуда катта аҳамият берган.

Инсон орзуларининг интиҳоси йўқ. Орзусиз ҳаётнинг гўзаллиги ҳам, қиймати ҳам сариқ чақачалик эмас. Мана шунинг учун тасаввуф аҳли инсонни моддий эҳтиёжлардан ғолиб келишга, ўзининг илоҳийлигига қараб бориш, муқаддаслигини ўйлаш, улуглигига муносиб ҳаракатлар қилишга ундаган. Бунинг учун вужудни унтиш, фонийлик назарияси, тариқат гоялари юзага келди. Тасаввуф аҳли шу гоялар асосида инсонда манман-

ликни ёнгиш, одамнинг руҳини чиниқтириш, маънавиятини юксалтириш билан МЕНни кучайтиришга ҳаракат қилган.

Хўш, тасаввуп салбий ҳодисами ёки ижобийми? Баъзилар “тасаввуп тарки дунёчиликка, инсоннинг реал ҳаётдан ажралишига олиб келди”, дейдилар. Жумладан, коммунистлар тасаввупни одамларни таркидунёчиликка, гўшанишинликка даъват қилганликда айбладилар. Уларнингча, тасаввуп инсонни ҳаётдан узоқлаштириш баробарида уни ҳаёт лаззатларидан бебаҳра қиласди. Шунинг учун у тараққиётга зид таълимотдир.

Менинг назаримда бу — тасаввупни ниҳоятда юзаки тушунишdir. Одамзод қалбидағи орзуларни назар-писанд қилмаслик, инсон руҳиятини назарга илмасликдан келиб чиқади бу фикр. Ваҳоланки, тасаввуп ҳеч қачон реалликни, моддийликни инкор қилгани йўқ. Аксинча, моддий эҳтиёжлар билангина чегараланиб қолмаслик керак, дея таълим берган. Агар сен ҳақиқий инсон бўлмай, моддий эҳтиёжлар гирдобида қолиш билангина чегаралсанг, сенда ҳайвоний хислатлар ривож топиб, илоҳийлигинг унтуилиб боради. Охир-оқибатда сен тубанлашиб кетаверасан, дейди тасаввуп аҳли. Жалолиддин Румий “Модда бир отdir, рух унинг суворийсидир”, деган эди. У, моддийликни жиловлай олсанг, уни бошқариб бўйсундирсанг, демак сен юксаксан. Агар у сени бўйсундирса, олиб қочади ва ҳалок қиласди, деган фикрни таъкидлайди.

Ҳаёт мураккаб. Аслини олганда табиатнинг ўзи ҳам гоят мураккабдир. Табиатнинг гултожи бўлган инсон эса ундан-да мураккаброқдир. Бу мураккаблик инсонларнинг ўзаро муносабатида ёрқин акс этади. Чунки, ҳар бир шахснинг ўзи бир оламдир. Шу маънода Гёте: “Бир шахснинг вафоти билан бир олам йўқ бўлди”, деганида бениҳоя ҳақ эди.

Ҳар бир инсоннинг орзу армонлари, илми, тафаккури, кечинмалари, ҳис-туйғулари беҳисоб. Ана шуларнинг ҳаммаси жам бўлиб бир таълимот вужудга келган. Бу ажойиб таълимот юракка суюнадиган, инсоннинг қалбини эзгулик билан тўлдириш ниятида пайдо бўлган таълимотдир. Ана шунинг учун у шоирларга, шеъриятга жуда

катта таъсир қилган. Унинг таъсирида ажойиб, дунёда энг гўзал, энг жўшқин шеърият вужудга келгандир. Тасаввух таъсиридаги шоирлар, адабиётчилар ҳозир ҳам мавжуд. Улар тасаввухни янгича талқин қилиб, бадиий асарлар ёзмоқдалар. Бу ҳам унинг ўлмаслигидан далолат беради.

-Сиз Давлат ва жамият қурилиши академиясида тингловчиларга тасаввух тарихидан дарс берасиз. Бошқарувда банд бўлган раҳбар кадрларга тасаввух ҳақидаги билимлар қандай асқотиши мумкин деб ўйлайсиз?

— Ростини айтганда, бошида ўзимни ҳам шу савол қийнарди. Аммо дарсларни бошлаб, тингловчилар билан мулоқотга киришгандан кейин бу шубҳалар ўринисиз эканлиги аён бўлди. Бўлғувси раҳбарларда тасаввухфа қизиқиш катта эканлигини сездим.

Бунинг сабаби менимча, биринчидан, шундаки, тасаввухни яхши англамасдан туриб, миллий маънавият тарихи, шарқ фалсафаси, адабиёти ва санъатини пухта билиш мумкин эмас. Тасаввух бизнинг кўп асрлик қадимий маданиятимизда чуқур из қолдирган. Ҳатто ҳалқимиз руҳиятига сингиб кетган. Ислом тарихи бизда тасаввух тарихи билан бирга олиб қаралгандагина тўғри ёритилиши мумкин. Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро, Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Аҳрор Вали, Маҳдуми Аъзам каби дунёга машҳур шайхларимиз эътиқод қўйган, умрини бағишлиб ривожлантирган таълимот шу тасаввухдир. Ҳалқ маънавиятининг ўчмас хазинаси Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Юғнакий, Ҳоразмий, Саъдий, Ҳофиз, Лутфий, Атойи, Жомий, Навоий, Машраб, Огаҳий, Амирий, Сайқалий ва яна ўнлаб улуғ шоирлар асарларининг бош ғоялари, тимсол ва тамсиллари тасаввух негизида қурилган.

Тасаввух ҳалқ қалбидан қалқиб чиққан, улуғ мутафаккирлар, адиблар, ҳаким ва донишмандларимиз тафаккурида жило топган ўлмас инсонпарварлик, башардўстлик ғояларига қанот бағишилади. Ҳаёлий жамиятлар ҳақида турли қарашларни шакллантириди. Демак, биз қанчалик тасаввухни чуқур ўргансак, шунча тарихимизни, маънавиятимиз сарчашмаларини дуруст англаб етамиз.

Иккинчидан шуки, тасаввуф инсоннинг ички олами, яъни ботинини тадқиқ этувчи илмдир. Инсоннинг ўзи асли, яратилиш жавҳари ва ўзу аслга қайтиш, бунинг мартаба-босқичлари, руҳий-маънавий мақомотлар ўрганилган. Фақат инсон зотининг ўзи эмас, Инсон ва Борлиқ, Инсон ва Илоҳ, Инсон ва Табиат, Коинот орасидаги муносабатлар ҳақида ўзига хос қарашлар мажмуи баён этилган. Тасаввуфнинг фалсафий тизимлари бир ёги илми калом, Куръон ва ҳадислар билан, иккинчи томондан илми ҳикмат, юонон, ҳинд, қадимги зардустийлар фалсафаси билан боғланиб кетади. Ибн Арабий, Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румий, Мирзо Бедил ирфон чўққиларини забт этиб, жаҳон фалсафасига баракали улуш қўшганлар.

Бу фалсафа зуҳду тақво, кашфу кароматни эмас (Алишер Навоий: “Тасаввуф эмас зуҳду тақвога тоат”), балки кўнгил мартабасини эгаллаш, моҳиятлар моҳиятини қидириш, инсоннинг тийнатида яширинган сиру асрор ва эҳтиёжларни шоён этиш бобида кўп ажойиб илмий кашфиётларни вужудга келтиради. Бу кашфиётлар ҳозирги замон фарб файласуфлари тарафидан янгидан кашф этилмоқда. Демак, жаҳон фалсафаси тараққиёти ва унда Шарқ тафқуриининг ўринини белгилаш учун ҳам тасаввуфни ўрганиш керак.

Учинчидан, тасаввуф — бу покиза ахлоқ ҳақидаги илмдир. Тасаввуф аҳли ёлгон, риёкорлик, тамаъ, кибру ҳаво, ҳудпарастликни рад этиб, қаноат, муруват, лутфу карам кўрсатиш, хоксорлик ва тавозе каби ахлоқий сифатларни эгаллаш, умрни яхшиликка сарфлаб, эзгу иш билан эл орасида эътибор қозонишни мақсад қилгандар. Жумладан, Ҳ. В. Кошифий Кўнгил уйини риёзат супургиси билан чангубор, чиқиндилардан тозалаб турилмаса, у ишқ султони ўтирадиган тахтга айланмайди, дейди.

Ишқ султони эса — Пок Парвардигорнинг ўзи. Парвардигор ишқи банданинг қалвидан жой олса, у дунё молидан, нафсадан совийди.

Тасаввуф нима, деган саволга шайхларнинг аксари ҳамида (мақталган) ахлоқни касб этиш деб жавоб берганлар. Масалан, Ибн Арабий “Тасаввуф башарий ахлоқдан чиқиб, илоҳий ахлоққа эришмоқлиkdir” деса, шайх Абу-

бакр Шиблий: “Тасаввуф бусбутун ахлоқдир: ҳар кимки соғ эмас, сўфий эмас”, деб айтган. Шайх Раввим фикрича эса: “Тасаввуф — ўлмоқ ва тирилмоқ, яъни нафсда ўлмоқ ва илоҳда қайта тирилмоқдир”

Тасаввуфда, маълумки, инсондаги барча салбий-ҳайвоний жиҳатлар нафс деган тушунча билан умумлаштирилиб танқид қилинади. Нафс тўймас аждаҳо, кўркала-муш, ит тимсолида тасвирланган. Тасаввуф шеъриятида одам нафс домига тушса, у ўзининг илоҳий аслини, яъни одамий зотидан эканлигини унутади деган гоя илгари сурилади. Шу боис комиллик сари илк қадам нафс билан жанг бошлаб, уни енгиш, худди саркаш отни ром этгандай, ром этиб, жиловлаб миниб олишдир, деб таълим беради тасаввуф аҳли. Инсоннинг ўз-ӯзини таниши ҳам ана шу илоҳийлигини танишдан бошланади, дейди улар. Сўфий ҳаромдан ҳазар қиласиган, фийбат, ёлғонни тилга олмайдиган ва эшитмайдиган, қўлидан ҳеч ким озор чекмайдиган одам.

Шундай қилиб, тасаввуф ахлоқи илоҳий пок ахлоқ сифатида халққа ибрат ва намуна эди. Уларнинг наздида инсоннинг нафсга берилиши — бу унинг ҳали балогатта етмагани — гўдаклигидан нишона. Инсон нафс мақомидан тараққий этиб, дил мақомига етса, балоғат ёшидаги ўспириинлик ҳолатига келади. Агар дил мақомидан руҳ мақомига қараб сафарга чиқса ва уни забт этса, маънавий комиллик мартабасини эгаллай олади.

Тасаввуф — ҳаққа ташна зотларнинг қалб эътиқоди бўлиб талпинар эканлар, ҳақ ва ҳақиқатни инсоннинг ўзидан излаш, ер юзида ҳақиқат нурини ёйиш учун курашганлар. Улар нафсни, бадаҳлоқликни тарқ этган эдилар, аммо дунёни тарқ этмаганлар. Билакс, дунёни эзгулик қонуни асосида қайта қуришга шайланган мардлар эдилар.

— Комил инсон тарбияси тарихда кўплаб жамиятларнинг асосий муаммоларидан бири бўлиб келган. Бу ўринда халқни маърифатли қилишга алоҳида эътибор берилган. Бироқ ўзларини маърифатли инсонлар деб биладиган барчани комил инсонлар дея олмаймиз. Айтинг-чи, комил инсон қандай хислатларга эга бўлиши керак? Аждодларимизнинг бу борадаги изланишлари қандай хулосаларга олиб келган?

— Тасаввуфдаги комил инсон тушунчаси билан бизнинг тушунчаларимиз орасида фарқ бор, албатта. Ҳатто маърифатли ҳар кишини комил инсон дея олмаймиз.

Тасаввуф таълимоти бўйича комил инсон аллақандай идеал, Худога яқин бир вужуд. Ўша гайб оламидан оддий одамларга хабар берадиган, илми ўша гайб илмига уланган кишидир. Албатта, маънавий баркамолликни ният қиласар эканмиз, идеалга интилишимииз керак бўлади. Ҳўш, идеалга интилиши дегани нима ўзи? Менимча, бу — идеалнинг хислатларини ўзида сингдира бориш, ўзида кашф этиш, пайдо қилиш, шакллантириш деганидир.

Тасаввуф инсоний-башарий сифатлардан воз кечишидир. Башарий сифатлар, деганимиз юқорида қайд этганимиздек, моддият, вужуд билан боғлиқ сифатлар бўлади. Инсон умри бўйи шунга интилар, риоя қиласар экан, охир-оқибатда яхши одамга айланади. Бу йўлда курашган одам шу зайлда такомиллашиб, камол топиб, сайқалланиб боради. Унинг характеристи, ақли, диidi, ҳислари таранглашиб боради. Буларнинг ҳаммаси комилликка қараб борицдир. Мабодо биз бутунлай комиллик дарражасига етмаганимизда ҳам яхшиликка қараб интилсак, умр бўйи такомиллашиб борамиз. Мана шунинг ўзи комилликни кашф этиш дейилади. Дунёвий билимларни ўрганиш, шариат илмини, илоҳий билимларни эгаллаш ва унга амал қилиш — ҳаммаси бизни камолот сари олиб боради.

Комил инсон сифатларига таъриф берадиган бўлсак, улар тасаввуфда ўзгача, динда бошқача, илм аҳлида ўзгача эканини кузатамиз.

Шариат аҳли таърифида комил инсон — мўмин-қобил, чин мусулмон киши. Унда беш вақт намозини канда қилмайдиган, рўза тутадиган, ҳажга борадиган, закот берадиган ва бошқа суннат талабларини адo этадиган одам комил инсон дейилади. Беруний ёки Форобийга диққат қилсангиз, комил инсон таърифи бошқачадир. Хусусан, Форобийнинг “Фозил одамлар шаҳри” китобини ўқисангиз, комиллик ақллилик билан ўлчанганини биласиз. Агар одам ақлли бўлса, унда адолат туйғуси жўш уриб турган бўлса, фозиллар суҳбатидан баҳра олган бўлса,

ўша комил одам, дейилади бу китобда. Бироқ, тасаввух аҳли фикрича, комил инсон бўлиш учун буларнинг ўзигина етарли эмас. Инсон комиллик даражасига етишиши учун фозиллик, ақллилик, одиллик, шариат амалларини бекаму кўст бажаришдан ташқари кароматли авлиё ҳам бўлиши зарур. Комил инсон валийлик хислатига ҳам эга бўлиши, яъни у ўзгаларга файбдан мужда, хабар беруб турishi керак.

— **Мамлакатимиз мустақил бўлди. Жамиятимизнинг илмамърифатли, хушахлоқ, эътиқодли кишилар ҳақидаги идеаллари ўтмишда тасаввур этилган комил инсон ҳақидаги фояларга нечоғли яқин ёки узоқ?**

— Менинг назаримда, истиқлол энг аввало фикрга, тафаккурга эрк бергани билан мўътабардир. Китобхонларда илгари совет даврида тафаккур йўқмиди, деган савол туғилиши мумкин. Ҳа, тафаккур илгари ҳам мавжуд эди. Бироқ, у марказга боғланган, у ердаги тузум манфаати доирасидагина фикрлайдиган олимлар қарашларига боғланган эди. Коммунистик идеал билан боғланган, бўғилган фикр бор эди, холос. Ўша идеология, фоя қобигидан ташқарига чиқиш эса гуноҳ, жиноят ҳисобланар, бундай ҳаракат мутлақо ман қилинган эди.

Мустақиллик тафаккури биринчи навбатда миллий озодлик тафаккуридир. Ўзбек миллатининг тараққиёти учун, Ўзбекистон аҳлиниң камолоти, маънавияти, моддий юксалиши учун хизмат қиласиган, тараққиёт учун йўналтирилган эркин фикр, фоя бизнинг мафкурамиз ҳисобланади. Тарихни, умуман, ватандошларимизни камолотга етаклайдиган илмни ўрганиш ҳам мустақиллик мафкураси билан чамбарчас боғлиқ. Мустақиллигининг дастлабки йиллариданоқ буюк боболар меросига катта эътибор берилгани, жумладан, тасаввух ҳақида китоблар чоп этила бошлагани, Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд каби улуғ аждодларимиз юбилейлари ўтказила бошлагани, миллий қадрияларни тиклаш, мана шу муқаддас заминда яшаб келган халқ манфаатларининг ҳақиқий ҳимоячиси бўлган давлат сиёсатига айланганидан мужда эди.

Бу муборак кунларнинг қадрига шунинг учун ҳам етиш керакки, куни кеча Яссавий номини тилга ол-

ганлар компартия марказқұмида мұҳокама қилиниб, улар тараққиётта қарши одамлар, деб қораланған эди. Мустақиллик ўша курашларнинг зое кетмаганини күриш бахтингина бериб қолмасдан, миллионлар он-гини чалгитган коммунистик ғояларнинг ўзи аслида реакцион эканини фош этиш имконини ҳам яратди. Тасаввуф эса инсон қалби ҳақидаги таълимот сифатида азалдан унинг маңнавий, руҳий камолотига күмаклашиб келди. Бу фан инсонни, унинг ахлоқини поклаш борасидаги ғоялари билан бугун ҳам ўз долзарбилигини йүқтотгани йүқ. Мустақиллик бизга янги ҳаётдан хабар беради. Ҳа, биз миллат сифатида ўз қадримизни тиклайдиган, ҳар бири міз үзимизни покладиган замон келди. Бу аввало тавбадан, янги ҳаётта юз ўгиришдан бошланади. Бу ишда бизга тасаввуфнинг фойдали бўлиши шубҳасизdir.

Шуниси қизиқ ва ташвишлики, эски тузум сарқитларидан қутула олмаган айримлар гарчи тасаввуфни реакцион деб очиқдан очиқ айтмасалар-да, айрим давраларда күнгилга ҳадик соладиган гапларни тарқатиб юрибдилар. Айримлари эса дин тарихини ёзамиз деб, алмисоқдан қолган атеизмни тарғиб қиляптилар. Уларни китоб ҳолида нашр қилишга ҳам улгуряптилар. Оқибатда тарихни бузиш давом этаяпти. Ҳатто, тасаввуфнинг Алишер Навоий, Носир Хусрав, Умар Хайём каби йирик намоёндаларини “улар тарихан эркін фикрли кишилар бўлгани, динга қарши бўлгани учун кучли ижодкорларга айланган”, деган фикрлар билан тарих бузиб кўрсатиляпти. Аслида эса бу зотлар тасаввуф аҳли сифатида расмиятчиликка, дин раҳнамоларининг схоластикасига қарши курашган. Улар ҳурфикарлыгининг асл манбай тасаввуфdir, яъни дунё мөҳиятини терандоқ, англашдир.

— **Жаҳонда илм-фаннинг, иқтисодий ривожланишининг тезлашиши инсонлар ақлий тараққиётининг жадаллашишини ҳам тақозо этмоқда. Шу боисми, гоҳо ақлий тараққиёт маңнавий, руҳий ривожланишдан устун кўйилаёттир. Аждодларимиз эса комил инсон тарбияси энг аввало руҳни тарбиялашдан бошланади, деган фикрда бўлганлар. Бундай зиддиятли ҳол инсониятнинг камолотига салбий таъсир этмайдими?**

— Бу савол бугунги кунда бутун инсониятни ўлантириб келмоқда. Европада Рим клуби деган ташкилот бор. У ташкилот ҳар йили дунёдаги инсоният истиқболи ҳақида ўйлайдиган мутахассисларни йигиб, уларнинг маърузасини эшитади ва китоб ҳолида нашр этади. Инсон ўзи яратган техника мўъжизаларига қул бўлиб қолмайдими? Одамнинг ўзи одамзод ўрнини эгаллаётган техникадан ортда қолиб кетмасмикан? Мусиқа, адабиёт тақдири, одамгарчилик, атроф-муҳит экологияси, ижтимоий экология, табиат экологияси — ҳаммаси бугун одамзодни ўлантиряпти. Мана, асrimизда атом яратилди. У инсониятга қанчалик фойда ва зарар келтирмоқда. Шу каби кашфиётлар охир-оқибатда инсониятни ҳалокатга олиб келмайдими? Ер юзидан одамзод жинсини йўқ қилиб юбормасмикин, деган ташвиш эса тобора кучаяёттири.

Тасаввуфга келсак, у азалдан ақлий тараққиётдан маънавий тараққиётни устун қўйган. Жумладан, гарчи ақл Худонинг мўъжизаларидан бири, деб тан олинса-да, Исломда ва Куръонда ҳаддан ташқари ақлга берилиб кешиш ҳам хунук оқибатларга олиб келиши, Илоҳга, иймонга бўлган ишончни йўқотмаслик инсонга қайта-қайта уқтирилади. Бунинг тагида жуда катта ҳикмат бор. Зеро, бу таълимотда инсон яратган мўъжизалар, аввало инсоннинг ҳис-туйғулари бойишига, ташвишлари камайишига, камолотига хизмат қилсагина қимматга эга, деган фикр мавжуд. Назаримда, биз тараққиёт сари қадам қўймоқдамиз. Европа, буёғи Осиё ҳамда американклар билан алоқамиз кенгаймоқда. Японлар, корейслар, малайзияликлар тараққиёти бизни лол қолдирмоқда. Мухтарам Президентимиз Ислом Каримов бу тараққиётни ўзлаштиришимиз, ўрганишимиз керак деб, таъкидлар эканлар, ёшларимиз ўқисин, аммо ўзбеклигини унумасин, маънавий камолот билан одамгарчиликни бирга қўшиб олиб борсин, дейдилар. Дарҳақиқат, иккиси қўшилмаса, биз ҳеч нарсага эриша олмаймиз. Жамиятимиз тараққиёти ана шу ақлий камолот билан маънавий камолотни биргаликда олиб бориш билан маънавиятни бир-бирига қарама-қарши қўйиш тўғри эмас. Фикрлайдиган одам, тафаккур қиладиган инсон ҳар ҳолда маъ-

навиятдан йироқ бўлмайди. Маънавияти юксак одамда эса билим қанчалик кўп бўлса, камтарлик ҳам шунча зиёда бўлади. Унинг фикри ҳам соглом бўлади. Шу боис маънавий фикрнинг фойдаси фойят каттадир.

— Эътиқоди сустлар нафс исканжасида жамият манфатини унудишини, аввало ўз эҳтиёжини ўйлашини кузатамиз. Эътиқодли, солик кишилар эса бу дунё, жумладан, жамият муаммоларидан узоқроқ бўлишга интиладилар. Шундай экан, мамлакат тақдирини белгилайдиган, унинг ривожини кафолатлайдиган инсон қандай бўлиши керак, деб ўйлайсиз?

— Дунёга муносабат, бойликка муносабат фойят мураккаб масала. Одамни яхши яаш орзусидан маҳрум қилиб бўлмайди. Яхши яаш учун интилиш, меҳнат қилиш керак. Бунинг учун шароит бўлиши лозим. Уй-жой масаласида ҳам, кийим-кечак масаласида ҳам. Болаларнинг баҳтини ўйлаш, уларни ўқитиш, имкон топиб ўзингиз ҳам ўқиб-ўрганишингиз керак. Буларнинг ҳаммаси моддий таъминот билан боғлиқ. Ҳозир ҳам, илгари замонда ҳам бу нарсани инкор қилувчи таълимот бўлмаган. Ҳар биримиз айни пайтда муайян бир шароитга эга бўлиш учун интиляпмиз. Давлатимизнинг сиёсати ҳам, қилинаётган қурилишлар, ишлар ҳам янги жамият барпо этишга қаратилган. Шуни ҳам айтиш керакки, юксак маънавият фаровон яашашни, бойликни инкор этмайди. Лекин бойликни мақсад эмас, восита деб билиш жоиз. Мақсад эса одамийлик, инсонийлик, камолот, халққа, миллатта хизмат қилиш бўлиши даркор. Топган нарсаларимиз, ақлими, фикримиз ҳам шунга восита бўлсин. Бу ўзгалар ҳавас қилгулик жамият, ўзаро етук инсоний муносабатлар қарор топишига олиб келади. Фарзандларимиз ана шундай кишилар бўлиб етишадилар, деган ниятдамиз. Илоҳим шу ниятга етайлик, иншооллоҳ!

— Яқинда олтмиш ёшга кирдингиз. Аввало таваллуд кунингиз билан табриклаймиз. Маълумки, бу улуғлик ёшига етган инсон ўз ўтган умрини қандайдир сарҳисоб қиласди. Янги режалар тузади.

Шу маънода кечган ёшингиздан аввало инсон, қолаверса олим сифатида қандай ҳаётий хулосалар чиқардингиз? Қандай ижодий ниятлар туғилмоқда?

— Табригингиз учун раҳмат. Аввало шуки, умримдан розиман. Аллоҳ менинг кўнглимга солган ниятларимнинг амалга ошаётганидан хурсандман. Яхши дўстлар ортиридим, бегараз, сўфий табиат устозларга йўлиқдим, улардан илм ўргандим. Олган билимларини яна қайтариб шогирдларга етказаяпман. Мен умримдан яна шунинг учун розиманки, Ўзбекистонни, Ватанимни мустақил кўриш баҳтига мусассар бўлдим. Шу мустақиллик йилларида мен олим сифатида танилдим, қадрландим. Менинг сўзим энг олий даргоҳларда эшитилди, илмим юртга, ҳалққа керак деб топилди. Шу йиллар ичидаги мен 7 та китоб чоп эттиридим. Бир томондан, улуғ руҳоний пирларимиз таълимоти — тасаввуф ҳақида яхлит китоб ёздим, иккинчи томондан тасаввуфга оид бир нечта манбаъларни таржима қилдим. Шарқу гарб маънавиятидаги ўзаро баҳрамандликни таҳлил этувчи “Тафаккур карвонлари” номли китобим чиқди.

Ниятим, шу йўналишларда ишни давом эттириш — қадим маънавиятимиз сарчашмаларини чуқурроқ ўрганишга ҳисса қўшиш. Бу соҳада қилинадиган иш жуда кўп. Ҳалқимиз қолдирган фалсафий-тафаккурий, бадиий-адабий меросни кенг тадқиқ этиб, кўп жилдлик асарлар яратиш керак, токи улар бугун ва келажак авлод учун ҳам хизмат қилсин дейман. Бу, албатта, кўпчиликнинг кучи билан бўладиган иш. Янги типдаги раҳбар кадрларни ўқитиш, тарбиялаш, янгича тафаккурни шакллантиришга улуш қўшиш — булар бағоят масъулиятли, аммо шарафли вазифалар.

Умрим фойдали, ҳалқ учун қилинаётган ишларга сарфланаётганидан, Президентимиз, ҳукуматимиз ишончини баҳоли қудрат адо этаётганимдан хурсандман.

— Сиз ва бизга устоз Файбулла ас-Салом 60 ёшдан ўтиб гўзал шेърлар муаллифи сифатида танилдилар. Сиз ҳам шеър машқ қилганимисиз?

— Муҳтарам домла Файбулла ас-Салом — менинг устозим, шу одам раҳбарлигига мен фан номзоди ва фан доктори илмий даражаларига эга бўлганман. Домланинг шоирликларидан хабарим бор. Менда ҳам бу “касал” баъзан қўзғаб туради. Аммо шоирликка даъвом йўқ. Шоирлик — бу алоҳида истеъод. Бу Аллоҳ инояти. Худо раҳма-

ти Тилак Жўра агарчи ўзи умр бўйи биз билан бирга бўлган бўлса ҳам олимларни назар-писанд қиласди. Балки шунинг “аламидан” Файбулла ака назмга қўл урдимикин... Ким билади дейсиз. Ҳар ҳолда баъзан менда ҳам назмий “табъ” пайдо бўлиб туради. Аммо ҳозирча бировга кўрсатганим йўқ эди.

— Ижозатингиз билан сұхбатимиз якуннада муштарийларга шеърий машқларингиздан намуналар ҳавола этсак.

МУНОЖОТ

Етмиш минг ақл оламин кездим,
Етмиш икки томир-ла сездим:
Сен Қудратсан, покловчи Руҳсан,
Азал-абад Воҳид шукуҳсан.
Оlam— вужудингнинг вужуди,
Одам— ҳикматингнинг шуҳуди.
Замон, макон, қадим, истиқбол,
Эрқу бахту омад, истиқлол —
Бари Сенсан, барчаси Сендан.
Яратувчи, ризқ бергувчисен,
Фақат Сенсан ёру мададкор,
Фақат Сенга суюнмоқ даркор.
Фақат Сенинг номинг улуғдир,
Нуринг билан қалбим тўлиқдир.
Камол десам— Камол Ўзингсан,
Жамол десам— Жамол Ўзингсан.
Мутлақ вужуд, абад ҳаётсан,
Ҳақсан, Ҳақиқатсан, Нажотсан.
Сирларимга маҳрам Ўзингсан,
Дардларимга малҳам Ўзингсан.
Мадад бергин, қўлла қулингни,
Яхшиликка йўлла қулингни.
Ҳузурингдан бенасиб этма,
Раҳматингни Сен дариг тутма.

Рұхим топсин ором, ҳаловат,
Иймонимни сақлаб саломат,
Аллоҳим деб умрим ўтказсам,
Омонатни Сенга етказсам...

ҚАЙДАСИЗ?

Ойдин тунда ой меҳмонинг бўлганда,
Қўйнинг, кўнглинг кумуш нурга тўлганда,
Эслаб қолсанг шунда мени мабодо,
Секингина шивирлагин: қайдасиз?

Хаёлларинг ғужгон юриб ўйнаса,
Юраккинанг минг бир сирни сўйласа,
Сирдош излаб, бўзлаб, бўзлаб куйласа,
Секингина шивирлагин: қайдасиз?

Вужудингни босиб келса ҳаяжон,
Тошқин ҳисларингга топмасанг макон,
Айтар сўзни айтотмайин лол қолса забон,
Секингина шивирлагин: қайдасиз?

Нигоҳингни сеҳрласа кенг само,
Зуҳро юлдуз тухфа этса хуш наво,
Қулоғингга чалинса таниш садо,
Секингина шивирлагин: қайдасиз?

Садо бўлиб кириб борай хонангга,
Ўлтирайин ойга боқиб ёнингда.
Мени излаб талпинганинг онингда,
Секингина шивирлагин: қайдасиз?

Ойдин тунда ой меҳмонинг бўлганда,
Қўйнинг, кўнглинг кумуш нурга тўлганда...

* * *

Ақлингга тараф йўқ, зоти мукаррам,
Ҳар нарсага қодир ҳазрати одам.

Лек ўзингни тушунмакка ўзинг ожиз,
Зероки тугунсан, сирдирсан мубҳам.

* * *

Бир менму, бу олам аламин чеккан,
Озурда дили гам тигига теккан?
Шодлик гули унган ҳар инсон дилига
Бу чарх минг фусса уругин эккан.
* * *

Битмаган ишлар кўп — битмайди улар,
Кетмаган гамлар кўп — кетмайди улар.
Оёқлар югурап тиним билмасдан,
Манзилга етмади — етмайди улар.

Биз юрган йўллардан юрмади улар,
Биз кўрган чироқни кўрмади улар,
Шитоб-ла от суриб кетдилар олға.
Не хавф бор, не хатар— сўрмади улар.

* * *

Тақдир, сендан розиман ақл-хуш берганинг учун,
Ҳаётда муносиб тенг-тӯш берганинг учун.
Имонли, идрокли одамлар раҳнамо бўлиб,
Сергулу юрак, кўп юмуш берганинг учун.

МУНДАРИЖА

Тасаввуф ва Шарқ фалсафаси	3
Комиллик тариқати. Уруж	10
Ирфон: уруж ва нузул	21
Мақсад ҳаққа етишмоқ	23
Руҳ — Раббоний амр	34
Тавхид асрори. Фано ибрати. (Муқаддима ўрнида)	44
Касрат ва Вахдат	50
Яссавий ижодида ишқ тавсифи	81
Ишқни оловлантирган сўз ёхуд «Қаро кўзим»	87
Сайид Ҳасан Ардашер — комил инсонми?	101
Инсондан Илоҳга. (Мирзо Бедил ҳақида сўз)	122
«Камоли нури раҳматман». (Машраб жазбаси)	131
Руҳий қудсийлардан бири	143
Камолот илми	148
Нажмиддин Кубро. (Рисола). Тариқат куброси	151
Илова. Илм ҳосияти	189

Шарқ фалсафий тафаккури тарихидан

НАЖМИДДИН КОМИЛОВ

ТАСАВВУФ

Иккинчи китоб

ТАВҲИД АСРОРИ

Мусаввир *T. Герасимова*

Бадиий муҳаррир *A. Бобров*

Техник муҳаррир *T. Смирнова*

Мусаҳих *M. Насриддинова*

ИБ № 3777

Босмахонага 25.10.99 й.да берилди. Босишига 18.11.99 й.да рухсат этилди. Бичими 84×108 1/32. Тип таймс гарнитура. Офсет босма. 10,92 шартли босма тобоқ. 10,0 нашр босма тобоги. Жами 2500 нусха.
1520 рақамли буюртма. 118-99 рақамли шартнома.
Баҳоси шартнома асосида

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Faфур
Фулом номидаги Адабиёт ва санъат ҳамда «Ўзбекистон» нашриётлари,
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Ижарадаги
Тошкент матбаа комбинати. 700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Комилов Н.

Тасаввуф: 2-нчи китоб. Тавҳид асрори: Т.: F. Фуломномидаги Адабиёт ва санъат нашр., 1999.–208 б.

Инсоннинг комилликка интилиши, ўзини таомиллаштириб бориши, руҳни поклаш ва инсонсеварлик сари талпиниши Шарқ шеъриятида тасаввуф таълимоти билан уйғунликда ўз ифодасини топиб келган.

Истиқбол туфайли тасаввуф ҳақида холисона фикр юритиш имкони туғилди, унинг юксак маънавиятли кишиларни тарбиялашдаги аҳамияти бекиёс эканлиги ўз баҳосини олди. Филология фанлари доктори, профессор Нажмиддин Комилов ўзининг иккинчи китобида буюк мутасаввуфлар ижоди, уларнинг қарашлари ҳақида батафсил фикр юритади, тасаввуф борасидаги тасаввурларимизни кенгайтиради.

ББК 87.3(5)